

“Strålende samhold”

En analyse av hvordan lærebøker for den videregående skole mellom 1945 og 2008 har fremstilt landssvik og hvordan dette har endret seg, i lys av historisk forskning, historiedidaktikk og samfunnskontekst.

Steffen Nikolaisen

Veileder

Professor May-Brith Ohman Nielsen

Masteroppgaven er gjennomført som ledd i utdanningen ved Universitetet i Agder og er godkjent som del av denne utdanningen. Denne godkjenningen innebærer ikke at universitetet inntår for de metoder som er anvendt og de konklusjoner som er trukket.

Universitetet i Agder, 2012

Fakultet for humaniora og pedagogikk

Institutt for religion, filosofi og historie

Forord

Okkupasjonstiden har en svært sentral plass i norsk historieskriving. Også landssvikoppgjøret har opptatt mange mennesker. Til tross for at vi nå er ved en tredje generasjon historikere som undersøker det, er det ikke med uforminsket styrke. Som fremtidig historiektor har det vært spennende å undersøke hvordan dette oppgjøret har blitt formidlet i lærebøkene for videregående skole over et tidsspenn på mer enn 60 år.

Å skrive denne masteroppgaven har vært en spennende akademisk reise. Til tross for at kursen tidlig ble lagt, er den stadig blitt endret underveis. Å komme i havn har vært ensbetydende med å dra videre til en ny havn. Særlig vil jeg takke min veileder, professor May-Brith Ohman Nielsen, for at du utstyrte meg med riktige redskaper slik at jeg nådde min destinasjon. Din gode faglige veiledning, rettledninger og våre fruktbare diskusjoner har vært uvurderlige. Jeg vil også takke førsteamanuensis Olav Arild Abrahamsen for fornuftige kommentarer og skarpe råd.

En takk går også til medstudent Lena Sannæs for gode faglige råd og korrekturlesning. Takk kollega Tony Drozdjek for ditt falkeblikk og enorme realhistoriske oversikt. Takket være dine innspill ble de verste hullene i skroget tettet, slik at ferden gikk sin gang. Våre timelange samtaler over Skype og over en kopp kaffe i studentkantina har vært meget givende og inspirerende. Videre må jeg ikke glemme å takke min kjære familie som har stilt opp og hjulpet meg så godt som råd mens reisen har pågått. Takk til Inger Nikolaisen for god økonomisk støtte. Takk til John Nikolaisen for korrekturlesning bare en norsklærer kan. Sist men ikke minst vil jeg også takke Universitetsbiblioteket i Agder som fremskaffet samtlige lærebøker. Uten all deres støtte og hjelp hadde dette blitt en akademisk kullseilas.

Kristiansand, mai 2012.

Steffen Nikolaisen

Innholdsfortegnelse

Kapittel 1: Innledning	7
1.1 Tema	7
1.2 Problemstilling.....	9
1.3 Hvorfor lærebøker?.....	10
1.4 Studiematerialet og forskningslitteratur	12
1.4.1 Lærebøkene.....	12
1.4.2 Forskningslitteratur	13
1.4.3 Læreplaner og historiedidaktikk	14
1.4.4. Samfunnsmessig/politisk kontekst.....	14
1.5 Metode	14
1.6 Begrepsavklaringer	16
1.7 Landssvikanordningens bakgrunn	18
Kapittel 2: perioden 1945-1975 – Konsensus og underkommunikasjon	22
2.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst	22
2.2 Landssvikforskning og –litteratur.....	26
2.2.1 Kritikk av rettsoppgjøret	28
2.3 Lærebøkernes fremstilling	30
2.3.1 Norges historie for gymnas og lærerskoler (Aschehoug 1946)	31
2.3.2 Nordens historie for gymnaset (Cappelen 1947)	35
2.3.3 Nordmenn før oss (Tanum 1948).....	40
2.3.4 Historie: Vår tids historie 1920-1970 (Tanum 1971)	45
2.3.5 Sammenfatning og sammenligning.....	47
2.3.6 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer	50
2.4 Konklusjon.....	56
Kapittel 3: perioden 1975-2000 - Økende kritikk og problematisering	58
3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst	58
3.2 Landssvikforskning og –litteratur.....	63
3.3 Lærebøkernes fremstilling	69
3.3.1 Fortid og samtid (Fabritius 1977)	70
3.3.2 Norge 2 etter 1850 (Cappelen 1983).....	73
3.3.3 Norges- og verdenshistorie etter 1850 (Aschehoug 1985)	77

3.3.4 Veier til vår tid (Universitetsforlaget 1994).....	82
3.3.5 Spor i tid (Aschehoug 1997)	86
3.3.6 Sammenfatning og sammenligning.....	90
3.3.7 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer	92
3.4 Konklusjon.....	97
Kapittel 4: perioden 2000-2008 - Humanisering og kritisk refleksjon	99
4.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst	99
4.2 Landssvikforskning og –litteratur.....	103
4.3 Lærebøkernes fremstilling	107
4.3.1 Portal (Det norske samlaget 2007).....	108
4.3.2 Tidslinjer 2 (Aschehoug 2008)	114
4.3.3 Mennesker i tid 2 (Cappelen 2008).....	120
4.3.4 Sammenfatning og sammenligning.....	125
4.3.5 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer	127
4.4 Konklusjon.....	132
Kapittel 5: Konklusjon og avsluttende perspektiver	133
5.1 Lærebøkernes kjennetegn	133
5.2 Årsaker til lærebøkernes innhold og utvikling.....	134
5.3 Avsluttende perspektiver	138
Litteraturliste.....	141
Litteratur	141
Internettressurser	147
Studiemateriale	150
Læreplaner	151
Personlig kommunikasjon	151

Kapittel 1: Innledning

I dette innledningskapitlet presenterer jeg oppgavens tema og problemstilling. Derneft følger en redegjørelse for det aktuelle studiematerialet og forskningslitteratur, før jeg viser til lærebokanalyse som forskningsfelt. Jeg gir også en kort gjennomgang av relevante begreper og definisjoner som er gjennomgående i oppgaven. Avslutningsvis kommer jeg inn på landssvikanordningen, siden den har hatt betydning for senere tolkning og problematisering, både i forskningslitteratur og lærebøker.

1.1 Tema

Tittelen på denne masteroppgaven er fra en lærebok fra 1946 og henspiller på det tilsynelatende "strålende samholdet" mellom nordmenn i kampen mot okkupasjonsmakten og Nasjonal Samling (NS) i årene 1940-1945. Dette er svært generaliserende og tendensiøs historieskriving,¹ noe senere historisk forskning har dementert. Til tross for at det i flere grupperinger var et sterkt samhold, inkluderte ikke det alle nordmenn. Motstandsgrupper stod i opposisjon mot hverandre,² flere vaklet mellom å støtte motstandsbevegelsen og NS og opp mot 200.000 nordmenn tok arbeid hos tyske oppdragsgivere.³ I tillegg ble et mindretall under og etter okkupasjonen karakterisert som landssvikere av et flertall. Historiker Ole Kristian Grimnes hevder at rettsoppgjøret sannsynligvis sementerte enkelte oppfatninger av det han karakteriserer som "illegitim okkupasjonsatferd".⁴ På den måten slo også rettsoppgjøret fast hvem som var landssviker, et stigma mange i verste fall måtte leve med resten av livet. Grimnes fremholder også at "Oppgjrene gav med andre ord én fasit for forhold som i samtiden hadde flere."⁵

Nårmere 100.000 mennesker ble rettsforfulgt, og mange av de involverte opplevde å bli stigmatisert. Totalt ble 46.000 mennesker dømt.⁶ Svært problematisk var de tilbakevirkende

¹ Hvorfor store deler av okkupasjonshistorien ble formidlet slik, kommer jeg tilbake til i neste kapittel.

² Lenz og Nilssen (2011): s. 20.

³ Norsk krigsleksikon (1995).

⁴ Under okkupasjonen var oppfatningene av hva som var illegitim okkupasjonsatferd skiftende og varierte, men gjennom rettsoppgjøret ble dette presisert.

⁵ Grimnes (1999): s. 54.

⁶ Ikke alle disse ble dømt for NS-medlemskap. Svært ofte ble de dømt for andre straffbare forhold, og flere av de dømte var dessuten ikke NS-medlemmer. Totalt var det 92.805 landssviksaker. Av disse var 1.375 frifinnelser, 5.500 ble gitt påtaleunntatelse og 37.150 ble henlagt etter bevisets stilling. *Om landssvikoppgjøret* (1962) referert i Dahl & Sørensen red. (2004): s. 226.

anordningene,⁷ at flere passive medlemmer ble dømt,⁸ og ikke minst karakteren til selve rettsoppgjøret, som på noen områder var preget av hastverk og knappe ressurser, noe som igjen utfordret rettsikkerheten.⁹ Utover det ideologiske og økonomiske oppgjøret var det også et sosialt utenomrettslig oppgjør som var rettet mot landssvikdømte i form av mobbing og utfrysing i arbeidsliv og lokalsamfunn.¹⁰ Det samme gjaldt de som i samtiden ble karakterisert som "tyskerjenter", krigsbarn og NS-barn. Dette var mennesker som ikke hadde brutt loven på noen måte.

Noen landsvikfanger kunne i verste fall sitte årevis i varetekt, mens etterforskningen pågikk.¹¹ Enkelte ble torturert og svært dårlig behandlet. Fengselsforholdene var i oppgjørets første fase svært kritikkverdige.¹² De som kritiserte disse forholdene ble selv truet med injurier fra myndighetene, og i enkelte sammenhenger rettsforfulgt og brakt til taushet.¹³

Det norske landssvikoppgjøret var et breddeoppgjør og i høy grad et oppgjør med partiet NS.¹⁴ Ifølge Hans Fredrik Dahl er det aldri før i norsk historie blitt gjennomført en mer dyptgripende utrenskning av en slik karakter. Vidkun Quislings parti, fra eliten og helt ned til grasrota, ble selve symbolet på en veldig skam, både i samtiden og ettertiden. I tillegg til konsekvensene oppgjøret fikk for dem som ble trukket gjennom rettssystemet, fikk det betydning for generasjonene etter 1945 i deres syn på og fortolkning av "gode" og "dårlige" nordmenn.¹⁵ Da andre verdenskrig var over i 1945, gikk den i Norge over i en ny "krig" om hvem som hadde fortolkningsmonopol på de fem forutgående årene. En hegemonisk grunnfortelling (den "offisielle versjon") sørget lenge for at andre stemmer ikke slapp til.¹⁶ Senere er nye tolkninger som bryter med grunnfortellingen blitt etablert. Hvordan har

⁷ Tilbakevirkende lover er i strid grunnloven.

⁸ Av 46.085 dømte ble litt under halvparten dømt for sitt NS-medlemskap alene. Eriksen (1995): s. 144.

⁹ Dahl (2004): s. 12-13.

¹⁰ Dahl (2004): s. 18.

¹¹ Dette gjaldt de mest fremtredende og profilerte kollaboratørene, for eksempel personer fra partiledelsen i NS.

¹² Kosten kunne enkelte plasser være om lag 800 kalorier per dag og bestod for det meste av råttent mat. De sanitære forholdene var noen steder elendige, og altfor mange fanger ble stuet sammen i samme celle. Dette førte til akutte sykdommer og vekttap. Vold og straffeeksesis var en gjenganger, men også voldtekter forekom. Enkelte fanger døde også av den omfattende volden de gjennomgikk. Trusler om å bli skutt på stedet var også en metode for å spre frykt. Hagen (2009). Slike forhold har nok variert fra fengsel til fengsel.

¹³ Hagen (2009). For mer om dette, se 2.2.1 Kritikk av rettsoppgjøret.

¹⁴ Eriksen (1995): s. 144. Bredt i form av kriminalisering av NS-medlemskap, men også dypt i form av anvendelse av dødsstraff. Jeg vil presisere at ingen fikk dødsstraff for sitt NS-medlemskap alene.

¹⁵ Dahl & Sørensen red. (2004): s. 7.

¹⁶ Se 1.6 Begrepsavklaringer, *Konsensus*.

okkupasjonsårene og rettsoppgjøret blitt formidlet i lærebøkene til elever på videregående skole?¹⁷

1.2 Problemstilling

Oppgaven har følgende problemstilling:

Hvordan har fenomenet landssvik blitt fremstilt, forklart og drøftet i norske lærebøker i historie for den videregående skole mellom 1945 og 2008? Og hvordan har disse fremstillingene forholdt seg til utviklingen i den historiefaglige forskningen på området?

Fra hovedproblemstillingen utledes følgende underproblemstillinger: Hvorfor har synet på landssvik endret seg over tid, og hva har påvirket det? I denne sammenheng er det aktuelt å undersøke samfunnsmessig/politisk kontekst, historiedidaktikk¹⁸ og historisk forskning.¹⁹ Hvilke(n) av disse rammefaktorene har hatt størst betydning for lærebøkens tematisering av landssvik?

Jeg har valgt å dele perioden 1945-2008 i tre; 1945-1975, 1975-2000 og 2000-2008. På mange måter er 1975 et naturlig skille. Tiden fram til midten av 1970-årene kjennetegnes av at lærebøkene underkommuniserer rettsoppgjøret, noe som må sees i sammenheng med den fraværende forskningen på området.²⁰ Læreplanen av 1976 er også medvirkende til periodiseringen, da den legger opp til et mer problematiserende og holdningsskapende historiefag.²¹ I tillegg spilte den nasjonale konsensushistorien en viss rolle, noe jeg kommer tilbake til.²² Fra slutten av 1970-tallet er det motsatte tilfellet. Periodiseringen må sees i lys av en økende tematisering av rettsoppgjøret i lærebøkene. Årsakene til det var en økende historisk forskning på blant annet kollaborasjon og rettsoppgjøret, i tillegg til at den nasjonale konsensusfortellingen mistet legitimitet. Når det gjelder periode 3 var det på 2000-tallet et

¹⁷ Jeg kommer konsekvent til å benytte meg av begrepet "videregående skole" gjennom hele masteroppgaven, selv om dette ikke ble innført før 1974.

¹⁸ Jeg forstår historiedidaktikk slik Jan Bjarne Bøe, professor i historiedidaktikk, definerer begrepet: "kunnskap om møtet mellom fortiden og dens brukere, og hvordan dette møtet kan tilrettelegges". Bøe (2006): s 10. Det er nettopp analysen av slike forhold som er en sentral del i min oppgave.

¹⁹ Inspirasjonen bak denne grupperingen kommer fra Christian Sæles gjesteforelesning ved Universitetet i Agder 21. mars 2011. Tema: "Læreboken som historiekulturell kamparena".

²⁰ Forskningen kom i gang på 1970-tallet, men det gikk noe tid før dens resultater ble implementert i lærebøkene.

²¹ Rossvoll (1988): s. 146.

²² Se 1.6 Begrepsavklaringer, *Konsensus*.

økende fokus på krigens tapere.²³ Dette er sammenfallende både for den historiske forskningen og lærebøkene gitt ut etter Kunnskapsløftet (2006). Dessuten legger læreplanen opp til en mer problematiserende historieundervisning. Det impliserer at historiske forhold som tidligere var underkommunisert på grunn av deres kontroversielle karakter, i høyere grad er en del av undervisningen.

Selv om den siste læreboken er fra 2008, er den komparative konteksten bevisst utvidet til 2012. Dette er for å ha et blikk på om tematikken i historisk forskning og litteratur vedrørende landssvik fortsatt har et visst sammenfall med lærebøkene i periode 3. Dessuten er noe av tematikken i forskning og litteratur utgitt etter 2008 kjent fra tidligere utgitt litteratur.²⁴

1.3 Hvorfor lærebøker?

Det er mange faktorer som gjør lærebøker særlig interessante å undersøke. Først og fremst har innhold og tematikk vært lite kontroversielt, og spesielt i Norge råder det stor enighet om dem. En kan godt si at lærebøker representerer en allment akseptert historie og gjerne den ”offisielle” historieskrivingen.²⁵ Lærebøkene viser ikke bare samfunnets ”offisielle” historiebruk, men også hvilke formål denne historiebruken tjente/tjener.²⁶ Å lese lærebøker (som levning) vil med andre ord gi innsikt i kunnskap, verdisyn, holdninger, fremstillingsmåte og utvalg/bortvalg. Lærebøker er kulturbærere og et kulturprodukt av den tiden de ble til i.²⁷

Lærebøkene, gjennom lærerens undervisning, spiller også en vesentlig rolle i utviklingen av elevenes historiebevissthet.²⁸ Et viktig stikkord er dannelse. Ifølge Erik Lund, tidligere førsteamanuensis ved Høgskolen i Østfold, avdelingen for lærerutdanning, skaper læreboken ”[...] orden og oversikt, gir eleven innføring i kulturarven og skaper den felles referanseramme som er viktig i identitetsdannelsen, både for individet og i større

²³ I begynnelsen av perioden etterspørres det mer forskning rundt tematikken, særlig frontkjemperne. de Figueiredo (2001) og Fure (1999): s. 34.

²⁴ Jamfør Ingerid Hagens bruk av blant annet Martha Steinsviks arkiv og bok *Frimodige ytringer* (1946), i forbindelse med boken *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider* (2009). Se 1.1 Tema og 2.2.1 Kritikk av rettsoppjøret.

²⁵ I tillegg har lærebøker lenge blitt statlig godkjent, noe som har gitt dem en slags ”offisiell” status. Den statlige godkjenningsordningen for lærebøker ble avvirket juni 2000.

²⁶ Bøe (2006): s. 198.

²⁷ Stugu (2008): s. 126.

²⁸ Historiebevissthet forstår jeg slik Jan Bjarne Bøe definerer begrepet: ”Historiebevissthet er uttrykk for den prosess hvor individet og kollektivet knytter sammen sin nåtidige situasjon med opplevelsen av en fortid og forventningen til en fremtid.” Bøe (2006): s. 51. Se også Jensen (2003).

sammenhenger.”²⁹ Skolen er følgelig en arena hvor holdninger og tanker om ens egen nasjon og andre folkeslag til dels sementeres. Dermed er holdningene og verdiene lærebøkene formidler til en viss grad med på å forme elevene. Skolens historiebøker er med andre ord en relevant inngangsport for både å undersøke og forstå en nasjons selvinnsikt og selvtolkning.³⁰

Lærebokforskning kan også sees som et kritisk korrektiv. Ved å gå våre forfedres historieskriving kritisk etter i sømmene, kan vi tilegne oss kunnskap om hva ulike typer historieskriving uttrykker og hva slags bilde den gir av fortidige hendelser. Denne kunnskapen kan brukes for å forstå tidligere historieoppfatninger, i tillegg til at den kan være nyttig i prosessen med å produsere nye lærebøker. Å avdekke tendens, agenda og åpenbare feiltolkninger og misbruk er i denne sammenheng et vesentlig aspekt, noe som til dels er hensikten med denne masteroppgaven.

Når det gjelder oppgavens tematikk, foreligger det bred forskning på kollaborasjon og rettsoppjøret, både historiefaglig og juridisk. Felles for forskningen er at den er basert på grundige empiriske undersøkelser og er følgelig ikke skrevet for et stort publikum. Det som det derimot *ikke* eksisterer konkrete undersøkelser av, er hvordan landssvik blir og har blitt behandlet i skolens lærebøker, som tross alt er et undervisningsmaterieell som har en bred brukermasse, med stadig tilfang av nye brukere.³¹

Å undersøke lærebøker over et tidsspenn på over 60 år vil også gi et innblikk i hvordan utelatte grupper etter hvert er blitt inkludert og forklart i den offisielle historieskrivingen. Jeg tenker spesielt på kvinner med tyske kjærester, krigsbarn, NS-barn, frontkjempere og norske jøder, og ikke minst overgangen og erkjennelsen av at årene 1940-45 ikke var farget i svart-hvitt, men bestod av mange vanskelige og kompliserte gråtoner. Spørsmålet er hvordan og hvorfor landssvikkonnotasjonen har endret seg.

Masteroppgaven er et historiografisk bidrag til lærebokforskningen, en akademisk disiplin som har økt i omfang de siste 25 årene med sitt høydepunkt mellom 1995 og 2005. Dermed er det også implisert at undersøkelsen ikke er et nytt bidrag til forskningen på

²⁹ Lund (2003): s. 16.

³⁰ Stugu (2008): s. 126.

³¹ Ifølge professor i historiedidaktikk Jan Bjarne Bø finnes det ingen bøker bortsett fra bibelen og koranen som har større utbredelse og relativ innflytelse enn lærebøker. Bø (2006): s. 201.

landssvikoppgjøret. Som lærebokanalyse må den derimot sees som et nytt bidrag, da det per i dag ikke eksisterer en lærebokanalyse som undersøker fremstillingen av landssvik.³²

1.4 Studiematerialet og forskningslitteratur

1.4.1 Lærebøkene

Jeg har valgt kun å undersøke lærebøker for videregående skole, da disse gir et mer utfyllende og nyansert bilde av landssviktematikken enn lærebøkene for grunnskolen. Dette gjør det også enklere å kunne plassere dem i en historiografisk og samfunnspolitisk kontekst.

Totalt undersøkes 12 lærebøker³³ fordelt over tre perioder. Noen av lærebøkene har også reviderte utgaver som er gitt ut på et senere tidspunkt. Disse vil også være relevante i analysen.³⁴

Av plasshensyn har jeg kun valgt å analysere lærebøker, og ikke deres eventuelt medfølgende arbeidsbøker, elevhefter eller kildesamlinger.³⁵ Fokuset vil være på læreboken, da den har vært og er i høy grad fortsatt det viktigste undervisningsmaterialet.³⁶

Det sentrale vil være fremstillingen av landssvikoppgjøret og dets konsekvenser, men også tematiseringen av kollaborasjon under okkupasjonen. Av naturlige årsaker vil analysen av de tidligste lærebøkene og forskningsfronten kun konsentrere seg omkring kollaborasjon under okkupasjonen, men utover 1970-tallet jevnes dette ut.

Jeg vil gjøre oppmerksom på at flere av lærebokforfatterne bruker begrepene fascisme og nazisme om hverandre, uten å differensiere dem. Med andre ord står jeg ikke inne for lærebokforfatternes begrepsbruk, og dette blir ikke vektlagt i analysen.

Av praktiske årsaker velger jeg i lærebokanalysen å henvise til forfatterens etternavn. Det er likevel vesentlig å understreke at også forlag, forfatterkollegier og konsulenter spilte en større

³² Når det gjelder strukturen på hele oppgaven er jeg inspirert av Christian Sæles masteroppgave fra 2005. Se Sæle (2005).

³³ Lærebøkene er gitt ut ved følgende forlag: Aschehoug, Cappelen Damm (Cappelen før 2007), Fabrititus, Gyldendal, Tanum og Det Norske Samlaget.

³⁴ En god representativitet blant lærebøkene oppnås ved at jeg har valgt å ta med de aller fleste lærebøkene innenfor hver periode.

³⁵ Ved å velge dette bort kan en konsekvens være at jeg ikke fanger opp den (historie)didaktiske utviklingen i like stor grad. Det gjelder særlig for periode 3, 2000-2008.

³⁶ Ifølge internasjonale undersøkelser spiller læreboken i historie en særlig vesentlig rolle i undervisningsfaget historie. Lund (2003): s. 171

rolle i utformingen av lærebøkene fra og med 1980-årene, og at forfatterne dermed ikke kan holdes ansvarlig for alle valg og formuleringer.

1.4.2 Forskningslitteratur

Innenfor hver periode vil det være forskningslitteratur og/eller litteratur som lærebøkene blir sammenlignet med og satt i relasjon til.

I den første perioden, 1945-1975, er forskningslitteraturen omkring kollaborasjon og rettsoppgjøret, i likhet med lærebøkene, svært knapp. Siden det eksisterer få forskningsbaserte utgivelser mellom 1945 og 1970-årene, benytter jeg Eivind Berggrav *Folkedommen over NS. Hva vil være rett av oss?* (1945). Dette er en artikkel hvor Berggrav stiller seg svært kritisk til en mild juridisk behandling av de landssvikmistenkte.³⁷ I tillegg viser jeg til litteratur av personer som stilte seg kritiske til flere aspekter ved rettsoppgjøret. Det første akademiske verket som er aktuelt i min sammenheng, og som hører hjemme i periode 2, 1975-2000, er *Det vanskelige oppgjøret: rettsoppgjøret etter okkupasjonen* (1979) av Johs. Andenæs. Her gir Andenæs en oversikt over, samt sin (juridiske) vurdering av rettsoppgjøret. I tillegg benytter jeg historieverket *Norge i krig*, bind 8, *Frigjøring* (1987) av Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, for å gi et innblikk i hvordan kollaborasjon og rettsoppgjøret ble formidlet til 1980- og 1990-tallets nordmenn. Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen (red.) representerer den nyeste forskningslitteraturen og hører til periode tre, 2000-2008. Dette er en artikkelsamling, med tittelen *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (2004), hvor åtte forskere behandler ulike sider ved rettsoppgjøret. Den er del av forskningsprosjektet *Å overkomme fortiden*. I den komparative delen kommer jeg også kort innom Ingerid Hagens *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider* (2009).

³⁷ Jeg velger å ikke bruke "standardverket" *Norges Krig 1940-1945* (Gyldendal 1947-1950), fordi det ikke inneholder et selvstendig kapittel om landssvikoppgjøret. Sett fra et nåtidig ståsted har dette trebindsverket lite tematisk bredde og er faglig overfladisk. Dette har bakgrunn i en begrenset kildetilgang så kort tid etter okkupasjonen. Meyer (1996) referert i Skarsem (2007): s. 20. Verket handler i høy grad om motstandskamp og underkommuniserer kollaborasjonsaspektet, jamfør "Skodvin-skolens" konserverende rolle. Se 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst. Synne Corell, historiker ved Universitetet i Oslo, karakteriserer verket som en patriotisk minnekultur. Se Corell (2009).

1.4.3 Læreplaner og historiedidaktikk

Læreplaner og lærebøker i historiefaget er noe som endrer seg over tid, etter hvert som vår erkjennelse og oppfattelse av fortida endres. Å undersøke læreplanreformer kan derfor gi et bedre bilde på de dannelsesstradisjoner som til enhver tid har vært rådende.³⁸

Der det er aktuelt, vil jeg også trekke inn læreplaner og historiedidaktikk som forklarende faktorer i forhold til endringer i lærebøkens tilnærming til landssvik. Dette gjelder også utenlandske fagdidaktiske strømninger.

I kapittel 2 benytter jeg meg av historiedidaktikeren Sven Sødning Jensens *Historieundervisningsteori* (1978) for å se lærebøkens didaktiske utvikling i henhold til hans teorier.

1.4.4. Samfunnsmessig/politisk kontekst

Holdninger, verdier, debatt og polemikk fra et bestemt tidsrom er ofte mulig å finne igjen i flere påfølgende lærebøker. Derfor har politiske avgjørelser, massemedia, pressgrupper og andre aktører som har medvirket til at landssviktematikk har blitt satt på dagsorden, en viss rolle i analysen. Slike faktorer kan også være med på til dels å forklare lærebøkens (senere) tematiske innhold. Hovedpoenget er at lærebøkene ikke kan vurderes som noe løsrevet, men må forstås i sin historiske kontekst, og i sammenheng med den.

1.5 Metode

Historieforskningen har generelt sett viet lærebokanalyse lite plass, og det finnes heller ikke én grunnleggende metode for hvordan den bør gjennomføres. Hvilken metode en velger avhenger av hva en ønsker å studere. Dette påpekte Magne Angvik allerede i 1982,³⁹ og det gjelder i høy grad også i dag.

I denne oppgaven benyttes hermeneutisk metode, også kalt deskriptiv-analytisk metode. Historiker Knut Kjeldstadli fremholder at hermeneutikk handler om at ”Vi skal trenge inn i hensikten, målet og motivet hos de handlende og tolke de meningene som ligger bak ytringer

³⁸ Dette vil også være vesentlig i forklaringen av for eksempel hvorfor lærebøkene er deskriptive/beskrivende, årsaksforklarende og/eller holdningsskapende og problematiserende.

³⁹ Angvik (1982): s. 368.

og tegn, bak institusjoner og ritualer.”⁴⁰ Det sentrale er med andre ord å avdekke lærebøkernes budskap, og hvordan aktuelle historiske forhold er blitt tolket og forklart, men også den subkommunikasjonen som forekommer.⁴¹ På den måten skilles det mellom eksplisitt og implisitt kommunikasjon.

Angvik viser i sin artikkel, *Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning* (1982), hvordan en analyse av lærebøker i historie kan gjøres. I denne masteroppgaven gjennomføres det Angvik kaller ”gruppeanalyser”, som er analyser av et større antall lærebøker, både horisontalt og vertikalt. Jeg vil presisere at denne begrepsbruken innbefatter romlige begreper. Selv velger jeg å bruke begrepene synkront og diakront da de er tidsmessige begreper. Når det gjelder synkron analyse, undersøkes og sammenlignes lærebøker fra samme tidsrom, mens diakron analyse er viet til et spesielt tema og undersøker fremstillingen av det over tid.⁴²

Det sentrale er å avdekke hver periodes særegenhet ved hjelp av lærebokanalysen. Dette gjøres både synkront og diakront innenfor samme periode, med hovedfokus på sistnevnte.⁴³ Når hver periode har fått avdekket sine karakteristiske kjennetegn, sees det også med letthet hvordan lærebøkernes landssviktematikk har endret seg over tid, noe som er hovedmålet. Utover det er siktemålet også å forklare lærebøkernes innhold og hvorfor dette har forandret seg, ved å se lærebøkene i lys av samtidens forskningslitteratur, historiedidaktikk og samfunnsmessig/politisk kontekst.

Det er vesentlig å være bevisst begrensningene og utfordringene vedrørende lærebokanalyse. For det første representerer lærebøkene en knapp fremstilling. Det er mye stoff som skal inn på relativt få sider, samtidig som språk og fremstillingsform er lagt opp etter elevenes alder og kognitive nivå. Resultatet er en forenkling, til tider også ensidighet.⁴⁴ For det andre er lærebøkene normative og understreker hva undervisningen *bør* inneholde, men det er nærmest umulig å fastslå hvordan undervisningen *faktisk* var. Selv om læreplaner og godkjenningskrav⁴⁵ legger føringer, er det til en viss grad opp til lærebokforfattere og forlag å

⁴⁰ Kjeldstadli (1999): s. 122.

⁴¹ Altså tekstens metaspråk. Det vesentlige er ikke bare å analysere ”[...] innholdet, men måten et budskap kommuniseres på og det nivå av mening som dermed oppstår.” Eriksen (1995): s. 16.

⁴² Angvik (1982): s. 370-371.

⁴³ Særlig periode 1 og 2 bærer preg av å være en diakron lærebokanalyse, mens periode 3 i høy grad er en synkron lærebokanalyse.

⁴⁴ Eriksen (1995): s. 97.

⁴⁵ Jamfør den statlige godkjenningsordningen for lærebøker. NB: Avviklet i juni 2000.

avgjøre hvordan de vil formidle fortiden.⁴⁶ I tillegg formes undervisningen også av den enkelte skoles ressurser og lærerens undervisningsmateriell og -metode.⁴⁷

Samtidig er det lurt å ta et analytisk-metodisk forbehold: Sjansen for at jeg tillegger tekstene et meningsinnhold som ikke var bevisst eller intendert fra forfatterens side, er til stede. Dette har sammenheng med at lærebøkene i denne sammenheng sees på som levninger, og blir fortolket ut fra leserens forståelseshorisont, verdier og holdninger.

1.6 Begrepsavklaringer

Det er hensiktsmessig med en presisering og definering av vesentlige begreper og uttrykk som brukes gjennomgående i oppgaven.

Kollaborasjon

For å avgrense kollaborasjonsbegrepet vil jeg bruke Ole Kristian Grimnes sin definisjon. Han legger vekt på samarbeidets offentlige karakter og deler begrepet i fire: ideologisk samkvem, politisk kollaborasjon, administrativ kollaborasjon og økonomisk samkvem. Det finnes også en femte form for samarbeid, samkvem i privatlivet mellom nordmenn og tyskere, noe han velger å ikke vektlegge.⁴⁸

Ideologisk samkvem er myntet på NS. Grunnlaget for deres samarbeid med okkupanten var felles ideologi, basert på nasjonalsosialisme.

Politisk kollaborasjon dreier seg om at politiske representanter for den okkuperte befolkningen lager avtaler og samarbeider med okkupanten. Det er viktig å understreke at ønsket om samarbeid ikke trenger å bunne i ideologisk slektskap, men at det brukes for å ivareta innbyggernes interesser.

Administrativ kollaborasjon er et samarbeid mellom to staters embets- og tjenestemenn. I dette tilfellet det norske embetsverket og tyske tjenestemenn i Reichskommissariat eller

⁴⁶ Bøe (2006): s. 197.

⁴⁷ Eriksen (1995): s. 102.

⁴⁸ Under okkupasjonen var kontaktflaten mellom den norske befolkningen og tyskerne stor. Likevel er det som har blitt trukket fram i historieskrivingen i hovedsak vært samkvemmet mellom norske kvinner og tyske militære.

offiserer i Wehrmacht. Denne form for samkvem er noe som vanligvis starter så snart et område er okkupert og varer hele okkupasjonstiden ut.

Økonomisk samkvem gjelder samarbeidet mellom norsk nærings- og arbeidsliv og tyske okkupanter. Denne typen samarbeid er todelt, ved at næringslivet tilbød okkupasjonsmakten sine varer og tjenester, og at norske arbeidere og funksjonærer tok arbeid på tyske arbeidsplasser og i tyske organisasjoner.⁴⁹

Noe kollaborasjon var tvunget, eller et resultat av vurderinger om nødvendighet. Men noen nordmenn valgte også frivillig å samarbeide med okkupanten, fordi det gav personlig økonomisk vinning. Dermed oppstod skillet mellom tilbørlig og utilbørlig samarbeid.⁵⁰

Det er viktig å understreke at en okkupasjon nødvendiggjør et samarbeid mellom okkupant og okkupert. Det finnes selvfølgelig forskjellige grader av dette, men det er nærmest umulig at disse to aktørene kan leve isolert. Det er kanskje mulig i et selvforsynt bondesamfunn, men ikke i et industriland som Norge anno 1940-1945.⁵¹

I hovedsak legger lærebøkene i vekslende grad vekt på ideologisk, økonomisk og sosialt samkvem. Dermed vil også disse formene for kollaborasjon stå sentralt i lærebokanalysen, mens de to andre i lavere grad blir prioritert.

Konsensus

Konsensus er et begrep som er vesentlig i denne sammenheng. Med nasjonal konsensus menes

[...] at det overveldende flertall av nordmenn i hovedsak har et sammenfallende syn på okkupasjonen, på hva som var den rette og gale siden, og på hvordan de enkelte begivenheter skal forstås. Denne konsensusen har blitt reflektert og forsterket av den overveldende mengden av krigslitteratur, av 17. mai-taler, jubileer og skoleverk. Også

⁴⁹ Jeg vil gjøre oppmerksom på at når det gjelder økonomisk samarbeid, vil jeg i lærebokanalysen i stor grad vektlegge nordmenn som arbeidet for tyskerne. Økonomisk samarbeid av annen karakter vil i liten grad bli undersøkt.

⁵⁰ Grimnes (1999): s. 48-49.

⁵¹ Grimnes (1999): s. 47.

i faghistorien gjenspeiles denne konsensusoppfatningen, selv om nyansene og moderasjonene er klarere til stede her.⁵²

Dette karakteriserer Anne Eriksen, professor i folkloristikk, som en kollektivtradisjon: ”Kunnskapen, erfaringene og minnene fra krigen kan samlet betraktes som en form for kollektiv erindring eller en kollektivtradisjon. [...] En kollektivtradisjon er ikke en avgrenset og gitt «ting», men skapes og formes av sosiale forhold.”⁵³

Jeg vil gjøre oppmerksom på at konsensusbegrepet også brukes i andre former. I denne sammenheng kan en gjerne gjøre et skille mellom vitenskapsfaget og kollektivtradisjonen. Mens kollektivtradisjonen har mytologiske trekk⁵⁴ i varierende grad, går konsensusen innenfor den historiske forskningen mer på faglig enighet og verdifelleskap, selv om den også er blitt påvirket av kollektivtradisjonen. Den vitenskapelige historieforskningen er kritisk til disse allmennoppfatningene.

Rammefaktorer

Rammefaktorer vedrører de faktorene som har innvirkning på hvordan lærebøkene blant annet tematiserer landssvik. Disse er politisk/samfunnsmessig kontekst, historisk forskning og historiedidaktikk.⁵⁵

1.7 Landssvikanordningens bakgrunn

For å forstå den kritikken og debatten som oppstod i kjølvannet av landssvikoppjøret, og som senere har materialisert seg i historisk forskning og lærebøker, er det vesentlig å gi en kort presentasjon av landssvikanordningen og dens bakgrunn.

Landssvik kan sidestilles med forræderi, som er handlinger som er rettet mot statens sikkerhet eller selvstendighet, og minner mye om straffelovens § 86 fra 1902, som sier følgende:

⁵² Figueiredo, Ivo de (1996): s. 241.

⁵³ Se Eriksen (1995): s. 14. Også kalt ”popular memory” av engelske historikere.

⁵⁴ Myter forstås som regel som fiktive fortellinger uten referanse til fortidige forhold. I min sammenheng viser mytene til faktiske forhold. (Okkupasjonstiden). Hovedpoenget er at de baserer seg på forenkling og utelating av det som er motsetningsfylt. De er ordnende og forklarende. Mytene i seg selv er uinteressante, det er deres funksjon og budskap som er vesentlig. Stugu (2008): s. 39-44.

⁵⁵ Underforstått også læreplaner. Begrepet historiedidaktikk ble ikke en vanlig betegnelse innenfor lærerutdannelsen før i løpet av 1970-årene. Bøe (2002): s. 319.

Med hefte i mindst 3 aar eller med fængsel fra 3 aar indtil paa livstid straffes den, som retsstridig bærer vaaben mod Norge, eller som under en krig, hvori Norge deltager, eller med saadan krig for øie yder fienden bistand i raad eller daad eller svækker Norges eller nogen med Norge forbunden stats stridsevne. [...]⁵⁶

Strofen som omhandler det å ”yte fienden bistand” var delen som lå tettest opp mot å ramme kollaboratører. Samtidig er også dette den delen av loven som kanskje er mest vag og inneholder størst usikkerhetsmomenter. Ut fra en generell lovtolkning kan heller ikke såkalt passivt NS-medlemskap mellom 1940-45 ha vært straffbart.⁵⁷

Det lovgrunnlaget som eksisterte, slik som straffeloven av 1902, passet ifølge regjeringen Nygaardsvold svært dårlig med de faktiske forhold, og dermed fikk denne straffeloven flere provisoriske anordninger, både under okkupasjonen, men også under selve rettsoppgjøret. I 1941-42 kom det vesentlige tilføyelser fra regjeringen i London. Blant annet ble det gitt dødsstraff⁵⁸ ved alvorlig legemsskade og ikke minst nye bestemmelser vedrørende straff for NS-medlemskap.⁵⁹

I motsetning til regjeringen mente Hjemmefrontens ledelse (HL) at de provisoriske anordningene ikke var tilstrekkelige. Det medførte at HLs juridiske utvalg formulerte en helt ny anordning, en såkalt landssvikanordning. Regjeringen gav etter for HLs krav og i desember 1944 ble den gitt som en anordning, og ble gjort til permanent lov av Stortinget tre år senere.⁶⁰ Anordningens ordlyd er følgende:

⁵⁶ Smedal (1950): s. 117. Ingen vet hvordan utfallet og hva konsekvensene ville ha blitt, hadde straffeloven av 1902 ligget til grunn for rettsoppgjøret. Likevel er det blitt hevdet fra flere jurister, blant annet Johs. Andenæs, at det hadde holdt å dømme kollaboratørene etter straffeloven. Hovedpoenget til Andenæs er at det hadde vært mer samfunnsnyttig kun å straffe den politiske ledelsen, og latt mindre kriminelle forhold være ustraffet: ”henge lederne og la de andre løpe”. Se Andenæs (1998): s. 290-291 og 3.2 Landssvikforskning og –litteratur.

⁵⁷ Jeg vil understreke at ”passivt NS-medlemskap” er et begrep som er blitt konstruert av NS-medlemmer i forbindelse med rettsoppgjøret. Begrepet er en usikker og flytende terminologi.

⁵⁸ Hovedpoenget er at det ble mulig å idømme og fullbyrde dødsstraff (for krigsforræderi og landsforræderi) i fredstid. Der hvor den sivile straffelov før gav fengsel på livstid, ble det nå åpnet for å idømme dødsstraff. I samtidens militære straffelov var dødsstraff kun forbeholdt krigstid. Siden et rettsoppgjør kun var mulig å gjennomføre i fredstid, ville ikke den militære straffelov da være gjeldende og dødsstraff ville være umulig å gjennomføre. Nødvendigheten av nye anordninger var presserende. Vaale (2004): s. 26-29. Grunnen til at London-regjeringen innførte dødsstraff var utelukkende for å avskrekke torturister og angivere. Det ville ikke fungert å ha reagert med straffer avpasset et sivilisert samfunn all den tid Norge var okkupert av en fremmed voldsmakt. Vaale (2004): s. 36. Et annet argument for å innføre dødsstraff var for å forhindre lynsjing og summarisk justis i frigjøringsdagene. Vaale (2004): s. 45.

⁵⁹ Dahl (2004): s. 15. Intensjonen med anordningen var å ramme to hovedtyper forræderi; Deltakelse og innmeldelse i Nasjonal Samling og angiveri. Vaale (2004): s. 34.

⁶⁰ Dahl (2004): s. 15-19. Det var særlig eksilregjeringen som fremmet lovgivningen vedrørende dødsstraff, mens bestemmelsene som kriminaliserte NS-medlemskap og prosessordningene for gjennomføringen av rettsoppgjøret i høy grad var HLs arbeid. Vaale (2004): s. 176.

Etter denne anordning kan straffes:

1. Den som etter 8. april 1940 har vært medlem eller søkt om eller samtykket i å bli medlem av:
 - a. Nasjonal Samling eller organisasjon knyttet til den.
 - b. Annen organisasjon som har virket i strid med noen bestemmelser i straffelovens kap. 8 eller 9 krigsartiklene i den militære straffelov.
2. Den som etter 8. april 1940 har støttet en slik organisasjon som nevnt under nr. 1 eller straffbare tiltak som den har satt i verk.
3. Den som etter 8. april 1940 har utført eller deltatt i ervervsmessig virksomhet for fienden på en slik måte eller under slike omstendigheter at forholdet må ansees utilbørlig. - - -
4. Den som etter 8. april 1940 har foretatt noen handling som, uten å gå inn under nr. 1-3, rammes av noen bestemmelse i straffelovens kap. 8 eller 9 eller krigsartiklene i den militære straffelov.⁶¹

Det er åpenbart at anordningen skulle virke for tiden etter 8. april 1940. Følgelig fikk den tilbakevirkende kraft, noe som står i motsetning til grunnlovens paragraf § 97 hvor det heter at ”Ingen Lov maa gives tilbagevirkende Kraft.” Landssvikanordningen slår altså fast at medlemskap i Nasjonal Samling ellers partiets tilhørende organisasjoner måtte oppfattes som ”bistand til fienden” (etter straffelovens § 86) og dermed en straffbar handling.⁶² Dermed var alle som hadde tilknytning til partiet etter 8. april 1940 hjemfalne for straff, også de som i ettertid karakteriserte seg som passive medlemmer.⁶³

Det viktigste i denne loven er uten tvil det som vedrører å yte fienden bistand. Spørsmålet er hvor denne grensa går. Dette medførte mange vanskelige og problematiske vurderinger i rettssystemet, og er like vanskelig å vurdere i dag. Bildet var langt fra svart/hvitt, men mangfoldig og komplisert og gjelder ikke bare ideologisk og militært samarbeid, men også

⁶¹ Andenæs (1998): s. 140-141.

⁶² Eriksen (1995): s. 144. (I noen tilfeller ble også straffelovens § 98 anvendt, som omhandler den som ”bevirker eller medvirker til at rikets statsforfatning med ulovlige midler endres”, den såkalte revolusjonsparagrafen.) Svært få skal angivelig ha kjent til anordningene under okkupasjonen. Den tyske okkupasjonsmakten hadde høsten 1941 inndratt radioene til de som lyttet til London Radio og særlig NS-medlemmer som lyttet til sensurerte og ensrettede radiosendinger, ble ikke informert om dem. Det gav en problematisk juridisk konsekvens: For å bli dømt for landssvik var det avgjørende at den mistenkte selv visste at vedkommende hadde begått en straffbar handling. Se Vaale (2004).

⁶³ Landssvikanordningen kan også karakteriseres som en slags amnestiordning, da de fleste passive medlemmene ikke ble straffet, særlig de som ikke hadde betalt medlemskontingenten. Samtale med May-Brith Ohman Nielsen 29. mars 2012.

økonomisk. I gråtonene finnes for eksempel de mange nordmenn som enten arbeidet direkte eller indirekte for okkupasjonsmakten og på den måten medvirket til den tyske krigsinnsats. Er dette å yte fienden bistand, eller landssvik? Og hvordan, og i hvilken grad, tematiserer lærebøkene denne problematikken?

Kapittel 2: perioden 1945-1975 – Konsensus og underkommunikasjon

I dette kapitlet viser jeg til hvordan nordmenn tilnærmet seg landssvik etter frigjøringen 8. mai 1945, hvordan ulike aktører har behandlet det og hvordan jeg tolker det i ettertidens lys. Jeg legger vekt på hvorfor rettsoppgjøret var strengt og omfattende, samt årsaker til hvorfor det ble etablert en konsensus omkring okkupasjonsnarrativet. I tillegg kommer jeg også kort innom samtidens læreplan.

Dernest presenterer jeg ulike publikasjoner som omhandler landssvik eller rettsoppgjøret. Siden det i denne perioden ikke fantes historisk forskning på landssvik, tar jeg utgangspunkt i Eivind Berggravs *Folkedommen over NS* (1945), en artikkel hvor Berggrav krever et uforsonlig og strengt rettsoppgjør. Jeg viser også til forfattere som stilte seg kritiske til rettsoppgjøret,⁶⁴ røster som ikke er å finne i lærebøkene. I denne perioden, særlig det første tiåret etter frigjøringen, bærer debatt og litteratur vedrørende landssvik preg av at det gjøres ensbetydende med NS.⁶⁵ Spørsmålet er om lærebøkene har samme tilnærming.

Jeg analyserer fire lærebøker med vekt på deres tematisering av landssvik og rettsoppgjøret eller fraværet av dette. Deretter sammenlignes lærebøkene både synkront og diakront, før de sees i relasjon til rammefaktorene.

2.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst

Etter at det ble fred i Norge 8. mai 1945 mente et nasjonalt flertall at et mindretall hadde sveket landet. På sin side hevdet mange av de impliserte at de handlet med et nasjonalt sinnelag nettopp for å bevare norsk selvstendighet. Gjennomgangstonen hos store deler av opinionen⁶⁶ våren 1945 bar preg av hat, hevn og oppgjør. Både politikere og presse påvirket opinionen i retning av et strengt og effektivt rettsoppgjør.⁶⁷

Fra et politisk ståsted var det ikke et ønske *om* hvorvidt det skulle gjennomføres et rettsoppgjør eller ikke, men *hvordan*. Det var et overveldende krav fra samtlige politiske

⁶⁴ For å gi en mer nyansert presentasjon av samtidens tilnærming til landssvik.

⁶⁵ Ifølge Stein Ugelvik Larsen tok denne forenklete tilnærmingen til landssvik oppmerksomheten bort fra andre typer svik. Ugelvik Larsen (1999a): s. 21.

⁶⁶ Av de som kom til uttrykk. Det eksisterte ingen opinionsmålinger eller folkeavstemning i 1945 når det for eksempel gjaldt muligheten til å idømme og fullbyrde dødsstraff. Vaale (2004): s. 60.

⁶⁷ Kroglund (2010): s. 417.

partier og grupper om at det forestående rettsoppgjøret skulle gjennomføres hurtig, bredt og med harde straffer, med den hensikt å vinne legitimitet og legge fortiden bak seg.⁶⁸

Landets statsminister, Einar Gerhardsen, mente at et rettsoppgjør var nødvendig. I sine erindringer om okkupasjonstiden fra 1970 forsvarte han bruken av dødsstraff ved å vise til de grusomme forbrytelsene de dømte hadde begått. Videre så han også de vanskelighetene som ville oppstå hvis regjeringen han ledet benådet dødsdømte. Derfor var det nødvendig at noen var anklagere og at andre satt på tiltalebenken.⁶⁹ Myndighetene fremholdt i 1945 at det var vesentlig at oppgjøret var bredest mulig forankret for å forhindre at en potensiell hevnsøkende opinion kunne utføre selvtekt og i verste fall lynsjing.⁷⁰

Det oppstod en polarisering mellom det som i samtiden ble karakterisert som ”isfronten” og ”silkefronten”. Førstnevnte bestod av deler av opinionen, mens sistnevnte dreide seg om røster som mente at man ikke måtte straffe kollaboratørene for hardt. De mente at ledende nazister burde straffes hardt, men at mindre alvorlige forhold ikke burde straffes. De var også bekymret for at rettsoppgjøret ville gå på akkord med rettsstatens idealer, samt at de sosiale virkningene av et omfattende og hardt oppgjør ville gi negative menneskelige følger. Til denne retningen tilhørte blant annet juristen Johs. Andenæs.⁷¹ På den andre siden mente tilhengerne av ”isfronten” at hele partiet, NS, burde straffes hardt,⁷² og skilte følgelig ikke mellom politisk ledelse, medløpere og passive medlemmer. De som stilte seg kritiske til rettsoppgjøret, ble av ”isfronten” stemplet som ”vrøvlefronten” og ble anklaget for å gjennomføre medlidenhetskampanjer.⁷³ På dette tidspunktet var altså landssvik, i høy grad ensbetydende med partiet NS.⁷⁴

Også avisene medvirket til (å opprettholde) en hard front mot NS-medlemmer og andre kollaboratører. Blant annet skrev *Dagbladets* leder 18. mai 1945 at de som ikke ble

⁶⁸ Dahl (2004): s. 12-13. Allerede 13. januar 1942 slo de okkuperte regjeringene fast at det var nødvendig å holde et rettsoppgjør med krigsforbryterne. Hovedmålet var å straffe krigsforbrytelse, for å tilfredsstille ønsket om rettferdighet og for å forhindre hevnlust fra sivilbefolkningen. Se St. James-erklæringen. Nøkleby (2004): s. 14.

⁶⁹ Gerhardsen (1970): s. 235-237.

⁷⁰ Vaale (2004): s. 58-60.

⁷¹ Jeg kommer tilbake til Andenæs i neste kapittel.

⁷² Eriksen & Halvorsen (1987): s. 246-247.

⁷³ Andenæs (1998): s. 93-94.

⁷⁴ Se for eksempel Andenæs (1998): s. 167-168. Unntaket var kvinner med tyske kjæresten, noe som ble ansett som seksuelt landssvik (i en ikke-juridisk sammenheng). Riktig nok etterlyste arbeiderbevegelsen i august 1945 et oppgjør med krigsprofitørene. Eriksen & Halvorsen (1987): s. 246. Men ifølge Johs. Andenæs ble større og alvorligere saker enn økonomisk landssvik prioritert. Andenæs (1998): s. 156.

rettsforfulgt, der burde folk selv gripe inn.⁷⁵ Jevnt over hadde avisene våren 1945 en holdning som tilsa at rettsoppgjøret burde være hardt og at moderasjon ikke måtte finne sted.⁷⁶ Deres krav var: ”Døm fort og hardt.”⁷⁷

Det er viktig å understreke at ”isfront” og ”silkefront” var samtidens overforenklede begreper som dekket mer enn de nyanserte. På den måten kom ikke klare holdninger og endringer klart fram. Dessuten skulle begrepene ha en polemisk funksjon i samtiden. Når det gjelder Stortingsrepresentantenes⁷⁸ holdninger er det derimot mer presist å operere med en tredeling: ”[...] et bredt tverrpolitisk sentrum med to ytterkanter i opposisjon [...]”.⁷⁹ Det store sentrum tilhørte de moderate som var opptatt av at rettsoppgjøret skulle tjene til samfunnsnytte og rettferdighet, mens ytterfløyene bestod av venstrefløyen (kommunistene) som ønsket at de mistenkte skulle få strengest mulig straff, og høyrefløyen som var for en mer forsonende linje.⁸⁰

Ifølge forfatter og historiker Nina Drolsum Kroglund ble rettsoppgjøret knyttet opp mot samfunnsnytte og rettferdighet. Det var samfunnsnyttig med et rettsoppgjør slik at en unngikk angrep på mistenkte personer, slik Einar Gerhardsen i ettertid også argumenterte. Det eksisterte i hovedsak tre langsiktige motiver. Det første dreide seg om en allmennpreventiv virkning. For det andre ville et strengt og omfattende oppgjør lette integreringen av de dømte, fordi de ville sone sin dom og dermed lettere å oppnå tilgivelse. For det tredje skulle rettsoppgjøret styrke det nasjonale samholdet, ved å rense ut de ”unasjonale” elementene.⁸¹

Både tiltalte, dømte og de som fikk påtaleunntakelse, det vil si NS-medlemmer eller andre som hadde hatt tilknytning til den tyske okkupasjonsmakten, ble utsatt for en kollektiv og statlig fordømmelse. I det norske samfunnet var det en relativt utbredt svart/hvitt-tankegang hvor

⁷⁵ *Dagbladet* 18. mai (1945) referert i Kroglund (2010): s. 407-408. Ironisk nok hadde *Dagbladet* den 10. juni 1940 oppfordret til et ”aktivt samarbeid med tyske myndigheter”, i forbindelse med kapitulasjonsavtalen mellom Nazi-Tyskland og Norge. *Dagbladet* 10. juni (1940) referert i Kroglund (2010): s. 412. Det var særlig venstreavisene *Dagbladet*, *Arbeiderbladet* og NKPs avis *Friheten* som gikk inn for ”isfronten”. Grunnen til at arbeiderbevegelsen ivret for denne harde behandlingen hadde sammenheng med at deres ledere og medlemmer i høyere grad hadde utført motstandsarbeid og mange var blitt drept. Dette gjaldt spesielt kommunistene. I tillegg stod deres tradisjonelle verdier som solidaritet i opposisjon til det liberalborgerlige samfunnets vektlegging av enkeltindividets rettigheter og juridiske normer. Eriksen & Halvorsen (1987): s. 246-247.

⁷⁶ Kroglund (2010): s. 407-408. Av de avisene som oppfordret til moderasjon i rettsoppgjøret bør særlig *Nationen*, *Morgenbladet* og enkelte mindre aviser i distriktene nevnes. Hagen (2009): s. 357, fotnote 105.

⁷⁷ Hagen (2009): s. 62. Man kan gjerne karakterisere tiden under landssvikoppgjøret for en ”presseetisk unntakstilstand.” Fremo (1994): s. 90. Dessuten var størsteparten av avisene talerør for myndighetene, noe som i høy grad førte til en ensrettet presse. Hagen (2009): s. 78-79.

⁷⁸ For Stortingets rolle under rettsoppgjøret, se 4.2 Landssvikforskning og -litteratur.

⁷⁹ Brandal (2004): s. 74.

⁸⁰ Brandal (2004): s. 73-75.

⁸¹ Kroglund (2010): s. 400-401.

flertallet ble ansett som gode og patriotiske nordmenn, mens mindretallet ble sett på som tyskervennlige svikere. Konsekvensen av rettsoppjøret gav en klar todeling, som igjen gav en sterk bitterhet: Et mindretall som ble stigmatisert som kriminelle, og en opinion som mente at rettsoppjøret var altfor lemfeldig. I samtidens historieskriving, litteratur og offentlige debatt var det mindre rom for nyanser, og det var til en viss grad uhørt å stille spørsmål ved dem. Sviket hadde ikke bare ideologiske argumenter, men det dreide seg i høy grad om støtte til et regime som hadde invadert og hærtatt landet, altså et holdningssvik.⁸² Kollaboratørene ble ansett som nazister som solidarisererte med ondskapen.⁸³

Den nasjonale konsensushistorien som ble etablert, blant annet om de ”gode nordmenn” som hadde vunnet over fienden, hadde en vesentlig funksjon etter 1945. Målet var å forhindre politisk fragmentering og forsøke å danne en kollektiv gjenreisning av landet. Hovedfokuset var å legge fortiden bak seg, og fremtiden ble mer overkommelig hvis alle trakk i samme retning. Det som var verdt å historisere, var nordmenn som en nasjon som viste innbitt motstand og samhold.⁸⁴ Fokus ble lagt på motstandskampen, og de som mistet livet i denne kampen ble ansett som martyrer som ofret seg for at andre skulle få leve videre.⁸⁵ Følgelig dreide det seg om en patriotisk minnekultur som gav et positivt bilde av nasjonen. Innholdet bar preg av å være nasjonsbyggende, og det handlet om nasjonal identitet og selvfølelse. Det som kunne ødelegge dette synet ble fortiet. Dette forklarer hvorfor blant annet okkupasjonstidens indre motsetninger og kollaborasjon ble underkommunisert av okkupasjongenerasjonens historikere.⁸⁶ Det at det ble skapt et narrativ om de ”gode nordmenn” og heroiske motstandsfolk, impliserte også en annen gruppe, ”de andre”, nemlig de som samarbeidet med og støttet okkupasjonsregimet. Konsekvensen av rettsoppjøret var at nordmenn ble kategorisert etter denne dikotomien.⁸⁷

I de første årene etter 1945 eksisterte det ikke en fullstendig læreplan. Det fantes riktignok visse retningslinjer for det pedagogiske arbeidet, og de baserte seg på *Ny foreløpig melding om leseplaner og pensa i de boklige fag i den høgre skolen etter lov av 10. mai 1935*. Opplag

⁸² Syse (2011): s. 189-191.

⁸³ Eriksen (1995): s. 167.

⁸⁴ Eriksen (1995): s. 58-60. Mytologiseringen bidrog til at Hjemmefronten og den passive folkelige motstanden smeltet sammen til en felles aktiv motstand hvor alle ”gode nordmenn” bidrog. Eriksen (1995): s. 80-82.

⁸⁵ Mikalsen (2007): s. 87-88.

⁸⁶ En annen konsekvens av denne konsensushistorien var at de norske jødene ble marginalisert og dermed ikke satt på den historiske dagsorden. Det ville ha vært vanskelig å etablere en felles identitet basert på holocaust og jødene lidelse. I tillegg hadde det nasjonale fokuset forrang foran det internasjonale, noe som til dels også kan forklare hvorfor kommunistenes motstandsarbeid under krigen ble utelatt i det påfølgende nasjonale narrative. Nokken (2009): s. 11-12.

⁸⁷ Lenz & Nilssen (2011): s. 19-22.

nummer to av denne planen kom i 1951, og dens intensjon var å gi elevene kunnskap om samfunnsutviklingen slik at de forstod sin egen samtid og det samfunnet de levde i. Læreplanen la opp til både fantasi og innlevelse, og historier om store hendelser og personligheter var vesentlig.⁸⁸ Det er åpenbart at dette hadde implikasjoner for lærebøkernes tematisering av okkupasjonstiden.

2.2 Landssvikforskning og –litteratur

Det eksisterte svært lite faghistorisk forskning på NS, landssvik eller rettsoppgjøret i de tre første tiårene etter 1945.⁸⁹ Ifølge historiker Ole Kristian Grimnes hadde krigsgenerasjonens historikere en aversjon mot å gjøre faglige undersøkelser som opponerte mot den nasjonale konsensus.⁹⁰ Likevel gir litteraturen fra denne perioden en viss pekepinn på hva som opptok flere forfattere, historikere og lekfolk.⁹¹ Samtidig er det viktig å være klar over at de fleste bidragsyterne hadde opplevd krig og okkupasjon. Noen var kanskje også en del av selve landssvikoppgjøret, på den ene eller andre siden. Disse aktørene hadde derfor en annen tilnærming til landssviktematikken enn senere generasjoners historikere.

Biskop Eivind Berggrav er et godt eksempel på det. I april 1940 forhandlet han med tyskerne gjennom Administrasjonsrådet, men etter det var han som kirkeleder kirkens motstandsmann mot nazifiseringen av kirken.⁹² I *Folkedommen over NS. Hva vil være rett av oss?* (1945)⁹³ i tidsskriftet *Kirke og Kultur*, er han svært kritisk til en mild behandling av de landssvikmistenkte. Essensen i artikkelen er at han krever et strengt og uforsonlig rettsoppgjør, og at det norske folk bør innta samme posisjon, derav tittelen folkedommen. Han hevdet at ethvert medlem, både aktive og passive var like skyldige, og måtte stilles til ansvar og straffes. Man kan gjerne hevde at Berggrav, sammen med politikere og presse, påvirket opinionen i retning av den såkalte ”isfronten”.

⁸⁸ Rossvoll (1988): s. 204.

⁸⁹ Et unntak er Thomas Wyller sin doktorgradsavhandling fra 1958 om nyordning og motstand. Se Wyller (1958).

⁹⁰ Grimnes (1990): s. 112 og 117.

⁹¹ Som nevnt innledningsvis bærer størstedelen av litteraturen preg av å gjøre NS synonymt med landssvik. Nyanser eksisterte i svært liten grad.

⁹² Store norske leksikons nettsider.

⁹³ Jeg har valgt å ta utgangspunkt i Berggravs artikkel av flere årsaker. Først og fremst fordi det ikke fantes særlig historisk forskning omkring NS i denne perioden, men også fordi hans tilnærming til landssvik har paralleller til lærebøkene og samfunnskontekst. Det at han var en øvrighetsperson med myndighet og innflytelse er også et vesentlig aspekt. Hans verdivurderinger og holdninger kan til en viss grad beskrive eller forklare tidsånden.

De første åtte sidene er skrevet i 1942. Her henter biskopen argumentasjon fra bibelen for å legitimere utfrysningen av de som han mener svek nasjonen. Han hevder at det å være mild og inkluderende mot NS-medlemmer og andre kollaboratører ikke er forenlig med kristendommens budskap: ”Det er iallfall ikke tillatelig i kristendommens navn å oppføre til å være overbærende overfor svikere.”⁹⁴ Derfor var det avgjørende at kollaboratørene mottok en hard straff, ellers ville det være umulig å få til en påfølgende forsoningsprosess. Likevel ser han vanskelig på den kommende forsoningen. Uansett harde eller milde straffer vil forsoningen for begge parter gjøre vondt. For Berggrav er det avgjørende at kollaboratørene ”merkes” slik at de ”kan gå i seg selv”.⁹⁵

Ifølge Berggrav var alle kjent med hva det innebar å være NS-medlem: ”NS gikk ikke bare sammen med fienden i den kamp han førte, NS benyttet seg av fiendens våpen til under kampen å overfalle sitt eget folk.”⁹⁶ Han argumenterer også for at NS-medlemmene visste at Norge var i krig med Tyskland, også etter kapitulasjonen 10. juni 1940.⁹⁷ Det at ”*Hele partiet var en sammensvergelse mot det norske folk*”⁹⁸ [forfatterens uthevning] var en handling de måtte stå til regnskap for.

Når det kommer til skyldspørsmålet skriver Berggrav at alle som skrev under som medlem gjorde seg medskyldige for partiets forbrytelser. Han bruker i den sammenheng en analogi til en piratskute: En matros om bord i ei piratskute er også skyldig en plyndring, selv om vedkommende ikke var med på selve plyndringen. Dermed hadde de passive medlemmer samme ansvaret som de aktive, mente han: ”De passive utgjorde den moralske basis, de var voldsforretningens kausjonister.”⁹⁹ Videre hevder han at hvis alle medlemmer, aktive som passive, ikke ble straffet, ville nordmenn ikke forstå hva som var rett og galt. Det å være medlem i en kriminell organisasjon, var i seg selv kriminelt, ifølge Berggrav. Dette sammenligner han med et ansvarlig aksjeselskap: ”Hver deltaker forpliktet seg på det hele. Han kjøpte sine fordeler ved å selge sin uavhengighet.”¹⁰⁰

⁹⁴ Berggrav (1945): s. 8.

⁹⁵ Berggrav (1945): s. 7.

⁹⁶ Berggrav (1945): s. 8.

⁹⁷ Hvis det var fred, var det jo ikke mulig å bistå fienden.

⁹⁸ Berggrav (1945): s. 10.

⁹⁹ Berggrav (1945): s. 10.

¹⁰⁰ Berggrav (1945): s. 12.

Kirkelederen viser også til at medvirkning til en forbrytelse jevnstilles med delaktighet, og dermed kan straffes som gjerning etter norsk straffelov. Dette ansees av Berggrav som positivt, siden konsekvensen var flere straffede og strengere dommer.¹⁰¹

2.2.1 Kritikk av rettsoppgjøret

Det var flere nordmenn som stilte seg kritiske til rettsoppgjøret. Noen var landssvikdømte, andre ikke. Deres agenda var variert. Litteraturen de etterlot seg er alt fra apologetiske bøker og pamfletter, til avisinnlegg med formål å gi NS-medlemmer oppreisning, eller ulike uttrykk for kritikk av det juridiske grunnlaget. De hadde imidlertid i 1945 og utover 1950-årene svært lite å stille opp med mot et politisk regime og en opinion som ønsket et grundig og strengt rettsoppgjør.¹⁰² Dessuten var adgangen til å rette kritikk mot rettsoppgjøret sterkt begrenset.¹⁰³

Forfatter og foredragsholder Marta Steinsvik var en av de første til å kritisere rettsoppgjøret offentlig. I hennes bok *Frimodige ytringer* (1946) viser hun til eksempler på tortur gjennomført av norske hjemmestykker i tiden etter frigjøringen. Hun stiller også spørsmål ved straffeforfølgelsen av passive NS-medlemmer gjennom tilbakevirkende lover, og brudd på Haag-konvensjonen. Pressen og myndighetene forsøkte lenge å ignorere boken, men innholdet var så graverende at det førte til langvarig politietterforskning.¹⁰⁴ Denne boken ble også en døråpner for andre som valgte å kritisere rettsoppgjøret.¹⁰⁵

Anders Bergløff understreker i boken *Etter 7. mai* (1945) at det var myndighetene og pressens harde retorikk som gjorde at opinionen inntok de samme (for)dømmende holdningene. Uten en slik form for opphisselse mener han at ”isfronten” ville ha smeltet fortære og gitt et mer rettferdig oppgjør. Men slik situasjonen utartet seg, med et kraftig press fra opinionen, førte det til at kritiske røster ble kvalt, noe han sammenligner med nazistisk tankegods.

¹⁰¹ Berggrav (1945): s. 17.

¹⁰² Kroglund (2010): s. 417.

¹⁰³ Dahl & Bastiansen (2000) referert i Hagen (2009): s. 71. De som kom med beskyldninger mot sentrale aktører innenfor rettsoppgjøret ble truet med rettslige tiltak av myndighetene, som oftest injurier. Dette resulterte i flere tilfeller i fengselsstraffer uten vilkår. De mest aggressive angriperne ble betegnet som undergravere av landssvikoppgjøret. Enkelte kritikere ble også skremt til taushet av pressen eller tidd i hjel av myndighetene. Hagen (2009): s. 84-98. Se også I Forhistorien og III Injuriesakene.

¹⁰⁴ Hagen (2009) s. 9. Politietterforskningen blir redegjort for i St.meld. nr. 64 1950, hvor hovedvekten av Steinsviks kritikk av fangebehandlingen blir imøtekommet. Takket være Steinsviks bok, gav den påfølgende politietterforskningen et mangfoldig etterforskningsmateriale. Uten dette materialet ville vi hatt lite kjennskap til landssvikfangenes skjebne. Særlig Ingerid Hagen har benyttet dette materialet i fremstillingen av boken *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider* (2009).

¹⁰⁵ Hagen (2009): s. 73.

I boken *Eit politisk fallitbu* (1947) har offiser Einar Sagen, en tilnærming som står i sterk kontrast til datidens rådende forhold. Her er han svært kritisk til rettsoppjøret og mener at de dømte burde gis amnesti, mens de virkelige svikerne var Nygaardsvold-regjeringen. Dette mener han på bakgrunn av at regjeringen flyktet fra landet og dikterte straffelover i England som var grunnlovsstridige.

Tidligere Milorg-sjef Oliver H. Langelands kritikk av rettsoppjøret er særlig kraftig. I boken *Dømmer ikke* (1948)¹⁰⁶ skriver han at rettsoppjøret hadde spilt fallitt. Hovedbudskapet er at tusenvis av mennesker ble straffet unødige, mens de som etter hans mening var ansvarlig for okkupasjonen (Nygaardsvold-regjeringen) slapp straff. Han fremhever hvor vanskelig det var for den alminnelige nordmann å vurdere hvor grensa mellom tilbørlig og utilbørlig samarbeid med fienden gikk.

I boken *Patriotisme og landssvik* (1949) fremholder jurist og NS-medlem, Gustav Smedal, at majoriteten av NS-folk var norske patrioter som meldte seg inn i partiet ut fra sin nasjonale overbevisning. Smedal skriver at "NS-partiet var etter den tyske okkupasjon en politisk nødvendighet."¹⁰⁷ Han mente at et samarbeid med Tyskland ville gi høyest grad av norsk selvstendighet, og at det følgelig ikke kunne anklages som landssvik: "Dette mindretalls handlemåte var patriotisk, nøyaktig det motsatte av landsforræderi. Det forstår enhver, hvis han bare frigjør seg for de vrangforestillinger som er skapt av en hensynsløs agitasjon og propaganda."¹⁰⁸ Smedal erkjenner at det eksisterte forrædere i mindretallet, men påstår samtidig at det også var langt flere forrædere i flertallet.

I Olav Sundets biografi om psykiateren, kriminologen og samfunnsdebattanten Johan Scharffenberg, *Johan Scharffenberg (1869-1965), Samfunnslege og stridsmann* (1977), fremkommer det mange kritiske debattartikler fra samtiden skrevet av Scharffenberg selv. Hovedessensen er et oppgjør med landssvikanordningene og måten rettsoppjøret ble gjennomført på. Scharffenberg var spesielt misfornøyd med at datidens lærebøker alene la vekt på at det var Tysklands skyld at Norge ble okkupert. Selv mente samfunnsdebattanten at Nygaardsvold-regjeringen skulle vært stilt for riksrett.

¹⁰⁶ Boken består av en rekke dokumenter som inneholder anmerkninger og synspunkter som går imot de rettsprinsipper som ble forfektet etter okkupasjonen. Justisdepartementet nektet å gi ut disse dokumentene. Derfor bestemte Langeland seg for å samle dem i en egen bok og gi dem ut selv. Så sent som i 1977 var det fortsatt svært vanskelig å få tak i boka. Myndighetene hadde beslaglagt den, boklagene var tomme, og selv offentlig biblioteker hadde gjemt den bort. Einarson & Straume red. (1988): s. 91.

¹⁰⁷ Smedal (1950): s. 100.

¹⁰⁸ Smedal (1950): s. 101.

Også den sterkt samfunnsengasjerte Jens Bjørneboe deltok i landssvikdebatten, med boken *Under en hårdere himmel* (1957). Bjørneboe var svært kritisk til landssvikanordningens juridiske grunnlag og ikke minst gjennomføringen av rettsoppgjøret. Blant annet trekker han sterke paralleller i rettspraksisen mellom Gerhardsens Oslo, Stalins Moskva og Hitlers Berlin, noe som i samtiden skapte sterke reaksjoner.¹⁰⁹

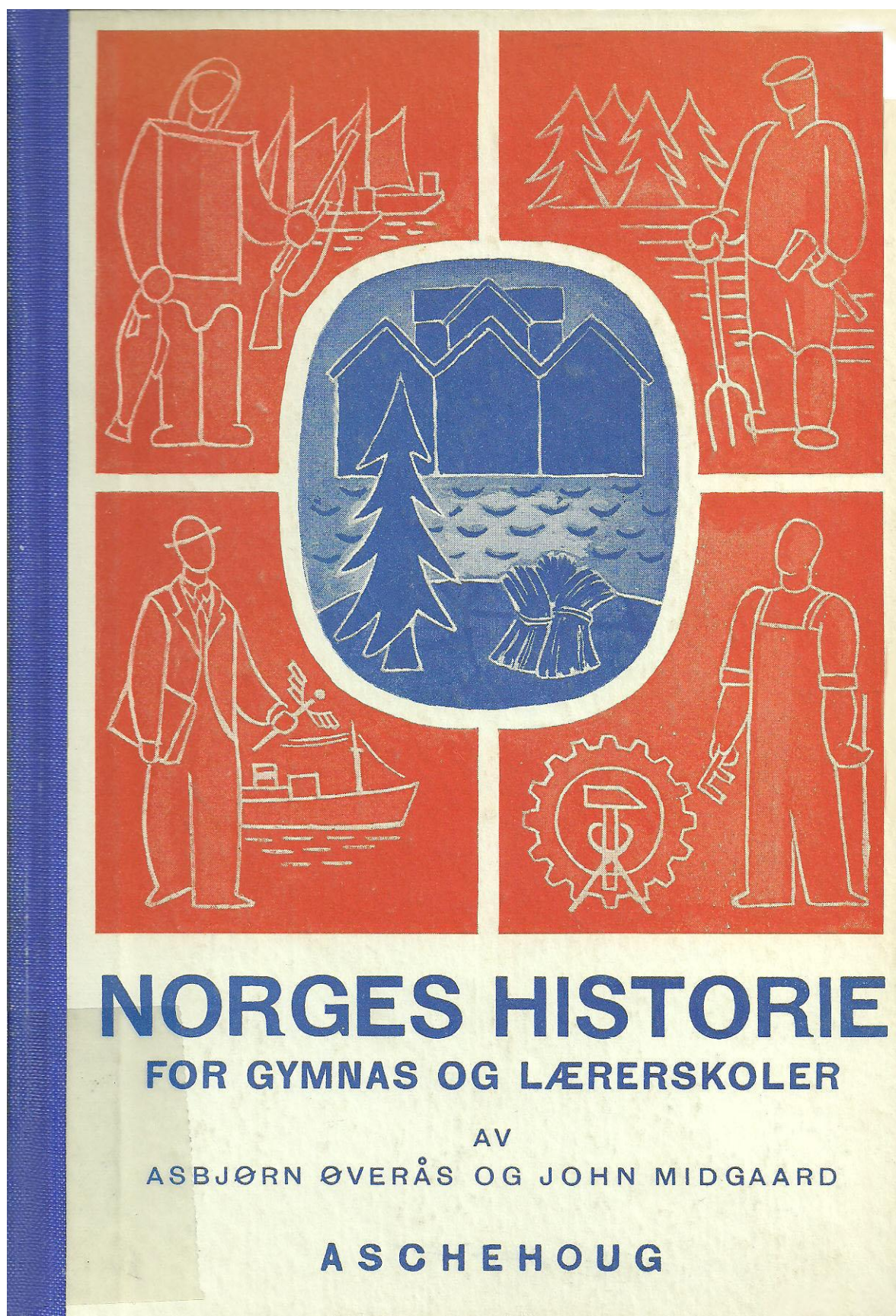
2.3 Lærebøkernes fremstilling

Jeg analyserer fire ulike lærebøker fra denne perioden. Dette er Asbjørn Øverås og John Midgaard: *Norges historie: med hoveddrag av de andre nordiske lands historie, for gymnas og lærerskoler* (2. utgave 1946 og 6. utgave 1963, Aschehoug), Magnus Jensen: *Nordens historie for gymnaset* (2. opplag 1947 og 5. opplag 1962, Cappelen), Edvard Bull: *Nordmenn før oss: Norgeshistorie for gymnaset* (1. utgave 1948 og 5. utgave 1970, Tanum) og Finn Holden: *Vår tids historie. Mot vår egen tid 1920-1945* (Tanum 1971).

Både Bull, Jensen og Øverås & Midgaard gav ut flere utgaver og opplag av samme lærebok over en periode på cirka 20 år. Dermed er disse reviderte utgavene også gjenstand for undersøkelse, og vil blant annet bli sammenlignet med utgivelsene fra 1940-tallet.

¹⁰⁹ Presentasjonen av bøkene til Bergløff (1945), Sagen (1947), Langeland (1948), Smedal (1949), Bjørneboe (1957) og Sundet (1977) bygger på Nina Drolsum Kroglund (2010) *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45*. Her behandler hun den påfølgende debatten omkring rettsoppgjøret, hvor hun gir et oversiktlig utvalg av kritiske røster. Kroglund (2010): s. 417-423, "Debatten om rettsoppgjøret". Av andre kritiske tilnærminger bør særlig Peter Harsem (1948) *Utrolig men sant*, bladene *Trollspeilet*, § 100 og *Samfundsliv* til henholdsvis tegneren Odd Einarson, redaktør og journalist Toralv Fanebust og samfunnskritikeren Bertram Dybwad Brochmann nevnes. Se også Olga Bjoner (1955) *Dette har hendt*.

2.3.1 Norges historie for gymnas og lærerskoler (Aschehoug 1946)

Presentasjon av læreboken

Jeg har valgt å analysere annen utgave fra 1946, siden første utgave ble publisert allerede i 1942. Totalt eksisterer det syv utgaver. Læreboken fra 1946 er på 239 sider og tematikken vedrørende okkupasjonen av Norge finner en under kapitlet ”Norge etter 1905”. Totalt er kapitlet på 12 sider, mens avsnittet ”Krig og okkupasjon” er på omlag fem sider. Jeg vil også vise til 1963-utgaven for å undersøke eventuelle endringer vedrørende fremstillingen av landssvik.

Både Asbjørn Øverås (født 1896, død 1966) og John Midgaard (født 1891, død 1971) var historikere og ansatt innen skoleverket.¹¹⁰

Innholdsanalyse

I denne læreboken er landssvikoppgjøret som tema helt utelatt. Det som er karakteristisk for landssviktematikken er et relativt sterkt fokus på NS og Vidkun Quisling.¹¹¹ Beretningen om NS’ rolle under okkupasjonen er skrevet med en nasjonalpatriotisk og dikotomisk tilnærming, og den er ensidig og lite problematiserende:

Trass i en voldsom propaganda, trass i press og trusler på den ene side og lokking med belønninger i form av embeter og makt på den andre, klarte N.S. ikke å vinne nevneverdig tilslutning. Nesten hele folket stilte seg avvisende til partiet, dels fordi det så på partiets forhold til tyskerne som landsforræderi, des [sic] fordi de nasjonalsosialistiske ideer ikke fant jordbunn i folket.¹¹²

Dette er også den eneste gangen lærebokforfatterne bruker ordet landsforræderi. Forfatterne vektlegger tap av yringsfrihet og en diktatorisk politikk i sin forklaring på nordmenns avvisning av NS.

I dag vet vi at oppslutningen omkring NS under okkupasjonen samlet sett var om lag 55.000 mennesker.¹¹³ Forklaringen på hvorfor Øverås & Midgaard skriver at ”nesten hele folket” avviste NS, har sammenheng med flere faktorer. En åpenbar faktor er at det på dette

¹¹⁰ Store norske leksikons nettsider.

¹¹¹ Øverås, A. & Midgaard, J. (1946): s. 216.

¹¹² Øverås, A. & Midgaard, J. (1946): s. 219.

¹¹³ Norsk krigsleksikon (1995).

tidspunktet ikke eksisterte noen historisk forskning på NS. Dessuten var landssvikoppgjøret på denne tiden i en svært tidlig fase, og omfanget var ennå ikke allment kjent.

Hovedpoenget er likevel å fremheve at nordmenn stod samlet mot NS og at (den oppvurderte) motstandskampen spilte en vesentlig rolle. En slik patriotisk fremstilling med mytologiske trekk skulle virke nasjonsbyggende og samlende etter fem traumatiserende år. Dette kommer jeg tilbake til senere i kapitlet.

Den patriotiske fremstillingsmåten i boken er gjennomgående. Eksempler på dette er setninger som å ”sloss djervt”, ”striden for Norges sak”, ”en utmerket innsats i krigen”, ”et strålende arbeid”, ”knekke motstanden” og ”strålende samhold”. Andre åpenbare eksempler er stiliserte fotografier av Kong Haakon VII og Kronprins Olav. Kapitlet om okkupasjonen i Norge avrundes med frigjøringen 7. mai¹¹⁴ og kongens hjemkomst 7. juni, også dette i en klar nasjonalpatriotisk sammenheng. Lærebokforfatterne skisserer deretter ikke opp antydninger til det påfølgende rettsoppgjøret.

De få gangene det blir referert til det som tilsynelatende kan oppfattes som kollaboratører bruker forfatterne ordet ”nazistene”, noe som er en vag formulering. ”Nazistene prøvde å få idrettsorganisasjonene under sin ledelse, men ble møtt av en samlet og ubøyelig front og kom ingen veg.”¹¹⁵ Her henspilles det på NS sin nazifisering av idretten. Dikotomien er åpenbar: et skille mellom ”gode nordmenn” og kollaboratører. Det implisitte budskapet er god og dårlig moral: Nordmenn var standhaftige og stod sammen, mens kollaboratørene var usle forrædere. De gode vant denne kampen.

Først i sjette reviderte utgave fra 1963 blir rettsoppgjøret behandlet, og her fremstilles oppgjøret med et eget avsnitt under kapitlet ”Etterkrigstiden”. Totalt er oppgjøret viet tolv linjer, om lag en tredjedel av en side. Blant annet står det skrevet følgende: ”Straks etter frigjøringen ble de som hadde vært aktive medlemmer av Nasjonal Samling eller på en annen måte hadde ytt tyskerne bistand, arrestert, og det ble reist rettssaker mot dem for *landssvik*.”¹¹⁶ Dette er første gang ordet landssvik blir brukt i læreboken, her skrevet i kursiv.

Forfatterne utdyper eller definerer ikke hva de mener med landssvik eller å yte fienden bistand. Likevel gjør de et skille når de introduserer begrepet ”økonomiske landssvikere”,

¹¹⁴ Læreboken opererer med at datoen 7. mai 1945 var forbeholdt tysk kapitulasjon og massiv flagging, selv om den offisielle frigjøringsdagen er 8. mai.

¹¹⁵ Øverås, A. & Midgaard, J. (1946): s. 220.

¹¹⁶ Øverås, A. & Midgaard, J. (1963): s. 245.

som de beskriver på følgende måte: ”De som hadde tjent penger på å utføre arbeider for tyskerne («økonomiske landssvikere»), måtte tåle formuesinndragninger og dertil betale bøter.”¹¹⁷

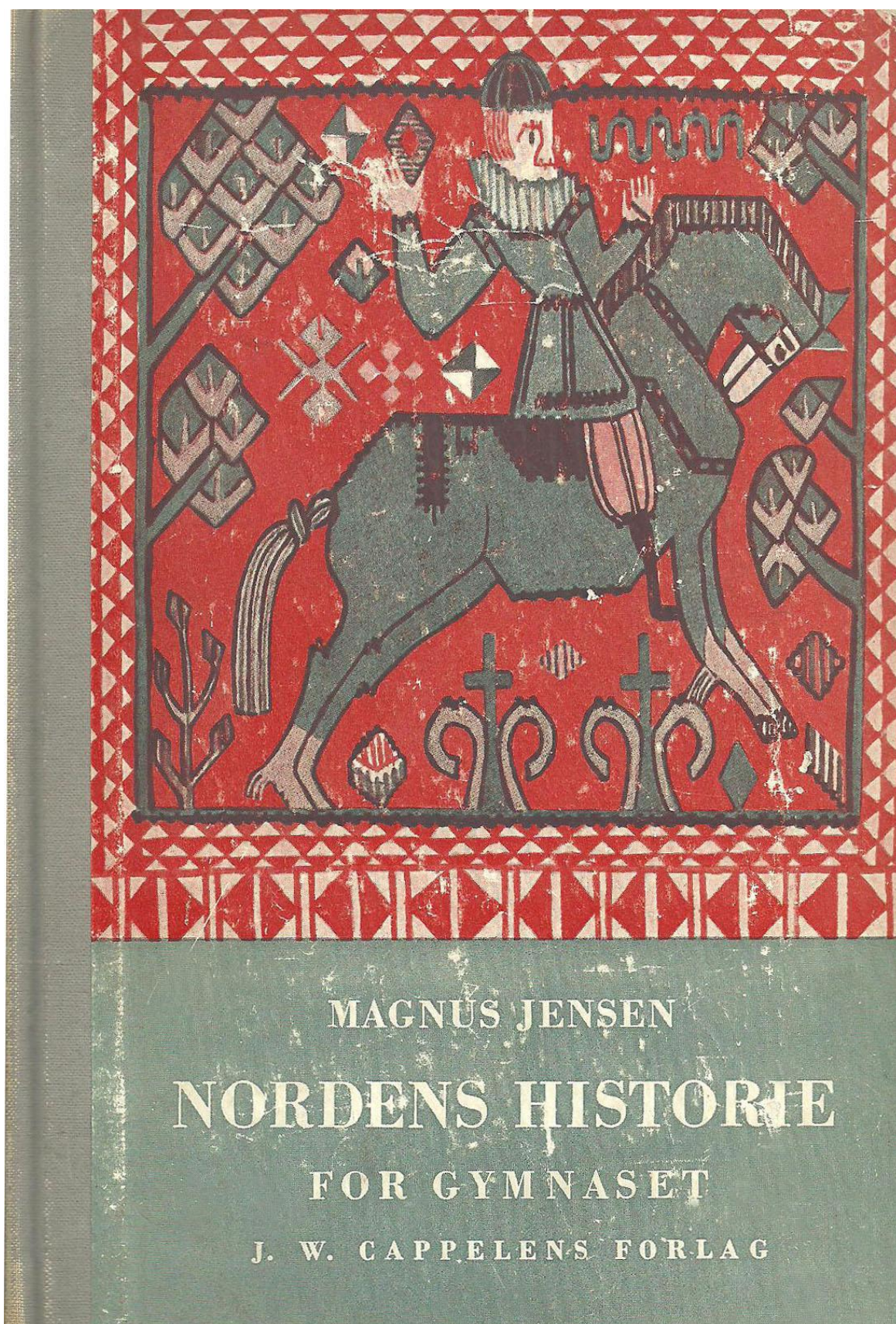
Sett fra et nåtidig ståsted, er det verdt å påpeke at dette er en unyansert fremstilling, da de fleste som tjente penger på den tyske okkupasjonsmakten slapp unna rettslig forfølgelse etter okkupasjonen. Slik det fremstår hos Øverås & Midgaard eksisterer det ikke et skille mellom arbeidere og bedriftseiere, og heller ikke mellom tilbørlig og utilbørlig økonomisk samarbeid.

Hadde alle nordmenn som medvirket til økonomisk samkvem med okkupasjonsmakten blitt straffeforfulgt, ville tallet nærmet seg flere hundre tusener mennesker, noe som verken var realistisk, formålstjenlig eller mulig å gjennomføre. 3262 personer ble straffet for økonomisk landssvik i landssvikoppkjøret,¹¹⁸ et tall som langt fra gjelder alle som utførte arbeider for tyskerne. Det er med andre ord sterke kontraster mellom faktiske forhold og det Øverås & Midgaard skriver. Nok en gang kan det virke som om forfatterne ønsker å moralisere overfor elevene. Angivelig prøver de å fremholde at handlinger av en slik karakter ikke lønnet seg.

¹¹⁷ Øverås, A. & Midgaard, J. (1963): s. 245.

¹¹⁸ *Om landssvikoppkjøret* (1962) referert i Dahl & Sørensen red. (2004): s. 228. Jeg vil presisere at dette i høy grad var bedriftseiere og ikke arbeidere.

2.3.2 Nordens historie for gymnaset (Cappelen 1947)

Presentasjon av læreboken

Første utgave av denne læreboken ble utgitt allerede i 1940. Derfor velger jeg å analysere opplag nummer to som ble gitt ut i 1947. Også denne boken har blitt revidert over en årrekke, fra første opplag i 1940, fram til sjette og siste opplag i 1971. Totalt er læreboken fra 1947 på 256 sider og kapitlet ”Den annen verdenskrig og Norge” er viet 18 sider. Jeg kommer også kort innom 1962-utgaven for å undersøke eventuelle endringer i landssviktematikken.

Magnus Jensen (født 1902, død 1990) var lektor og historiker. Under okkupasjonen var han aktiv i ulike motstandsgrupper og senere en del av regjeringens undersøkelseskommisjon.¹¹⁹ Han ledet også kildeinnsamlingen til historieskrivingen om okkupasjonstiden og satt i styret til Norsk lektorlag mellom 1945 og 1951.¹²⁰

Innholdsanalyse

Selv om dette kapitlet er mer enn tre ganger så langt som Øverås & Midgaards kapittel om samme tema, er det heller ikke her noen henvisninger til landssvikoppjøret. Likevel er den mer utfyllende enn læreboken til kollegene Øverås & Midgaard. Blant annet legges det mer vekt på NS, Quisling og partiets rolle under okkupasjonen, i tillegg til andre realhistoriske hendelser knyttet til 2. verdenskrig. Læreboken har jevnt over mer fokus på motstand, både sivilt hjemme i Norge og ved utefronten. Dette kan ha bakgrunn i at Jensen selv var en aktiv motstandsmann under okkupasjonen.

I avsnittet ”N.S. og nazifiseringen” skriver Jensen at det ikke var mange som svek landet. De få som gjorde det, karakteriserer han enten som lykkejegere eller at de var redde for å miste levebrødet sitt. Videre berettes det, med en fordømmende holdning, at de som ble medlemmer av partiet hadde vanskelig sosiale kår og nærmest kunne takke seg selv for det: ”De som gikk inn i partiet, ble sosialt boikottet. Ingen ville omgås dem, hver time på dagen fikk de merke at de ble sett på som landssvikere.”¹²¹ Også her er dikotomien soleklar; ”oss” og ”dem”.

Forfatterens gjennomgående positive fremstilling av motstandskampen representerer ”oss”, mens ”dem” gjelder de som valgte å støtte NS. Gjennom devalueringen av ”de andre”

¹¹⁹ Undersøkelseskommisjonen av 1945 sitt mandat var å undersøke sivile og militære myndigheters forhold og handlinger før og etter 9. april 1940. Store norske leksikons nettsider.

¹²⁰ Store norske leksikons nettsider.

¹²¹ Jensen (1947): s. 225.

definerer forfatteren seg selv og sine støttespillere (under okkupasjonen) som rettskafne og moralske mennesker og ”dem” som umoralske og dårlige mennesker.

Jensen påpeker gjentatte ganger hvor heroisk den sivile norske motstanden var, og hvordan dette provoserte NS: ”I NS var de rasende, og hirden opptrådte ofte som villmenn.”¹²² Hva Jensen mener med ”villmenn” skriver han ingenting om. I den femte reviderte utgaven fra 1962 legger han dessuten til at hirden bedrev voldshandlinger, og at mennesker ble slått ned og mishandlet på gata uten at politiet brøyt inn. Han skriver også at NS presset ut tjenestemenn i stat og kommune og erstattet disse med lojale medlemmer.¹²³

Jensen forklarer at tilbøyeligheten til å bli medlem av NS ble større etter hvert som partiet skrev ut lover og pålegg som nærmest tvang folk inn i partiet eller til å si seg enig i partiets politikk. Lærebokforfatteren mener at det å stå alene gav god grobunn for rekruttering. Derfor pekes det på at solidaritet til nasjonen gjorde at mange mennesker valgte å gå i fengsel fremfor å bli tvunget inn i partiet.¹²⁴ Igjen er den nasjonalpatriotiske tilnærmingen fremtredende.

Det legges også et kort fokus på at mange mennesker ble henrettet eller internert i konsentrasjonsleire, både i Norge og Tyskland. Forfatteren viser til den harde tyske framferden,¹²⁵ men nevner ikke hvem som var den impliserte parten i disse handlingene. Det fremholdes heller ikke at dette ble utført av nordmenn, som oftest også var NS-medlemmer. Ansvar er ene og alene lagt på tyskerne, noe som i høy grad er en unyansert og delvis feilaktig fremstilling, sett i et nåtidig perspektiv. Samtidig bærer nok disse formuleringene også preg av pragmatiske avveininger, slik at datidens lesere ikke skulle bli indignert.

I kapitlet ”Arbeidsmobiliseringen” beretter Jensen om tyskernes bygging av festningsverk i Norge. Han nærmest unnskylder overfor leserne at det var flere nordmenn involvert i denne prosessen: ”Tyskerne satte i gang store festningsarbeider i Norge, og det var dessverre mange nordmenn som frivillig gjorde arbeid på disse anleggene.”¹²⁶ Dette harmonerer ikke med det bildet han tegnet tidligere, nemlig at det var få som samarbeidet med okkupanten.¹²⁷ De ble som nevnt karakterisert som lykkejegere og mennesker som ønsket å beskytte levebrødet sitt.

¹²² Jensen (1947): s. 226.

¹²³ Jensen (1962): s. 233-233.

¹²⁴ Jensen (1947): s. 226-227.

¹²⁵ Jensen (1947): s. 227.

¹²⁶ Jensen (1947): s. 228.

¹²⁷ Dette må også forstås på bakgrunn av at landssvik på dette tidspunktet i høy grad var synonymt med NS.

Det at Jensen opererer med to svært motstridende kategorier, må ha gjort det vanskelig for datidens lesere å vurdere sannhetsgehalten.

Disse ”mange nordmenn” Jensen refererer til, vil jeg anta hadde et potensial til å bli karakterisert som landssvikere både i samtiden av såkalte ”gode nordmenn”, men også av forfatteren selv. Men siden samarbeidets omfang var så omfattende, ville det være vanskelig å karakterisere en så stor gruppe mennesker som landssvikere. Derav forfatterens unnskyldende holdning.

Kapitlet avsluttes med en beskrivelse av frigjøringen, med vekt på nasjonal feststemning og kongens hjemkomst. Avslutningsvis berettes det om at det ble etablert en samlingsregjering med Einar Gerhardsen som statsminister. Verken landssvik eller landssvikoppgjøret nevnes, det er kun fokus på en stolt nasjonal selvhevdelse.

Denne læreboken er i høy grad en sterk patriotisk fremstilling. Bruken av ord som ”vi”, ”oss”, ”vår” og ”vårt” er gjennomgående. Norge som stat og nasjon kan også tolkes som et offer for en aggressiv tysk nasjonalsosialisme når Jensen bruker vendinger som ”det tyske overfallet”.¹²⁸ Det utvises også en stolthet og beundring over innsatsen til den norske handelsflåte under andre verdenskrig, og det poengteres at den var mer verdt enn en hær på én million soldater.¹²⁹ Bruken av "vi" og "oss" inkluderer leseren i tekstens fremdrift, og gir en indikasjon på historiefagets nasjonsbyggende karakter.

Det er gjort svært få endringer i femte opplag av læreboken, som ble gitt ut i 1962. Kapitlet som nå heter ”Den annen verdenskrig 1939 – 1945 og Norge” er nå på 13,5 sider, nesten fem sider kortere enn det var i 1947. I tillegg er det lagt til syv sider om gjenreisningen, hvor rettsoppgjøret er viet fire linjer.

Til tross for at det er gått 17 år siden okkupasjonen formidler fortsatt læreboken en svært fordømmende holdning til landssvik: ”De som gikk inn i partiet, ble boikottet. Ingen ville omgås dem. Satte de seg på tog eller trikk, vek folk unna dem som om de skulle være pestsmittet.”¹³⁰ Nøyaktig samme formulering finner en også i sjette og siste opplag av boken, utgitt i 1971. En registrerer også at ordet ”landssvikere”, brukt i 1947-utgaven, er byttet ut med den like lite flatterende beskrivelsen ”pestsmittet,” et klart verdistandpunkt med negative fortegn.

¹²⁸ Jensen (1947): s. 221.

¹²⁹ Jensen (1947): s. 234-235.

¹³⁰ Jensen (1962): s. 232.

Jensen kommenterer kun rettsoppgjøret i korte generelle ordelag. Han peker på et sterkt hat mot tyskerne og deres norske kollaboratører, uten at han nevner NS eller karakteriserer dem som forrædere. Videre er han vag når han skriver at rettsoppgjøret varte i flere år. Han kunne med letthet ha vært mer nøyaktig, etter som landssvikoppgjøret ble avsluttet i 1951 og denne læreboken ble gitt ut elleve år senere. De som ble dømt til døden var ifølge Jensen enkelte høytstående nazister, blant dem Vidkun Quisling. Han legger til at enkelte torturister også mottok samme straffereaksjon.¹³¹ Det er verdt å nevne at det beskrives som et rettsoppgjør, og ikke som et landssvikoppgjør, noe som fjerner noen av de negative konnotasjonene.

¹³¹ Jensen (1962): s. 241.

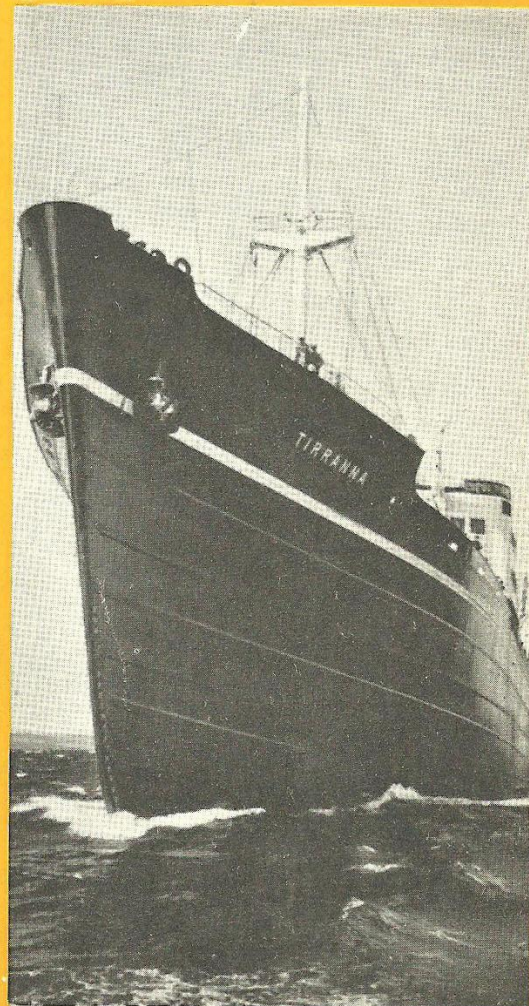
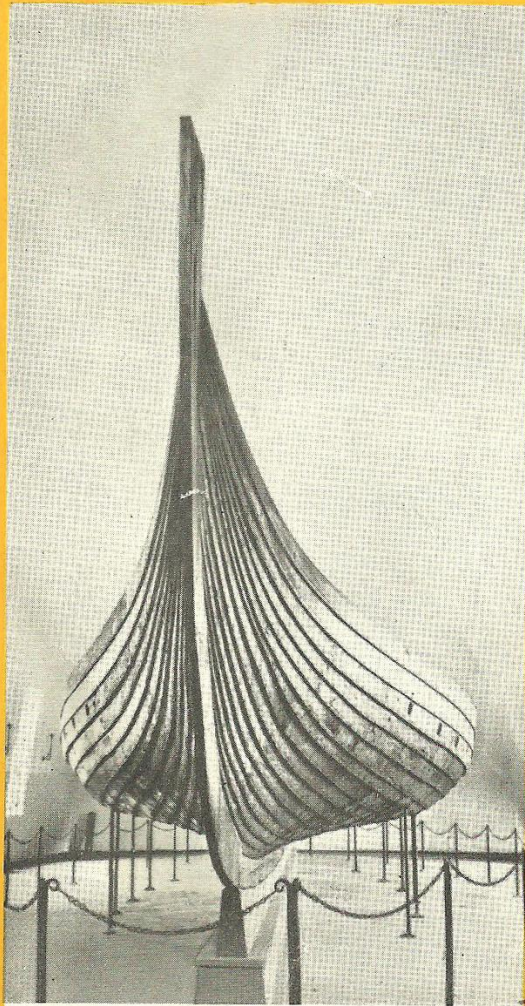
2.3.3 Nordmenn før oss (Tanum 1948)

STANG OG LANGE — 6000 ÅR

NORDMENN FØR OSS

NORGESHISTORIE FOR GYMNASET

AV EDVARD BULL

Presentasjon av læreboken

Læreboken kom ut i flere opplag, helt frem til 1986, men har angivelig ikke vært mye brukt.¹³² Jeg har valgt å analysere den første utgaven, fra 1948, men jeg vier også noen linjer til 1970-utgaven for å undersøke utviklingen vedrørende landssvik.

Boken fra 1948 er på 317 sider og kapitlet ”Den andre verdenskrigen” er på omlag 20 sider. Disse sidene inkluderer også situasjonen mellom 1914-1945 i Norden. Det er også viet fem sider til det Bull kaller ”Kilder”, som inneholder Arbeiderpartiets revolusjonspolitik, det tyske ultimatum 9. april 1940 og diverse NS-kilder. Totalt er det viet åtte sider til det Bull karakteriserer som ”Krigen i Norge.”

Edvard Bull (født 1914, død 1986) var professor i historie med tyngdepunkt i sosialhistorie og arbeiderbevegelsens historie. Bull fikk tidlig en tilknytning til Arbeiderpartiet, men gikk over til Sosialistisk folkeparti da det ble stiftet i 1961. Han spilte en vesentlig rolle under okkupasjonen ved å hevde arbeidernes interesser og gjennom illegalt pressarbeid, noe som gav han to års fengsel.¹³³

Innholdsanalyse

Bull viser historiefaglig innsikt og refleksjon når han innleder kapitlet med å påpeke at det er problematisk å skrive en fullverdig okkupasjonshistorie, siden flere vesentlige kilder ikke er offentliggjort. På den måten tar han flere forbehold, og skriver også at framstillingen i høy grad bærer preg av å være ufullstendig.

Jevnt over er dette en mer presis lærebok enn det Bulls kollegaer ga ut i samme tidsrom. Fremstillingen bærer preg av å være skrevet av en profesjonell historiker og boken er i mindre grad patriotisk, og inneholder ikke en klar ”vi”- og ”dem”-dikotomi. NS fremstilles mer balansert og blir ikke demonisert.

Selv om brødteksten er relativt berettende og ensidig, er det flere problematiserende eller utdypende spørsmål i marginen som henvender seg direkte til leseren. En kan gjerne si at denne læreboken er noe bedre pedagogisk tilrettelagt enn de andre lærebøkene i denne perioden, siden den inneholder spørsmål i marginen, kilder og mange fotografier som utdyper

¹³² Lund (2003): s. 172.

¹³³ Store norske leksikons nettsider.

brødteksten. Gjentatte ganger spør forfatteren ved hjelp av margin om det har skjedd ”viktige ting” etter at dette kapitlet ble skrevet, noe som viser hans reflekterte forhold til historiefaget.

Bull beretter også om norske jøder som ble angrepet, og om de som enten omkom eller ble drept i Tysland.¹³⁴ Han nevner likevel ikke hvem som utførte angrepene, hvem som deporterte dem, og han bruker heller ikke ordet konsentrasjonsleir. Dermed kan det ha vært vanskelig for datidens lesere å trekke slutninger om hvem som utførte disse handlingene.

Også frigjøringen bærer svært lite preg av patriotisme eller nasjonal stolthet. Det fortelles kort om situasjonen i landet fram til 7. mai, og hvordan man etter hvert reetablerte demokratiet. Deretter vies det nesten seks linjer til rettsoppgjøret. Bull beretter at rettsoppgjøret ble igangsatt straks frigjøringen var et faktum. Blant annet kan en lese at det norske folk var utålmodige og mente at det hadde tatt for lang tid før det kom i gang. Dette forklares med at økonomisk landssvik var vanskelig å ta stilling til, og viser til de nordmenn som tjente penger på økonomisk samarbeid med tyskerne. Avsnittet avsluttes med å poengtere at det dreide seg om 60-70 000 landssviksaker,¹³⁵ noe som virker som en rimelig slutning da landssvikoppgjøret fortsatt pågikk da læreboken ble gitt ut. Likevel er hovedfokuset i frigjøringskapitlet på gjenreisning. Landssviktematikk er tilsynelatende et ikke-tema. Likevel eksisterer det her en viktig oppgave i marginen: ”Finn de nyeste opplysningene om de saker som er nevnt i dette kapitlet: rettsoppgjøret med landssvikene, gjenreisningen, inflasjonsspørsmålet osv.”¹³⁶ Dette vitner om at Bull var åpen for at elevene kunne få mer innsikt i landssviktematikken.

Selv om jeg tidligere har påpekt at Bulls fremstilling er mer balansert, presis og profesjonell, sett med samtidens perspektiv, bruker også han ordet landssviker, verken uten å distansere seg eller forklare hva begrepet inneholder. En rimelig forklaring kan være at han selv var samfunnsmessig og tidsmessig plassert da rettsoppgjøret ble gjennomført, og at begrepet var veldefinert i den allmenne bruken.

Fra og med utgavene fra 1964 eksisterer det nå to avsnitt som behandler landssvik, totalt på 20 linjer. Det første avsnittet inneholder informasjon om forræderi under okkupasjonen, mens det neste beretter om selve rettsoppgjøret. Fortsatt er kapitlet som omhandler okkupasjonen på

¹³⁴ Bull (1948): s. 300.

¹³⁵ Bull (1948): s. 302.

¹³⁶ Bull (1948): s. 303.

åtte sider, mens det er lagt til et nytt og påfølgende kapittel på 16 sider som heter ”Vår tid” som legger vekt på gjenreisningen.

I det første avsnittet pekes det på at det store flertallet av nordmennes sympati lå hos motstandsbevegelsen, men at noen også valgte å arbeide for tyskerne, uten at omfanget verken tallfestes eller beskrives. Bull viser også til økonomisk samarbeid med okkupasjonsmakten, uten at han tar stilling til det: ”En del nordmenn tjente også mange penger på å gjøre forretninger med tyskerne, f.eks. som «brakkebaroner»,”¹³⁷ noe som er en nedsettende uttrykksform.

Et tydelig trekk som viser at Bull ikke forfekter en patriotisk svart/hvitt-dikotomi kommer klart til uttrykk når han poengterer at også nordmenn var torturister, fangevoktere og frontkjempere på tysk side. Videre skriver han at de norske fangevokterne og torturistene utførte sin ugjerning både overfor nordmenn og utenlandske fanger. I denne sammenheng viser Bull til det han beskriver som de ”uhyggelige «serber-leirene» i Nord-Norge.”¹³⁸ Han skriver også at omlag 60.000 var medlemmer av NS i løpet av okkupasjonen og at cirka 5.000 kjempet på østfronten som frontkjempere for Nazi-Tyskland.

Avsnitt nummer to som inneholder informasjon om selve rettsoppgjøret er lagt til kapitlet ”Vår tid” under overskriften ”Gjenreisning.” I stedet for å bruke begrepet landssviker, tallfester Bull antall tiltalte og dømte og viser til de som ble straffet: ”[...] blant dem som ble straffet, hadde de fleste bare gitt nokså ubetydelig hjelp til fienden, f.eks. gjennom et mer eller mindre passivt medlemskap i NS.”¹³⁹ Hva som skyldes at Bull nå velger å tiltale de landssvikdømte i mer nøytrale ordelag er ikke gitt, men det er nærliggende å tro at avstanden i tid spilte en vesentlig rolle.

Bull poengterer at mange av de dømte ikke hadde hatt avgjørende betydning for fienden, og viser til dem han karakteriserer som såkalte passive medlemmer. Ved å ordlegge seg på denne måten, kan det virke som om han indirekte mener at mange nordmenn ble dratt gjennom rettssystemet uten mål og mening. Likevel mener Bull at det var avgjørende å gjennomføre et rettoppsoppgjør: ”Samtidig med den materielle gjenreisningen var det nødvendig å

¹³⁷ Bull (1970): s. 290.

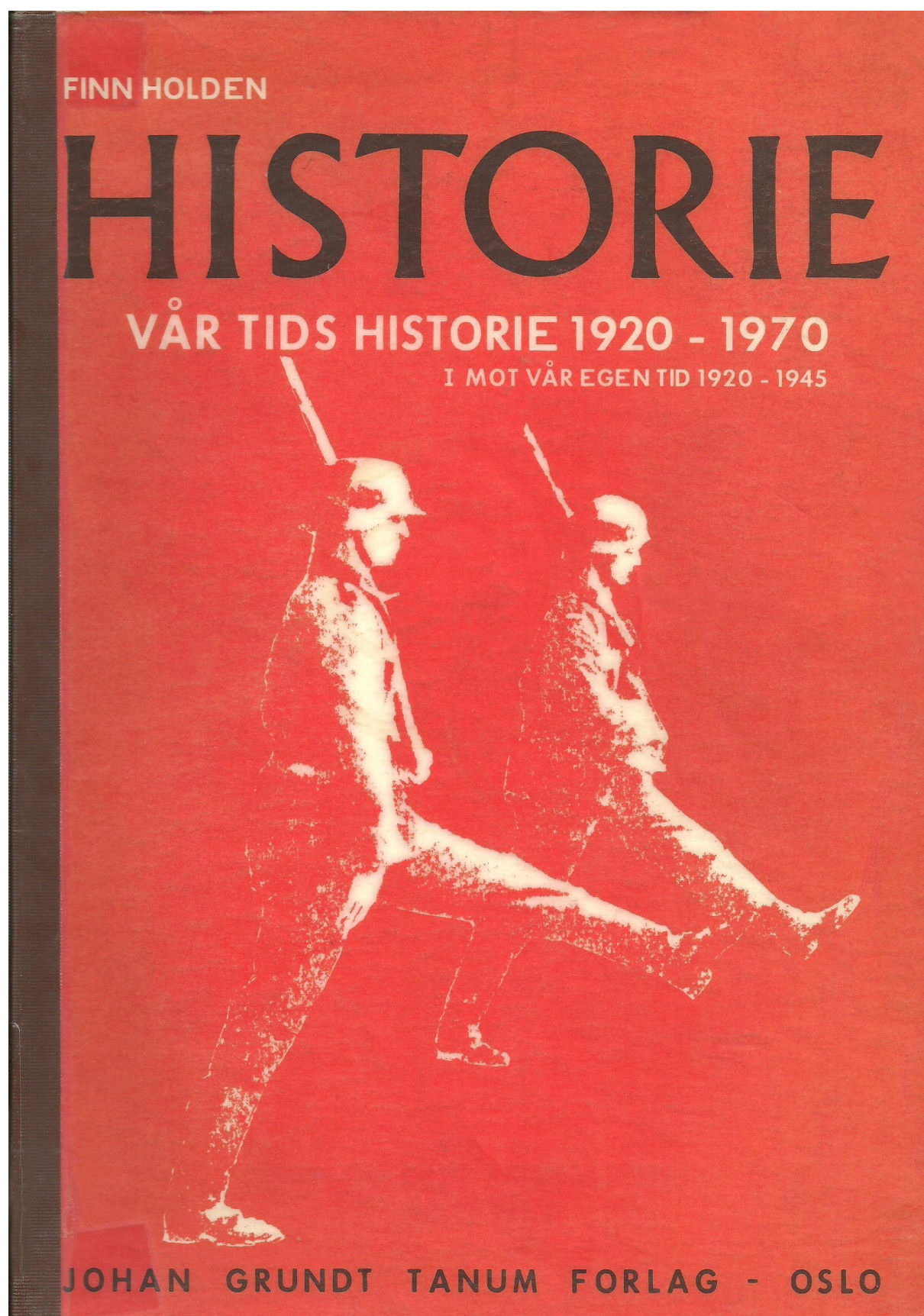
¹³⁸ Bull (1970): s. 290.

¹³⁹ Bull (1970): s. 304.

gjennomføre et «rettsoppgjør» med dem som på en eller annen måte hadde støttet tyskerne og NS i okkupasjonsårene.»¹⁴⁰ Han utdyper ikke hva slags støtte det kunne dreie seg om.

¹⁴⁰ Bull (1970): s. 304.

2.3.4 Historie: Vår tids historie 1920-1970 (Tanum 1971)

Presentasjon av læreboken

Denne læreboken er bind én av to av *Vår tids historie 1920-1970*, og dekker perioden 1920-1945. Boken er i A4-format. Kapitlet som blant annet omhandler okkupasjonen av Norge heter ”Den andre verdenskrigen” og er på 28 sider. Likevel er kun om lag åtte sider viet til okkupasjonen i Norge, og kapitlet veksler uoversiktlig mellom hendelser i Norge og krigsbegivenheter i verden mellom 1939 og 1945. Totalt er denne læreboken på 139 sider.

Finn Holden (født 1928) er forfatter og historielektor.¹⁴¹

Innholdsanalyse

Læreboken inneholder ingen beretninger om landssvikoppgjøret, og paradoksalt nok skriver Holden i forordene at han er åpen for råd og kritikk og nevner flere vesentlige spørsmål. Blant annet spør han leseren om følgende: ”Er viktig stoff utelatt?” og ”Bør noe stoff utvides eller forkortes?”¹⁴² I den sammenheng er det betimelig å spørre hvorfor rettsoppgjøret ikke er en del av tematikken i hans lærebok.¹⁴³

Kapitlet inneholder beretninger om både NS og Vidkun Quisling. Blant annet skriver Holden kort om Quislings møte med Hitler i Tyskland og Quislings statskupp 9. april 1940.

Lærebokforfatteren skriver også at det tyske krav om at Vidkun Quisling måtte bli norsk statsminister, gav økt motstandsvilje hos det norske folk,¹⁴⁴ uten at beretningen bærer preg av å være skrevet i en spesielt patriotisk kontekst. Dette kan ha sammenheng med at verdenshistorien og norgeshistorien er flettet sammen.

I avsnittet ”Partiet og folket” peker Holden på årsaker til hvorfor nordmenn ble NS-medlemmer. Han viser til kampen mellom NS-medlemmene og tyskere på den ene siden, og det han kaller ”jössinger” på den andre, som var Hjemmefronten og motstandsbevegelsen. Han forklarer kampen mot tyskerne og NS som en kamp mot ”[...] Hitlers ideer og maktbruk, ufriheten og ensrettingen i det besatte Norge.”¹⁴⁵ Holden forklarer også rekrutteringen til motstandsbevegelsen med faktorer som eventyrlyst, spenning og fellesskap, uten at han ordlegger seg spesielt patriotisk eller dikotomisk. Han viser til at det fantes nordmenn som

¹⁴¹ Aftenposten Morgen (28.9.1998).

¹⁴² Holden (1971): s. 8.

¹⁴³ Heller ikke bind to, tiden etter 1945, tematiserer rettsoppgjøret.

¹⁴⁴ Holden (1971): s. 103.

¹⁴⁵ Holden (1971): s. 115.

verken var NS-sympatisører eller aktivt støttet motstandsbevegelsen. Disse kaller han for ”stripete” og skriver at de avventet med å ta side i konflikten før det var avklart hvem som vant krigen. Det var også legitimt å arbeide på tyske festningsanlegg eller tjene penger på tyskerne, ifølge Holden.¹⁴⁶ Videre poengterer han også at det fantes norske ”gestapister” som utførte tortur.¹⁴⁷

Kapitlet rundes av med å summere opp hva krigen kostet av menneskeliv og materielle tap. Holden kommer dermed aldri inn på landssvikoppgjøret, og heller ikke den tyske parallellen med Nürnberg-prosessene, noe som ville vært sentralt i en fremstilling av andre verdenskrig i en internasjonal kontekst.

2.3.5 Sammenfatning og sammenligning

Generelt

Felles for lærebøkene i perioden 1945-1975 er at de er lite problematiserende. Det åpnes i liten grad for forklaringer eller diskusjoner, og gjengivelse av realhistoriske ”faktakunnskaper” er gjennomgående. Et annet vesentlig fellestrekk er at landssviktematikken er viet svært liten plass. Når den først redegjøres for, er det enten i svært korte og nøkterne ordelag eller i en mer moralsk kontekst. Fellestrekket ved de tre lærebøkene fra 1940-tallet er at de underkommuniserer rettsoppgjøret.¹⁴⁸ Et annet moment er at landssvik i lærebøker og litteratur i denne perioden i høy grad er synonymt med partiet NS.¹⁴⁹ Dette må sees i relasjon til den nasjonale konsensus,¹⁵⁰ noe jeg kommer tilbake til.

Både Øverås & Midgaard og Jensen poengterer at det var få som svek landet. De er derimot mer opptatt av den norske motstanden, og den blir på mange måter forherliget. Setninger som inneholder ”vi”, ”vårt” og ”oss” er gjennomgående, samtidig som patriotiske fremstillingsmåter og kongebilder fremhever den patriotiske karakteristikken. En slik fremstillingsmåte er det imidlertid ikke mulig å finne igjen hos Bull, til tross for at han også

¹⁴⁶ Holden (1971): s. 115.

¹⁴⁷ Holden (1971): s. 116.

¹⁴⁸ I boken *Det var noe annet under krigen* (1995) undersøker Anne Eriksen blant annet lærebøker, i hovedsak for ungdomstrinnet, og de fleste er utgitt i tiden etter okkupasjonen og fram til 1970-årene. Det vesentlige i denne sammenheng er at hennes funn, i likhet med mine, avdekker en underkommunisering av landssvikoppgjøret. Eriksen (1995): s. 96-101.

¹⁴⁹ Jeg vil gjøre oppmerksom på at samtlige lærebøker viser til økonomisk samarbeid. Kun Øverås & Midgaard (1963) opererer med karakteristikken ”økonomiske landssvikere”. Økonomisk samarbeid/landssvik i er denne sammenheng kun arbeid på tyske anlegg.

¹⁵⁰ Se også 1.6 Begrepsavklaringer, *Konsensus*.

legger vekt på motstandsarbeid og illegalt arbeid. I utgaven fra 1970 fremhever han dessuten at majoriteten av nordmenn sympatiserte med motstandsbevegelsen, men han skriver i motsetning til kollegene Øverås & Midgaard og Jensen åpent om at nordmenn opererte som torturister, fangevoktere og frontkjempere på tysk side. Dette gir en noe mer balansert fremstilling.

Ifølge de danske historikerne Claus Bryld og Anette Warring følger beretningene om okkupasjonstiden en episk fortellerstruktur med mytisk preg,¹⁵¹ som inneholder innledning, hoveddel og avslutning. Den starter med et dramatisk overfall 9. april 1940 og avsluttes med frigjøringen 8. mai 1945, hvor det hele ender godt (de gode vinner mot de onde). Hoveddelen handler i høy grad om en heltmodig motstandskamp mot okkupantene og NS.¹⁵² Ved å avslutte 8. mai ekskluderes rettsoppgjøret fra fortellingen. Resultatet er ensidige og forenklete beretninger, hvor motstanden er forherlighet og oppvurdert, mens kollaborasjon og andre vesentlige aspekter ved okkupasjonstiden er underkommunisert.

Økonomisk kollaborasjon

Når det gjelder økonomisk kollaborasjon fremholder samtlige forfattere at nordmenn arbeidet på tyske anlegg. Det påfallende er at ingen oppgir hvor mange dette dreide seg om, til tross for at flere fremholder at det var mange. På den måten relativiseres dette forholdet.

Forklaringen på at forfatterne ikke kan tallfeste dette forholdet, må være at det på dette tidspunktet ikke forelå noen konkret oversikt over såkalt tyskerarbeid. Dessuten var grenseoppgangen i forhold til økonomisk kollaborasjon svært uklar.

Rettsoppgjøret

I de senere utgavene av lærebøkene til Øverås & Midgaard (1963), Jensen (1962) og Bull (1970) er rettsoppgjøret gjort til gjenstand for undervisning, og det legitimeres på ulik måte.¹⁵³ Samlet sett gir lærebøkene i denne perioden, i den grad det er tilfellet, en lite kritisk

¹⁵¹ Bryld & Warring (1998): s. 423-424 og Figueiredo (1996): s. 251-253.

¹⁵² Bryld & Warring (1998): s. 56-61.

¹⁵³ At lærebøker fra 1960-årene inneholder tallmessige fakta omkring rettsoppgjøret må forstås på bakgrunn av Stortingsmeldingen *Om landssvikoppgjøret* (1962) som ble publisert i samme tidsrom.

fremstilling av landssvikoppjøret. Ingen av forfatterne legger vekt på de sosiale utenomrettslige dommene.¹⁵⁴

Det er åpenbart at tidsaspektet har gjort det uunngåelig å omtale rettsoppjøret. Likevel kan det virke som at særlig Øverås & Midgaard og Jensen, men også Bull, fortsatt tilnærmer seg okkupasjonstiden på samme måte som de gjorde 20 år tidligere. Dette har nok sammenheng med deres bakgrunn. Disse fire forfatterne ble født enten på slutten av 1800-tallet eller tidlig på 1900-tallet, og opplevde altså krig og okkupasjon som voksne mennesker. De tilhørte også den første generasjonen som skrev okkupasjonshistorie, og var dermed påvirket av egne opplevelser. Dette er spesielt tydelig i Jensens lærebok. Det er ikke overraskende at han som aktiv motstandsmann valgte å legge stor vekt på motstandskampen. Når det gjelder Bulls lærebok er ikke denne sammenhengen like tydelig, til tross for at han var aktiv i motstandsarbeidet under okkupasjonen. Dette kan ha sammenheng med hans bakgrunn som professor i historie hvor han ikke har latt egne opplevelser i sterk grad farge tilnærmingen, men heller har vektlagt historiefaglig profesjonalitet.

Nasjonal Samling

Samtlige forfattere forklarer kort og konsist hvorfor nordmenn støttet partiet. Både Jensen og Holden legger vekt på at noen gikk inn i partiet av opportunistiske årsaker. Mens Jensen også fokuserer på faktorer som tvang, enighet med partiets politikk eller et ønske om å verne levebrødet, fremlegger Holden andre aspekter, slik som kommunisthat, antisemittisme og tro på den ariske rases seier.

NS og Vidkun Quisling er i varierende grad gjort til gjenstand for tematisering i lærebøkene. Det eksisterer heller ingen egne separate avsnitt om NS som konkret forklarer partiets oppslutning eller viser til dets bakgrunn. Det foreligger riktignok realhistoriske beretninger om NS og partiets fører, men disse er til gjengjeld svært refererende og lite årsaksforklarende.

¹⁵⁴ Se for eksempel 3.3.6 Sammenfatning og sammenligning, *Sosiale dommer* og 4.3.4 Sammenfatning og sammenligning, *Sosiale dommer og fokus på krigens ofre og tapere*.

Gråtoner, nyanser og mindre patriotisme

Mens lærebøkene til Øverås & Midgaard og Jensen er svært følelsesladede, patriotiske og dikotomiske, har Bull og Holden en noe mer balansert og reflektert tilnærming. Til tross for likheter er det også forskjeller. I den grad det er mulig, er de to sistnevnte fremstillingene mer nøytrale sammenlignet med de andre lærebøkene. De er dessuten også lite patriotiske. NS-medlemmer og den tyske okkupasjonsmakten blir ikke demonisert, og jevnt over gir de en bedre historiefaglig fremstilling enn sine kolleger.

Et viktig poeng er at Bull og Holden fremholder at også nordmenn var torturister, fangevoktere og frontkjempere, noe som gjør at deres fremstilling skiller seg ut. De viser til gråtoner og nyanser i stedet for å forfekte en svart-hvitt-dikotomi.

2.3.6 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer

Det er uten tvil sterke korrelasjoner mellom rammefaktorene og lærebøker i denne perioden. Generelt kan en hevde at den såkalte isfronten¹⁵⁵ fra politikere og presse ikke bare påvirket mange nordmenns holdninger, den kom sågar også til uttrykk i flere av lærebøkene. Dette er ingen overraskelse, da også lærebokforfattere er samfunnsmessig plassert og er preget av den tida og samfunnet de lever i. Ifølge historiker Ole Kristian Grimnes er det "[...] vanlig at samtidens og den umiddelbare ettertidens problemstillinger preger den følgende tids historikere."¹⁵⁶

Denne uforsonlige tilnærmingen til landssvik bekreftes i høy grad i lærebøkene til Øverås & Migaard og Jensen, som inneholder både patriotiske og dikotomiske elementer. Lærebokforfatternes fordømmende holdninger minner i det hele tatt sterkt om de holdningene biskop Berggrav gir uttrykk for i *Folkedommen over NS* (1945). Et godt eksempel på en slik fordømmende holdning finner en i Jensens lærebok: ”De som gikk inn i partiet, ble boikottet. Ingen ville omgås dem. Satte de seg på tog eller trikk, vek folk unna dem som om de skulle være pestsmittet.”¹⁵⁷

At de to lærebøkene i høy grad imøtekommer Berggrav må sees i sammenheng med at de er gitt ut i samme tidsrom. Dermed kan disse lærebokforfatterne også ha vært farget av det

¹⁵⁵ For mer om dette, se 2.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

¹⁵⁶ Grimnes (1999): s. 55.

¹⁵⁷ Jensen (1962): s. 232.

samme tankegodset som Berggrav. En fellesnevner er at følelser og moralisering har overstyrt vitenskapelighet og profesjonalitet. Til tross for at begge parter også oppvurderer nordmenns innsats under okkupasjonen, er Berggrav den eneste som er opptatt av et rettsoppgjør. Dessuten er den kritikken av rettsoppgjøret som eksisterte i årene fram til om lag 1950,¹⁵⁸ vanskelig å finne igjen i periodens lærebøker.¹⁵⁹ Det mest fremtredende er dikotomi og fordømmende holdninger i forhold til landssvik.

Anne Eriksen fremholder at den tydelige dikotomien mellom venn og fiende og den sterke vektleggingen av motstandskampen var nyttig for landet. Intensjonen var å styrke bildet av Norge, både innenriks og utenriks. Det sterke fokuset på NS gav rettsoppgjøret karakter av å være et grunnleggende oppgjør med nazismen, og oppgjørets store omfang skulle understreke en sterk vilje til å gå grundig til verks. Det store antallet ”landssvikere”, over 92.000 siktede og 46.000 dømte, signaliserte at kampen hadde vært hard, og seieren desto større. De allierte vant krigen, mens Norge vant over nazismen.¹⁶⁰

En annen tydelig parallell er lærebøkene underkommunisering av landssvikematikk. Undervisning er i høy grad forbeholdt dannelse og oppdragelse. I tiden etter 1945 fungerte lærebøkene som elementer i en nasjonsbyggingsprosess. Dette var en rolle lærebøker hadde hatt i Norge siden 1814, og som fortsatte helt til 1960- og 70-årene.¹⁶¹ Som tidligere nevnt, var det behov for et felles helteepos i 1945 som kunne samle og integrere nasjonen¹⁶² etter en traumatisk og ideologisk vanskelig tid. Fokuset ble i høy grad lagt på motstandskampen, og det som stod i opposisjon ble underkommunisert¹⁶³ (jamfør den nasjonale konsensus). Dette bekreftes av min lærebokanalyse: problematiske og vonde beretninger og nyansene tilknyttet disse er i liten grad tematisert. Blant annet er landssvikoppgjøret og enkelte sosiale grupper i lærebøkene nedprioritert eller kun referert til i generelle uproblematiske vendinger.¹⁶⁴ Dette fordi de ville skapt uorden i en forenklet virkelighetsforståelse av okkupasjonstiden.¹⁶⁵ Denne

¹⁵⁸ Se 2.2.1 Kritikk av rettsoppgjøret.

¹⁵⁹ Ikke før 1980-årene kan en finne kritikk av en slik karakter i lærebøkene. Se kapittel 3.

¹⁶⁰ Eriksen (1995): s. 166-168. Jeg vil gjøre oppmerksom på at dette ikke kun gjelder lærebøkene, men historieformidlingen i sin alminnelighet, det Eriksen karakteriserer som kollektivtradisjonen.

¹⁶¹ Ifølge professor i fagdidaktikk Svein Lorentzen var 1960- og 70-årene sluttpunktet for den pedagogiske nasjonsbyggingsprosessen som startet i 1814. Lorentzen (2005): s. 161 og 227. For de fleste krigførende europeiske statene under 1. verdenskrig sluttet denne prosessen i mellomkrigstida.

¹⁶² Eriksen (1995): s. 145-146.

¹⁶³ Ugelvik Larsen (1999a): s. 22.

¹⁶⁴ Slik lærebøkene er fremstilt minner dette mye om det historieprofessor Ola Svein Stugu karakteriserer som instrumentell historiebruk, nærmere bestemt historie som *reiskap*. Altså at politikere, forretningsinteresser og andre bevisste aktører bruker historien retorisk for å overbevise og overtale andre. Stugu (2008): s 13-14.

¹⁶⁵ For eksempel kvinner med tyske kjæresten og NS-medlemmer. Bøe (2006): s. 178

underkommunikasjonen bekreftes også av Ole Kristian Grimnes¹⁶⁶ i artikkelen ”Historieskrivingen om okkupasjonen” i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 2 1990. Den første generasjons okkupasjonshistorikere hadde nemlig vanskeligheter med å forske på Nasjonal Samling.¹⁶⁷ Grimnes fremholder følgende:

Det dreier seg om den enestående nasjonale konsens som utviklet seg i løpet av krigen, som kom til å omfatte både hjemme- og utefronten, og som alle meningsdannende grupper bortsett fra NS støttet eller aksepterte. [...] All seriøs historieforskning om okkupasjonen har i virkeligheten vært drevet innenfor rammen av denne konsens.¹⁶⁸

På samme måte som kritiske røster i samfunnsdebatt og innenfor litteratur på 1940- og 50-tallet ble underkommunisert, led altså lærebøkene fram til 1970-årene samme skjebne. Kun undervisning som tilhørte den ”offisielle versjon” var legitim.¹⁶⁹

Dermed kan det også argumenteres for at historieskrivingen hadde mytologiske elementer. Myter bærer preg av å være ”formløse, ustabile og tåkete,” noe som betyr at de kan tolkes vidt og i flere retninger. Dermed etablerer de et fellesskap som kan virke samlende, uten at det er reelt, jamfør historieskrivingen om okkupasjonen i Norge etter 1945. At en aktuell myte er upresis gjør den seiglivet og at det vanskelig kan oppstå uenigheter rundt den.¹⁷⁰

I det følgende vil jeg se lærebøkernes didaktiske utvikling i lys av den danske historiedidaktikeren Svein Sødning Jensens *Historieundervisningsteori* (1978). Jensen gir konkrete beskrivelser av ulike tilnærminger til historieundervisningen; *klassisk, objektivistisk* og *formal*, det historieprofessor Ola Svein Stugu kaller ”idealtyper som den reelle utviklinga må målast opp i mot.”¹⁷¹

¹⁶⁶ Jeg vil gjøre oppmerksom på at Grimnes kommer i en problematisk dobbeltrolle som både kilde og aktør i denne sammenheng. Dette i kraft av at han var en av Magne Skodvins elever og til en viss grad har videreført den ”skodvinske skole”. For mer om ”Skodvin-skolen”, se 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

¹⁶⁷ Grimnes (1990): s. 112.

¹⁶⁸ Grimnes (1990): s. 117. Sett i et lengre perspektiv er det klart at Undersøkelseskommissjonen av 1945 sin innstilling og den påfølgende samfunnsdebatten, stadfestet denne konsensusen vedrørende den historiske forståelsen av okkupasjonen. Figueiredo (2001a): s. 385-386. Anne Eriksen har et tilsvarende poeng når hun fremhever at innstillingen *Om landssvikoppjøret* (1962) fungerte som ”En slags grensedragnetens totale triumf [...]” i forhold til de slagne fiender. Eriksen (1995): s. 88-89.

¹⁶⁹ Ugelvik Larsen (1999a): s. 29. Jamfør konsensus-definisjonen i 1.6 Begrepsavklaringer.

¹⁷⁰ Eriksen (1995): s. 19. Dette karakteriserer Jan Bjarne Bøe som myte som *den diskursive ramme*: ”Virkeligheten forstås innenfor politiske rammer, men hvor rammene tas for gitt og ikke diskuteres.” Bøe (2006): s. 274.

¹⁷¹ Stugu (2008): s. 126. Det er viktig å være klar over at elementer fra alle teoriene gjerne kan opptre i større eller mindre grad parallelt, og at de ikke trenger å være knyttet til en bestemt periode.

Klassisk historieundervisning var den gjeldende undervisningstypen i Europa på 1800-tallet og frem til mellomkrigstida. Den tok sikte på å være belærende, moraliserende og legitimerende, men den skulle også gi opplevelse og være oppdragende. Undervisningen var konservativ, nasjonalistisk og til dels patriotisk, og skulle vekke og overbevise gjennom eksempler til etterfølgelse eller advarsel. Dens utvalgskriterier baserte seg i høy grad på de særskilte emnene som fungerte best til oppdragelse og opplysning. Det måtte ha betydning for folket og fedrelandet.¹⁷²

Spesielt lærebøkene til Øverås & Midgaard og Jensens har trekk fra klassisk historieundervisningsteori. Særlig gjelder dette behovet for konsensus, og en nasjonal restaurering etter okkupasjonen. Ikke minst fremholder de en patriotisk heltehistorie om de ”gode nordmenn”, og en mindre flatterende og advarende fremstilling av de som lærebokforfatterne anså som landssvikere.

Den objektivistiske retningen hadde sin utbredelse fra tidlig 1900-tallet til om lag 1960-tallet. Teoriretningen fremholder at idealet var objektiv kunnskap og at historiefremstillingen skulle være verdinøytral. Det som ble ansett som fakta, var udiskutabelt. Historiekunnskap var en ferdigdannet sannhet som elevene skulle læres opp i, og sakkunnskap og opplysning var motvekten til det oppdragende og emosjonelle.¹⁷³ Også her kan en plassere lærebøkene til Øverås & Midgaard og Jensen, da de forsøker å formidle en evig ”sannhet” som ikke skal røkkes ved.

Fra slutten av 1960-tallet var det en stor debatt vedrørende historiefaget som formidler av objektiv kunnskap. Kritikerne av den objektivistiske skoleretningen mente at verdinøytralitet var umulig, ettersom både forskere, lærere og lærebokforfattere ville sette sitt preg på både hva som ble formidlet og hvordan. Det var heller et mål å få inn mer problematisering, og økt bruk og kritikk av kilder, i undervisningen.¹⁷⁴

Slike elementer viser seg i lærebøkene til Holden og til dels Bull (utgaven fra 1970). Blant annet oppfordrer Holden elevene til kritisk tenkning i historiefaget: ”Enhver historiker – enten han skriver en vitenskapelig avhandling eller en skolebok – står overfor et utvalgsproblem [...] Ett formål skulle derfor være at vi lærer oss å lese kritisk, med en spørrende holdning.”¹⁷⁵ Her er Holden i tråd med samtidens fagdidaktiske strømninger, noe som også er tydelig i hans

¹⁷² Sjøring Jensen (1978): s. 67-78.

¹⁷³ Sjøring Jensen (1978): s. 11-22.

¹⁷⁴ Sæle (2005): s. 16.

¹⁷⁵ Holden (1971): s. 7.

bruk av kilder, som det siteres fra underveis i teksten. I tillegg har bruken av illustrasjoner økt kraftig, sammenlignet med de foregående lærebøkene.

Det er tydelig at lærebøkene og læreplanene fra 1970-tallet, og også gjennom de neste to periodene, har åpenbare relasjoner til formal undervisningsteori.¹⁷⁶ Denne teoriretningen legger vekt på å utvikle menneskelige evner, holdninger og ferdigheter. Lærestoffet er med andre ord underordnet elevens utvikling og modning, i motsetning til lærestoffet på 1940-, 50- og 60-tallet som stod over elevene.

Teoriretningen fremholder at elevene skal lære seg historisk metode (kildekritikk) fordi det er en vital del av historiefaget, men også fordi det kan brukes som redskap i mange sammenhenger i deres voksne liv. Således skal elevene forstå at historisk kunnskap handler om forståelse og tolkning mer enn eksakt faktakunnskap. Dermed ble det også naturlig å ta opp kontroversielle emner, noe som klassisk og objektivistisk historieundervisning tok avstand fra.¹⁷⁷

Innenfor objektivistisk teori er lærestoffet som nevnt ansett for å være konkret, uproblematisk og verdinøytralt.¹⁷⁸ Dermed ville kontroversiell historieundervisning ha brutt med dette idealet. Når det gjelder klassisk undervisningsteori, ville kontroversielle tilnærminger ha rokket ved konsensushistorien, den ”offisielle versjon”.¹⁷⁹ Opponerende historiefremstillinger har angivelig ikke vært passende i henhold til oppdragelse og patriotisk oppfostring. Dette kan være noe av forklaringen på lærebøkens beskjedne tematisering av landssvik i tiden frem til 1970-årene.

¹⁷⁶ Det er viktig å gjøre oppmerksom på at selv om 1970-tallet representerer en didaktisk brytningstid, kan en ikke tale om åpenbare paradigmeskifter, men heller glidende overganger. I så måte inneholder lærebøkene elementer av alle tre undervisningsteoriene, men gjerne med en sterkere orientering mot formal undervisningsteori. Dessuten er det også slik med didaktikk som det er med historisk forskning, nemlig et etterslep fra fagmiljø til lærebok.

¹⁷⁷ Sødning Jensen (1978): s. 79-102.

¹⁷⁸ Sødning Jensen (1978): s. 11-22.

¹⁷⁹ Dette karakteriserer historiker Ingerid Hagen og dokumentarfilmregissør Jon Jerstad som ”den autoriserte versjonen, skapt av folk i motstandsbevegelsen og historieforskere som har gjort karriere på den kalde krigens fiendebilde.” Hagen & Jerstad (2006). Det er viktig å være klar over aktørers ulike roller. De som forberedte rettsoppgjøret under krigen, blant annet Erik Solem, Sven Arntzen og Jens Chr. Hauge i Hjemmefrontens lovutvalg, var også aktører under selve rettsoppgjøret, henholdsvis som lagmann, riksadvokat og direktør i Erstatningsdirektoratet. Figueiredo (2001): s. 392. Deres bidrag til historieskrivingen, i form av memoarer og dokumentarbøker, i etterkrigstiden har nok spilt en vesentlig rolle i etableringen av ”den autoriserte versjonen”, jamfør det velkjente uttrykket: ”seierherrene skriver historien.”

Lærebøkernes konsensustilnærming bør også forklares ut fra en sosial og pedagogisk kontekst. Samlet hadde NS om lag 55.000 medlemmer i løpet av okkupasjonen.¹⁸⁰ Dermed er det åpenbart at mange elever i etterkrigstidens Norge hadde foreldre som hadde tatt del i partiet.

Dette var nok noe som satte datidens lærere i en vanskelig situasjon, og i stedet for å stigmatisere elevene, underviste antakeligvis kun få lærere i emnet.¹⁸¹ Den statlige godkjenningsordningen for lærebøker kan også ha spilt en rolle, da den fremhever at lærebøkene ikke må virke krenkende.¹⁸² Dessuten ville en problematisert undervisning omkring landssvik ha krevd mer kunnskap¹⁸³ og tilrettelegging fra lærernes side. I og med at flere lærebøker i denne perioden er forfattet av lærere, virker en slik forklaring plausibel, ettersom lærebøkene i svært liten grad tematiserer landssvik.

Dette kan tyde på at konsensusen vedrørende okkupasjonsnarrativet er sammensatt, og ikke utelukkende handlet om politiske overveielser.

Periodiseringen, 1945-1975, må forstås på bakgrunn av den vedvarende nasjonalpatriotiske konsensushistorien, samt at det ikke forelå noen betydelig landssvikforskning. Dermed var det heller ingenting som tilsa at landssviktematikken i lærebøkene skulle endre seg (radikalt). En annen konsekvens av dette forholdet var at periodens lærebøker, generelt sett, fikk en kortfattet og ikke-problematiserende tilnærming til tematikken.

En tilsvarende konsensus finner en også igjen i flere vesteuropeiske stater¹⁸⁴ som var okkupert av Nazi-Tyskland. Som i Norge, ble det også her etablert harmoniske grunnfortellinger hvor patriotisme og forsvarsvilje var det bærende element. Intensjonen var å distansere seg fra politisk¹⁸⁵ og økonomisk samarbeid med okkupasjonsmakten og en ydmykende okkupasjon, og heller fremheve motstandskampen som det sentrale.¹⁸⁶ Dette skulle virke samlende for den

¹⁸⁰ Norsk krigsleksikon (1995).

¹⁸¹ For mer om NS-barna, se Borge (2002) og spesielt Borge (2010) for deres skoleerfaringer.

¹⁸² Samtale med May-Brith Ohman Nielsen 10. oktober 2011 og 3. mai 2012. Blant annet hadde ordningen som mål å sikre at lærebokteksten var nøytral og saklig, og at den var ”politisk godkjenningssikker”. Lund (2003): s. 171.

¹⁸³ Jamfør periodens historikere sin aversjon mot forskning på NS og landssvik.

¹⁸⁴ Danmark, Frankrike, Belgia og Holland.

¹⁸⁵ Med politisk samarbeid menes det i denne sammenheng myndighetene samarbeidspolitikk, jamfør riksrådsforhandlingene i Norge.

¹⁸⁶ Myndighetene tok motstandsgruppers kamp under okkupasjonen til inntekt for seg selv. På den måten ble motstandsbegrepet modifisert og gjort gjeldende for hele nasjonen. De få sabotørene representerte hele befolkningen, og deres handlinger skulle uttrykke folkets vilje og et sterkt fellesskap. Bryld & Warring (1998): s. 34-35 og 66.

enkelte nasjon.¹⁸⁷ Dette viser at en slik form for (instrumentell) historiekonstruksjon og – formidling, samt ettertidens undersøkelse av den, ikke er et særnorsk fenomen.¹⁸⁸

2.4 Konklusjon

Særtrekk ved perioden er at lærebokforfatterne underkommuniserer landssvikoppgjøret. Okkupasjonen er ensidig fremstilt og lærebøkene inneholder svært lite informasjon om rettsoppgjøret og dets virkning. Dermed er konsekvensen også at det foreligger lite kritikk av disse forholdene. Lærebøkene er i det hele tatt lite problematiserende. Det åpnes i liten grad for forklaringer eller diskusjon, og gjengivelse av ”faktakunnskaper” er gjennomgående. Når det endelig redegjøres for landssviktematikk, er det enten i korte, nøytrale ordelag eller i en mer moraliserende og dikotomisk kontekst. Brorparten av periodens lærebokforfattere var selv aktører under okkupasjonen, noe som preger deres formidling av okkupasjonsårene. Landssvik ble i denne perioden oppfattet som synonymt med partiet NS, noe som både gjelder litteratur og lærebøker.

Periodens historieskriving og -formidling bærer preg av å være instrumentell. I etterkrigstiden var det (fra myndighetenes side) et sterkt behov for en konsensushistorie, som kunne binde sammen den norske nasjonen fremfor å splitte den. Dermed var det ikke plass til traumatiske beretninger eller problematiske gråtoner og nyanser. Det er periodens læreplaner og lærebøker i høy grad et uttrykk for, i form av at de i svært liten grad problematiserer eller vier plass til landssviktematikk. Manglende historisk forskning på landssvikoppgjøret og Nasjonal Samling før 1970-årene var også med på å konservere den nasjonale konsensus.

Underkommunikasjonen av landssvik var ikke bare politisk motivert, men også en følge av både pedagogiske og sosiale forhold. For eksempel var flere elever berørt av tematikken, noe som gjorde det til et vanskelig undervisningstema.

¹⁸⁷ Bryld & Warring (1998): s. 466-468. I tillegg må det sterke fokuset på okkupasjonstidens motstandsvilje/patriotisme i slutten av 1940-årene sees i lys av den kalde krigen. Med etableringen av NATO i 1949, var det behov for å fremheve vilje til militært forsvar.

¹⁸⁸ Særlig Danmark har påfallende sammenfall med Norge. Også her gav den historiske forskningen på 1970-tallet et mer realistisk bilde av okkupasjonstiden. Dette førte videre til at flere av mytene omkring årene 1940-45 mistet troverdighet. Jmfør 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst, ”mytene under kritikk”. I den bredere formidlingen av okkupasjonstiden hadde forskningsresultatene lite gjennomslagskraft. Mens den offentlige minnekulturen fortsatt var konsensuspreget, implementerte lærebøkene i historie i 1980-årene til en viss grad den nye innsikten. Bryld og Warring fremhever også at det eksisterer en relativt usvekket konsensusversjon ved Frihedsmuseet i København. Bryld & Warring (1998): s. 470-471. Dette minner i høy grad om Norges Hjemmefrontmuseum, jmfør 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

Sett i et større perspektiv representerer 1970-tallet en brytningstid, i form av sterkere utenlandsk fagdidaktisk påvirkning, økende historisk forskning og mytekritikk. Det er først i neste periode dette for alvor er å finne i lærebøkene.

Kapittel 3: perioden 1975-2000 - Økende kritikk og problematisering

I dette kapitlet viser jeg til deler av den samfunnsmessige og politiske konteksten som var med på å sette landssvik og rettsoppgjøret på dagsorden. Jeg peker på betydningen av 2. generasjons okkupasjonshistorikere med nye forskningsresultater, åpningen av Norges Hjemmefrontmuseum og dets tilhørende arkiver i 1970. I tillegg kommer jeg også kort inn på krigsbarnas krav om oppreisning og anerkjennelse, overgangen fra en nasjonalpatriotisk konsensus til en mer pluralistisk og transnasjonal endringskultur og læreplanen av 1976.

Landssvikforskningen er representert ved Johs. Andenæs *Det vanskelige oppgjøret* (1979), som gir en innføring i rettsoppgjørets juridiske fundament. I tillegg benytter jeg meg av historieverket *Norge i krig*, bind 8, *Frigjøring* (1987) av Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen, for å peke på 1980- og 1990-tallets historieformidling og vurderinger av landssvik.

Periodens fem lærebøker analyseres og sammenlignes med hovedvekt på hvordan, og i hvilken grad, landssvik tematiseres. Blant annet er kritikk av rettsoppgjøret og dets sosiale konsekvenser et undersøkelsesmoment. Dernest trekkes det paralleller mellom lærebøkene og rammefaktorene, i et forsøk på å forklare lærebøkens innhold.

3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst

I denne perioden er det vanskelig å spore en enhetlig trend i den samfunnsmessige og politiske utviklingen. Likevel var det flere aktører med ulik bakgrunn som satte søkelyset på landssvik og rettsoppgjøret. Disse hadde en annerledes, mer nyansert tilnærming sammenlignet med aktørene i forrige periode.

At det var gått 35 år siden okkupasjonen, skapte en distanse til rettsoppgjøret som bar preg av økt kritikk og minkende emosjonell tilknytning. Nye historikere stilte andre spørsmål og så okkupasjonsårene fra andre synsvinkler, noe som blant annet åpnet opp for gråtoner og kritikk av landssvikoppgjøret.

Ifølge Claudia Lenz og Trond Risto Nilssen kan dette til en viss grad sees på som en overgang fra ikke-akademisk til akademisk historieskriving. Førstegenerasjonens historikere var gjerne mennesker som hadde deltatt i krigen gjennom motstandsbevegelsen og skrev sin versjon av historien. De som hadde seiret kunne med letthet fremme sitt syn på årene 1940-1945, og de som representerte et annet syn ble ikke hørt. Utover 1970-tallet vant den

akademiske historieskrivingen terreng, særlig den som undersøkte andre emner enn motstandskamp og krigens politiske historie.¹⁸⁹ Majoriteten av de nyutdannede historikerne hadde ikke selv opplevd krigsårene, noe som gav dem et helt annet utgangspunkt i den historiske forskningen.¹⁹⁰

På 1970-tallet ble også sosialhistorie etablert som en egen disiplin innen historiefaget.¹⁹¹ Dette fikk særlig fra 1980-tallet betydning for lærebøkene økte behandling av stigmatiserte grupper og krigens hverdagsliv.¹⁹²

Vedrørende forskningen på NS og okkupasjonstiden er særlig 1980 et veiskille rent kvalitativt. I løpet av 1980-årene ble det gitt ut en rekke bøker som omhandlet okkupasjonstiden, Nasjonal Samling og andre ulike forhold som tidligere ikke hadde vært undersøkt.¹⁹³ Det som er særegent for forskningen er en tydelig overgang fra å forstå okkupasjonstidens ”tapere” ut fra seierherrenes ideologiske forutsetninger, til et ønske om å forstå dem på deres egne premisser, uten å moralisere.¹⁹⁴

Etableringen av Norges Hjemmefrontmuseum (NHM) i 1970, med dets arkiv,¹⁹⁵ gav etterkrigsgenerasjonens historikere et nytt kildemateriale å undersøke. Ved at et omfattende kildemateriale nå var tilgjengelig, i tillegg til en kritisk distanse til okkupasjonsårene, var det uunngåelig at den nasjonale konsensus mistet sitt hegemoni.¹⁹⁶ Gjennom empirisk forskning mistet okkupasjonsmytene deler av sin legitimitet og tidligere tabubelagte temaer og gråtoner vant aksept. Den historiske forskningen fremholdt nye perspektiver på okkupasjonstiden.¹⁹⁷

¹⁸⁹ Lenz & Nilssen (2011): s. 19-22.

¹⁹⁰ Noen eksempler på historikere som bidrog med ny forskning vedrørende okkupasjonstiden var blant annet Stein Ugelvik Larsen (statsviter), Guri Hjeltnes, Berit Nøkleby, Bernt Hagtvat, Hans Fredrik Dahl, Øystein Sørensen, Ole Kristian Grimnes, Lars Borgersrud, May Brith Ohman Nielsen, Nils Johan Ringdal og Tore Pryser.

¹⁹¹ Kjeldstadli (1999): s. 70.

¹⁹² Dette må også forstås på bakgrunn av læreplanens økte fokus på sosialhistorie.

¹⁹³ Ugelvik Larsen (1999a): s. 25. Blant annet rettsoppgjørets juridiske karakter, ulike former for kollaborasjon, de sosiale dommene mot og behandlingen av kvinner med tyske kjærester, fangebehandling og Vidkun Quisling.

¹⁹⁴ Bryld & Warring (1998): s. 379-380.

¹⁹⁵ Arkivmaterialet utgjør om lag 500 hyllemeter og består av materiale fra norske myndigheter, lokalt materiale, fotografier og intervjuer av personer som hadde relasjoner til motstandskampen. Norges Hjemmefrontmuseums nettside.

¹⁹⁶ Dette blir behandlet mer inngående på neste side.

¹⁹⁷ De nye historikerne var ikke utpregede okkupasjonshistorikere, men jobbet bredere med faget. Dette gav nye perspektiver og temaer, mens de ”klassiske” okkupasjonshistorikerne i høyere grad holdt fast ved tradisjonelle okkupasjonskunnskaper, jamfør ”Skodvin-skolen”.

Når det gjelder selve utstillingen er det problematisk at museet understreker at det etterstreber å gi et korrekt og entydig bilde av fortiden.¹⁹⁸ Ifølge Anne Eriksen har dette sammenheng med at historien museet forvalter er knyttet til særlige verdier som det forsøker å hegne om (jamfør museets formålsparagraf).¹⁹⁹ Utstillingen følger krigens kronologi, og formålet er det episke aspektet, ikke analyse eller diskusjon.²⁰⁰ Dermed er NHMs utstilling forvalter av kanonisert kunnskap, og står i et motsetningsforhold til samtidens historiske forskning som fremmet nyansert kunnskap ved hjelp av museets arkivmateriale.²⁰¹ At utstillingen kun konsentrerer seg om overfall, okkupasjonstid og frigjøring, fører til at landssvik er tonet ned og at rettsoppgjøret er et ikke-tema.

I samme tidsrom, nærmere bestemt i 1971, ble også landssvikarkivet etablert. Det består av en samling av 59 enkeltarkiver som samlet sett inneholder de omlag 93 000 straffesakene som ble etterforsket før og under landssvikoppgjøret. Totalt er arkivet på 1263 hyllemeter.²⁰² Også dette materialet har hatt avgjørende betydning for forskningen omkring landssvik og rettsoppgjøret.²⁰³

Særlig fra 1970-årene er det en sterk utvikling i formidlingen av okkupasjonshistorien. Det oppstod både offentlige og faginterne debatter, og ikke minst kastet nye forskningsresultater nytt lys over tematikken.

Professor i statsvitenskap Stein Ugelvik Larsen karakteriserer 1970-årene som "mytene under kritikk" og fremholder at Hans Fredrik Dahl var en av de første som hadde en revisjonistisk tilnærming til okkupasjonstiden.²⁰⁴ I samme tidsrom ble det etablert et NS-prosjekt ved

¹⁹⁸ Ifølge museets formålsparagraf fra 1982 er dets oppgave å "bidra til å gi et sant og autentisk bilde av okkupasjonsårene gjennom de gjenstander, bilder, trykksaker etc. som museet samler, bevarer og utstiller for å gi dagens ungdom og kommende slekter et stadig levende inntrykk av den ulykke okkupasjon og fremmedvelde er for et folk, og derigjennom bidra til å styrke samholdet og vernet for vår nasjonale frihet." Eriksen (1995): s. 109. Utstillingen er ikke endret siden museet ble etablert og er i så måte et uttrykk for 1970-tallets ideologi, verdivurderinger og holdninger. Museet ble opprettet av mennesker som var en del av Hjemmefronten. Store norske leksikons nettsider.

¹⁹⁹ Eriksen (1995): s. 109.

²⁰⁰ Eriksen (1995): s. 111.

²⁰¹ Selv fremholder Eriksen at "[...] museet kan sees som et teater – en iscenesetting av mytens strukturer og et sted der sentrale elementer fra myten fremføres på nytt og på nytt gjennom imitasjon og symbolisering." Eriksen (1995): s. 110.

²⁰² Arkivportalens nettside.

²⁰³ I samtiden var dette materialet taushetsbelagt jamfør forvaltnings- og offentlighetsloven. Historikerne har via søknad til Arkivverket fått innvilget innsyn.

²⁰⁴ Ugelvik Larsen (1999a): s. 23-24. Se Dahl, Hans Fredrik red. (1974) *Krigen i Norge*. Denne artikkelsamlingen kan gjerne karakteriseres som den første ("offisielle") revisjonistiske bok. Følgende okkupasjonsmyter/konsensushistorier som Dahl delegitimerer i artikkelen "Seks myter om okkupasjonen", er relevante i min sammenheng: 1. "Den 9. april samlet folket seg straks til motstand mot det tyske angrepet", 2. "Som alltid før i Norges historie sto Stortinget vakt om retten og rettferdigheten som vårt siste nøddanker i farens

Universitetet i Bergen, som munnet ut i en rekke hovedoppgaver og internasjonale publikasjoner.²⁰⁵

1980-årene kaller Ugelvik Larsen for "Den norske historikerstridens første periode." Påvirket av Tyskland, oppstod det også i Norge en krigshistoriedebatt. Særlig var mediene en viktig pådriver. Blant annet viste NRK serien *I Solkorsets tegn* vinteren 1981, noe som gav sterke reaksjoner. Kritikken rettet seg mot at seriens intervjuer, Haagen Ringnes, gav et mildere bilde av NS. Dette bekreftet i høy grad en fortsatt aversjon mot NS-revisjonisme.²⁰⁶

På slutten av 1980-tallet ble det reist debatt i de største avisene og spesielt i *Nytt Norsk Tidsskrift* omkring "Skodvin-skolens"²⁰⁷ konserverende rolle og utelatelse av enkelte perspektiver og tema. Det er i denne sammenheng karakteristikken "konsensusyndromet" dukker opp, og dette såkalte syndromet skal angivelig ha medvirket til en sterk enighet omkring krigshistorien, noe som kan ha overskygget initiativer til relevant kritikk og debatt.²⁰⁸

Det kanskje mest særegne for 1980-årene var at noen av de nå voksne krigsbarna, barn med norsk mor og tysk far, krevde anerkjennelse og oppreisning. Ved å organisere seg ville de vise hvilken urett den norske stat hadde begått.²⁰⁹ De om lag 10.000 til 12.000 barna²¹⁰ hadde etter 1945 lenge vært uønsket i Norge, og flesteparten ble av leger og psykologer i samtiden ansett som åndssvake.²¹¹ Det at disse barna, som nå var blitt voksne, satt sin skjebne på dagsorden,²¹² førte til at kjærlighetshistoriene mellom norske kvinner og tyske militære under

stund", 3. "Hele folket sto samlet mot tyskerne og Quisling", 4. "Norsk motstand var en kampmotstand, som gjorde tyskerne ubotelig skade", 5. "Bortsett fra de to prosent av befolkningen som sto tilsluttet NS, var alle nordmenn lojalt med i motstandskampen mot tyskerne, 6. "Vi kom da tross alt godt igjennom de fem åra.." Dahl (1974): s. 175-189. Flere av disse mytene formidles også ved NHMs utstilling og i særlig i forrige periodes lærebøker. For en nyere tilnærming, se Eriksen, Anne (1995) *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Boken må sees i lys av den revisjonistiske retningen som vokste fram på 1980-tallet.

²⁰⁵ Ugelvik Larsen (1999a): s. 24-25.

²⁰⁶ Angivelig stod konsensusen fortsatt sterkt i kollektivtradisjonen (den offentlige minnekulturen), jamfør Anne Eriksen. Se 1.6 Begrepsavklaringer, *Konsensus*.

²⁰⁷ Magne Skodvin (født 1915, død 2004), professor i historie og motstandsmann. Store norske leksikons nettsider. I artikkelen "Forskningen om krigen i Norge" i *Nytt Norsk Tidsskrift* nr. 1 1989 karakteriserer historiker Øystein Sørensen Skodvin-skolen på følgende måte: "Hovedstrømmen i norsk okkupasjonsforskning etter 1960 er så sterkt forbundet med Magne Skodvins navn at det ikke er urimelig å operere med et – i det minste noe løselig – uttrykk som "Skodvin-tradisjonen." Sørensen (1989): s 44.

²⁰⁸ Ugelvik Larsen (1999a): s. 22-26.

²⁰⁹ Lenz & Nilssen (2011): s. 21.

²¹⁰ Ericsson & Simonsen (2005).

²¹¹ Se for eksempel "Problemet tyskbarne" i Lofotposten 10. juli 1945 side 252 i Eriksen, K.E. & Halvorsen, T.: *Frigjøring*, bd. 8 i Magne Skodvin red. (1987): *Norge i krig*. Oslo, Aschehoug.

²¹² På slutten av 1980- og fram til 1990-tallet var det flere krigsbarn som ønsket informasjon om sine tyske fedre fra den tiden de var stasjonert i Norge. Selv var førstearkivar ved riksarkivet i Oslo, Kåre Olsen, ansvarlig for

okkupasjonen mistet mye av sitt tabu. Disse kjærlighetsforholdene ble ikke lenger ansett i samme grad som upatriotiske og umoralske²¹³, noe litteratur og forskning fra perioden også viser.

Kristoffer Nokken fremhever i sin masteroppgave betydningen av at det i høyere grad var organisasjoner som bestod av ofrene selv og deres etterkommere som sørget for økt oppmerksomhet rundt slike temaer.²¹⁴ I årene etter 1945 var det i høy grad myndighetene selv som målrettet påvirket nordmenn ved hjelp av en nasjonal konsensus, og ignorerte enkeltpersoners og gruppers minner og forståelse av okkupasjonen. Man kan altså tale om en overgang fra en nasjonalpatriotisk konsensusfortelling som påvirket nasjonen ovenfra og ned, til en mer pluralistisk og inkluderende historieskriving som i høyere grad gav en nedenfra-og-opp-påvirkning.²¹⁵

Det at den nasjonalpatriotiske konsensusfortellingen mistet troverdighet, hadde også sammenheng med at den ble utfordret av en mer transnasjonal erindringskultur.²¹⁶ Dette var en prosess som utviklet seg i Vest-Europa på 1970- og 80-tallet, men som hadde startet allerede på 1960-tallet i Vest-Tyskland. Blant en ny generasjon europeere ønsket flere både å kritisere og distansere seg fra den samfunnsorden deres foreldre etablerte etter krigen.²¹⁷ Grunntonen var et oppgjør med egen krigshistorie. Selv om dette allerede hadde pågått flere tiår, var det særlig etter den kalde krigens slutt i 1991 at dette virkelig akselererte.²¹⁸ Nå ble det blant annet en langt større grad av åpenhet og pluralisme i tolkningsrommet av andre verdenskrig.²¹⁹

Sammen med disse holdningsendringene, spilte også implementeringen av læreplanen av 1976 en vesentlig rolle. Hovedessensen i den er at undervisningsfaget historie trer fram som et tydelig holdningsskapende og problematiserende fag, samtidig som historiefagets egenart

behandlingen av flere hundre av disse forespørselene. Dette munnet etter hvert ut i boken *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre* (1998). Se også Ugelvik Larsen (1999b).

²¹³ Lenz & Nilssen (2011): s. 21 og Ugelvik Larsen (1999a): s. 28.

²¹⁴ I min sammenheng kan det for eksempel dreie seg om norske jøder, NS-barn eller krigsbarn, slik sistnevnte gruppe organiserte seg utover 1980-tallet.

²¹⁵ Nokken (2009): s. 16-17.

²¹⁶ Dermed kom ikke alltid nasjonalstaten og den nasjonale historieskrivingen i første rekke. Det betød blant annet en økt europeisk bevissthet omkring holocaust, folkemord og kollaborasjon, siden dette er felles referansepunkter som går på tvers av landegrensene. Welzer & Lenz (2007) referert i Nokken (2009): s. 15-16.

²¹⁷ Lenz & Nilssen (2011): s. 21.

²¹⁸ Nokken (2009): s. 14.

²¹⁹ Bryld & Warring (1998) referert i Nokken (2009): s. 15. På mange måter kunne man se spor av en felles konsensusberetning på tvers av de europeiske landegrensene, noe som Europarådet har arbeidet med siden 1993. De har i lang tid lagt vekt på historiefagets rolle til å skape fred og forsoning mellom de europeiske nasjonene. Fortidige forhold som forenet nasjonene ble følgelig mer vektlagt enn de nasjonalpatriotiske skillelinjene.

blir ivaretatt gjennom faglig tenkemåte.²²⁰ Dermed la læreplanen, ideelt sett, premissene for en mer problematiserende og drøftende tilnærming til landssviktematikk i lærebøkene.

3.2 Landssvikforskning og –litteratur

*Det vanskelige oppgjøret (1979)*²²¹

Johs. Andenæs gav i 1979 ut *Det vanskelige oppgjøret: rettsoppgjøret etter okkupasjonen*.²²² Med dette vil Andenæs gi en oversikt over de grunnleggende fakta om oppgjøret, og presentere de viktigste juridiske spørsmålene som meldte seg, til en usikker og spørrende generasjon som ikke selv har opplevd krig, okkupasjon eller rettsoppgjør. Boken er også skrevet for å forhindre mytedannelse og følgelig et feilaktig bilde av landssvikoppgjøret. Forfatterens intensjon med boken er å gi en bred innføring i rettsoppgjøret, og selv om Andenæs streber etter objektivitet, legger han ikke skjul på sitt følelsesmessige engasjement og de standpunkter som han selv tok under oppgjøret.²²³

Andenæs var selv jurist, og anses som en autoritet på strafferett. Han var professor i rettsvitenskap ved Universitetet i Oslo fra juni 1945, en stilling han fikk i 1942, men som nazistiske myndigheter nektet ham. Fra høsten 1943 til julen 1944 satt han fengslet, etter å ha blitt arrestert av tyskerne. Han tok også del i rettsoppgjøret, både som rådgiver for riksadvokaten og også som konstituert dommer i Høyesterett. Han skal ha argumentert for milde straffer både før og under oppgjøret,²²⁴ og var dermed en del av den såkalte "silkefronten".²²⁵

Hovedpoenget til Andenæs er at det hadde vært mer samfunnsnyttig kun å straffe den politiske ledelsen, og latt mindre kriminelle forhold være ustraffet. Det innbefatter også de passive NS-medlemmene. Likevel er holdningen hos forfatteren sett i det store bildet at rettsoppgjøret kunne forsvares både juridisk og moralsk.

²²⁰ Rossvoll (1988): s. 146.

²²¹ Jeg benytter meg av 3. opplag fra 1998.

²²² I boken både vurderer og kritiserer forfatteren rettsoppgjøret og kollaborasjon, men han behandler ikke sosiale ikke-legale dommer i særlig grad. Det som er relevant for min analyse er de temaene han behandler, som også lærebøkene tar opp.

²²³ Andenæs (1998): s 7-8.

²²⁴ Store norske leksikons nettsider.

²²⁵ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 246. For mer om den såkalte silke- og isfronten, se 2.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

Det juridiske grunnlaget

I den grundige gjennomgangen av det juridiske grunnlaget for rettsoppgjøret, viser Andenæs til det var § 86 fra straffeloven av 1902 som la grunnlaget for oppgjøret. Denne paragrafen gjelder den som ”yter fienden bistand i råd eller dåd”.²²⁶ Med en så åpen ordlyd var det vanskelig å avgjøre akkurat hva slags forhold som var rettstridige. Andenæs påpeker at mange NS-medlemmer derfor ble straffet etter landssvikanordningen som i klartekst kriminaliserte NS-medlemskap.²²⁷

§86 ville ikke vært tilstrekkelig for et rettsoppgjør, men Andenæs påpeker at man ikke kan lese en lov isolert. Hadde domstolene heller supplert med § 58, som omhandler lavere straff hvis flere har samvirket, ville passive NS-medlemmer kun ha blitt pådømt en bot og et eventuelt rettighetstap. Landssvikanordningen ville altså vært overflødig.²²⁸

Det rettes også flere innvendinger mot den såkalte Elverumsfullmakten, en fullmakt som ble gitt av Stortinget til regjeringen i Elverum 9. april 1940.²²⁹ Sakens kjerne er at hvis denne fullmakten ikke var forankret i grunnloven, var heller ikke landssvikanordningen legal, og dermed var deler av det juridiske grunnlaget for landssvikoppgjøret ugyldig.²³⁰

Når det gjelder landssvikanordningens tilbakevirkende kraft skriver Andenæs at ”Både Hjemmefrontutvalget og Justisdepartementet var her ute på ville veier.”²³¹

Økonomisk samarbeid

Når det gjelder økonomisk samarbeid skriver Andenæs at det å trekke grensen mellom tilbørlig og utilbørlig samarbeidet med fienden viste seg å være svært vanskelig. I tillegg til de juridiske utfordringene var også etterforskning et problem.²³² Dessuten var det mye enklere å

²²⁶ Andenæs (1998): s 127. For hele paragrafen, se 1.7 Landssvikanordningens bakgrunn.

²²⁷ Andenæs (1998): s 127-128.

²²⁸ Andenæs (1998): s. 128-130

²²⁹ Fullmakten gav regjeringen tillatelse til å handle på vegne av Stortinget all den tid Stortinget ikke var samlet.

²³⁰ Andenæs (1998): s. 113-119. Disse innsigelsene ble enstemmig forkastet av samtidens høyesterett.

²³¹ Andenæs (1998): s. 142.

²³² Årsaken var at politiet stod svakt rustet til å etterforske innfløkte økonomiske forhold hvor det var avgjørende med kunnskap om forretningsliv og kjennskap til regnskaper. Dette eksisterte i svært liten grad i politiet i 1940-årene. I tillegg fikk større og mer alvorlige saker høyere prioritet, slik som etterforskning av politiske ledere, drapsmenn, torturister, angivere og frontkjempere. Andenæs (1998): s. 156.

føre saker mot NS-medlemmer, enn økonomiske ”forbrytere”, da det eksisterte samlede lister over NS-medlemmene, samtidig som man hadde klare retningslinjer.²³³

Andenæs forklarer på denne måten skjevheten i straffefordelingen mellom passive NS-medlemmer og folk som tjente penger på å arbeide for okkupantene. Han mener at flere ville blitt dømt for økonomisk landssvik dersom de hadde blitt etterforsket, men at rettsvesenet ikke ville ha hatt kapasitet til å behandle alle disse sakene. Dessuten mener han at fokuset på NS-medlemskap kom som en naturlig følge av et sterkt hat mot partiet som hadde gått i mot demokratiet og rettsstaten, bidratt til drap, tortur, vilkårlige arrestasjoner og jobbvskjedigelser.²³⁴

Etterkrigsoppgjør i andre land

Andenæs fremhever hvor varierte rettsoppgjørene etter krigen var i ulike land. Enkelte steder førte hat og hevnlust til lynsjinger, mens andre steder hadde myndighetene mer kontroll. Ifølge Andenæs ble titusener av mennesker henrettet i summariske retterganger i Frankrike, men antall dømte sett i forhold til folketallet var likevel lavere enn i Norge.²³⁵

Han ser spesielt til Danmark og Nederland når han vil ha et sammenligningsgrunnlag.²³⁶ I Danmark var ikke medlemskap i nazistpartiet straffbart, noe som førte til mildere straffer og ingen bøter eller rettighetstap. Dette partiet fikk aldri den maktbasen som NS fikk i Norge. Antall frihetsdømte samsvarer med Norge, mens antall fullbyrdede dødsdommer er noe høyere i Danmark. I Danmark var det ikke grunnlovsstridig at nye straffelover fikk tilbakevirkende kraft. Det var det heller ikke i Nederland, hvor både medlemmer av nazistpartiet og kvinner med tyske kjæresten ble dømt. I forhold til i Nederland, hvor svært mange ble straffet uten retts sak, og flere landssvikfanger til og med ble mishandlet til døde,²³⁷ mener Andenæs at situasjonen i Norge var under god kontroll. Ut fra sammenligningen med

²³³ Andenæs (1998): s. 156-157.

²³⁴ Andenæs (1998): s. 167-168.

²³⁵ Andenæs (1998): s. 190.

²³⁶ For en nyere og historisk tilnærming se Vaale (2004): s. 165-173. I likhet med Andenæs gjennomfører også han en komparasjon av etterkrigsoppgjørene i Norge, Danmark og Nederland. Vaale fremholder at å karakterisere disse oppgjørene som strenge eller milde kun er mulig under gitte forutsetninger. I stedet vektlegger han at det norske oppgjørets store omfang gav negative sosiale konsekvenser.

²³⁷ Dette skal angivelig også ha skjedd i Norge. Se Hagen (2009).

disse to landene konkluderer han med at rettsoppgjøret i Norge ikke var så omfattende som mange vil ha det til.²³⁸

Dødsstraffen

Anvendelsen av dødsstraff i rettsoppgjøret skapte ifølge Andenæs store kontroverser. I den borgerlige straffelov eksisterte ikke lenger denne formen for straff, men den ble gjeninnført gjennom landssvikanordningen. Der hvor retten tidligere hadde idømt livsvarig fengselsstraff kunne den nå anvende dødsstraff.²³⁹

Andenæs skriver at han selv, som dommer i mai 1947, var opptatt av å bruke benådning for å avverge flere eksekusjoner. Han la vekt på vesensforskjeller i bruk av dødsstraff i krig kontra fred, og mente at det var vanskelig å gjenreise fred og respekt for menneskeliv ved bruk av dødsstraff i fredstid. Bruk av dødsstraff i en krigssituasjon var han derimot for.²⁴⁰

Kvinner med tyske kjærester og deres barn

Andenæs omtaler behandlingen av kvinner som hadde hatt seksuell kontakt med tyske militære under okkupasjonen som ”[...] en flekk på frigjøringsbildet, som ellers var preget av at folk avholdt seg fra privat justis”.²⁴¹ Han viser likevel forståelse for reaksjonene denne gruppen ble møtt med. Han poengterer at kvinnenenes situasjon i Norge i 1945 ikke var spesiell sett i forhold til andre land.

Krigsbarn var ifølge Andenæs en stor bekymring i etterkrigstidens Norge, og det eksisterte mange kreative forslag for å bli kvitt dem. Noen ville sende dem til Tyskland, andre til Sverige. Selv poengterer han at denne bekymringen var sterkt overdrevet. Ifølge ham ble krigsbarna godt integrert i samfunnet og utgjorde ingen problemgruppe i 1979.²⁴²

²³⁸ Andenæs (1998): s. 190-193.

²³⁹ Andenæs (1998): s. 197-198. For mer om innføringen av dødsstraff i fredstid, se 1.7 Landssvikanordningens bakgrunn.

²⁴⁰ Andenæs (1998): s. 200-211.

²⁴¹ Andenæs (1998): s. 228-229.

²⁴² Andenæs (1998): s. 229.

Kritikk og vurdering

I den juridiske vurderingen av landssvikoppgjøret fremholder Andenæs at "[...] det gikk bedre enn man kunne vente. Og meget bedre enn man kunne hatt grunn til å frykte."²⁴³ Han argumenterer for at oppgjøret ble gjennomført innenfor rettsstatens prinsipper, til tross for enkelte feil, som kom som en følge av domstolenes følelsesmessige forhold til okkupasjonstiden.²⁴⁴

Når det gjelder resosialisering av straffede og deres pårørende, skriver han at selv om det var meningen at landssvikdømte skulle reintegreres i samfunnet etter endt soning, bød dette på utfordringer. Likevel fremhever han at rettsoppgjøret grovt sett ble gjennomført på en tilfredsstillende måte, med verdighet og på et rettslig grunnlag.²⁴⁵

Norge i Krig, bind 8 – Frigjøring (1987)

Frigjøring, utgitt i 1987, er siste bind i serien *Norge i Krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*, skrevet av Knut Einar Eriksen og Terje Halvorsen. Verkets hovedredaktør er Magne Skodvin.

Innledningsvis, i kapitlet "Oppgjøret", slås det fast at de som sviktet måtte få sin straff. Dette gjaldt særlig NS-myndighetene og deres militære underordnede. Det var nødvendig å gjennomføre et rettsoppgjør, og det var viktig at det ble gjennomført innenfor rettsstatens rammer.²⁴⁶ I motsetning til Andenæs mener forfatterne her at landssvikanordningen var et nødvendig supplement, ettersom lovgrunnlaget for forræderi som eksisterte før okkupasjonen ikke strakk til.²⁴⁷

Tallmaterialet forfatterne bruker viser at om lag 90.000 personer ble etterforsket, og av disse ble 46.000 domfelt eller fikk forelegg for ideologisk landssvik.²⁴⁸ Kun 3.300 personer ble dømt for økonomisk kollaborasjon, og de som ble etterforsket og funnet skyldige ble pådømt

²⁴³ Andenæs (1998): s. 283.

²⁴⁴ Andenæs (1998): s. 284-285.

²⁴⁵ Andenæs (1998): s. 285.

²⁴⁶ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 230-231.

²⁴⁷ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 231-232.

²⁴⁸ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 239.

milde straffer.²⁴⁹ Det påpekes at de mange utrenskninger i arbeidsliv og organisasjoner ble en tilleggdom til den juridiske. Disse var ofte like tøffe som domstolenes behandling.²⁵⁰

Av de utenomrettslige dommene er særlig behandlingen av kvinner med tyske kjærester grundig dokumentert. Kvinnene karakteriseres som ”fritt vilt” i frigjøringsdagene, og det gjøres rede for hva de gikk gjennom.²⁵¹ Årsaken til den sterke harmen mot ”tyskerjentene” forklares med at de brøt en ”nasjonal handlingsnorm”, i tillegg til at de var en forsvarsløs gruppe som nordmenn relativt risikofritt kunne la sin aggresjon gå utover. Det legges også vekt på vanskelighetene kvinnenes tysk-norske barn opplevde.²⁵²

Under overskriften ”Rettsoppgjøret i ettertidens lys” gir forfatterne deres vurdering av oppgjøret. Her fremholdes det at nordmenn i 1980-årene ikke har endret sitt syn på rettsoppgjøret. Riktignok kan man se tilbake på oppgjøret uten samtidens sterke emosjoner og med en mer kritisk distanse. Det er lett å erkjenne at noen dommer var urimelige og svært strenge, særlig mot de passive NS-medlemmene. Likevel hevder forfatterne at det landsforræderske ved NS fortsatt står ved lag. De innrømmer imidlertid at noe av kritikken av oppgjøret, fangebehandling og særlig ”tyskerjentenes” opplevelser, er berettiget. Men samtidig fremholder de at en slik kritikk fort kan bli ahistorisk og moralistisk, da disse overgrepene og kritikkverdige forholdene må vurderes i sin historiske kontekst. I hovedtrekk karakteriseres rettsoppgjøret som ”akseptert”, da det har tålt ettertidens dom, i tillegg til at det ble tuftet på rettsstatens prinsipper.²⁵³

Dette viser hvor samlet forskningslitteraturen er, både juridisk og historisk. Vesentlige fellesnevnerne er at landssvikanordningen kritiseres, og særlig at passive NS-medlemmer ble rettsforfulgt og erkjennelsen av at kvinner med tyske kjærester ble dårlig behandlet. I tillegg blir økonomisk kollaborasjon ansett som problematisk, samtidig som det understrekes at rettsoppgjøret fulgte rettsstatsprinsipper. Spørsmålet er om lærebøkene er i tråd med dette.

²⁴⁹ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 242-243.

²⁵⁰ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 249.

²⁵¹ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 249-250.

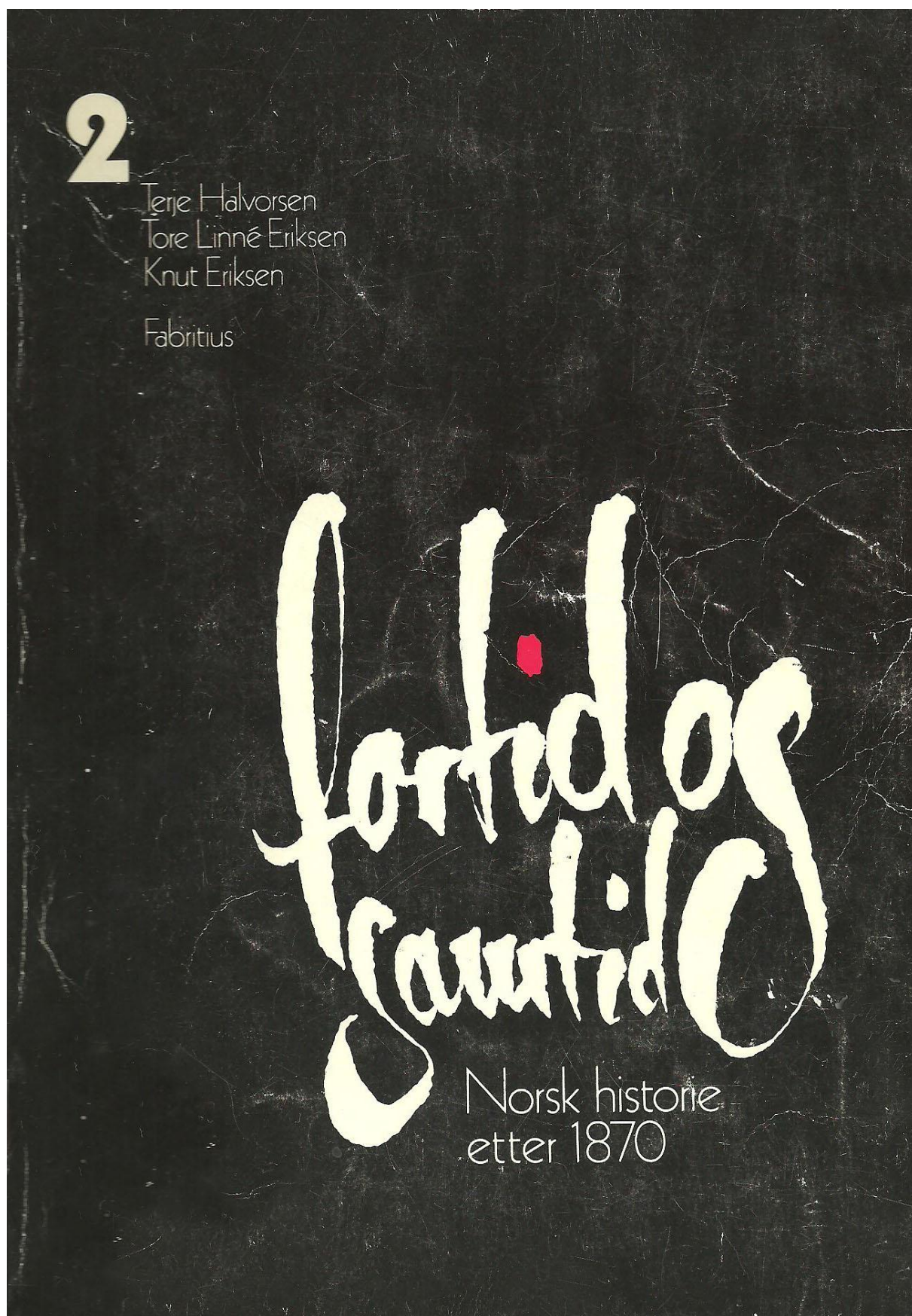
²⁵² Eriksen & Halvorsen (1987): s. 251-252.

²⁵³ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 254-258.

3.3 Lærebøkenes fremstilling

De fem aktuelle lærebøkene i denne perioden er følgende: Terje Halvorsen, Tore Linné Eriksen og Knut Eriksen: *Fortid og samtid, Norsk historie etter 1850* (Fabritius 1977), Terje Emblem, Tore Syvertsen og Øivind Stenersen: *Norge 2 etter 1850* (1. utgave, Cappelen 1983) (utgavene fra 1989, 1994 og 1997 vil også være gjenstand for analyse), Bjørn Bjørnsen: *Norges- og verdenshistorie etter 1850* (Aschehoug 1985), Finn Olstad: *Veier til vår tid. Norgeshistorie etter 1850* (Universitetsforlaget 1994) og Ole Kristian Grimnes red. og Berit Nøkleby: *Spor i tid: Norge etter 1850* (Aschehoug 1997).

3.3.1 Fortid og samtid (Fabritius 1977)

Presentasjon av læreboken

Totalt er læreboken på 211 sider og det aktuelle kapitlet, ”Norge under den tyske okkupasjonen,” er på ti sider. Avslutningsvis er det satt av om lag elleve linjer til rettsoppgjøret. Det er Tore Linné Eriksen som er ansvarlig for perioden 1905-1945 og det aktuelle kapitlet som vedrører okkupasjonen. Derfor refererer jeg kun til Linné Eriksen i analysen.

Tore Linné Eriksen (født 1945) har hovedfag i historie og er professor i utviklingsstudier ved Høgskolen i Oslo.²⁵⁴ Han har hatt en rekke tillitsverv i Sosialistisk Venstreparti.

Innholdsanalyse

Allerede etter to sider er det satt opp viktige spørsmål til diskusjon. Blant annet kan en lese følgende: ”Hvilke argumenter kan brukes for og imot sterke straffereaksjoner overfor forskjellige former for landssvik under krigen?”²⁵⁵ Dette er en helt annen tilnærming til landssvik og rettsoppgjøret sammenlignet med lærebøkene i forrige periode. Her stiller Linné Eriksen problematiske spørsmål ved oppgjøret, i stedet for kun å referere til det. Samtidig er han bevisst på at det eksisterte forskjellige former for landssvik, og kommuniserer det til leseren. Likevel følges den problematiserende tilnærmingen i liten grad opp i teksten. Skal en som leser oppnå utdypning og problematisering om NS, er den medfølgende arbeidsboken et alternativ.

Linné Eriksen forklarer at nordmenn sluttet seg til NS av politiske grunner, men at noen også tenkte på personlig karriere. Hva slags personlig karriere han sikter til vites ikke, men det er nærliggende å tro at det dreide seg om opportuniste. Han peker på at partiets medlemsmasse hadde vokst fra mellomkrigstiden til okkupasjonstiden. Størst oppslutning fikk partiet på Østlandet, og stod sterkest der det fikk noe oppslutning på 1930-tallet. Linné Eriksen viser til at en del nordmenn vaklet mellom NS og motstandsbevegelsen, og beretter at de i samtiden ble karakterisert som ”stripete”²⁵⁶, uten at han selv tar noe standpunkt eller verdivurdering av dem eller partiet.

²⁵⁴ Store norske leksikons nettsider.

²⁵⁵ Eriksen (1977): s. 115.

²⁵⁶ Eriksen (1977): s. 120.

Rettsoppgjøret blir behandlet under overskriften ”Frigjøring og rettsoppgjør.” Linné Eriksen karakteriserer rettsoppgjøret som omfattende, men sammenlignet med de oppgjørene som ble gjennomført i Frankrike, Italia og stater i Øst-Europa, mener han at det norske oppgjøret var begrenset. Dette er også første gang rettsoppgjøret blir sammenlignet i en europeisk kontekst.

Lærebokforfatteren er i høy grad i tråd med samtidens forskningsfront når han skisserer hvor mange nordmenn som ble etterforsket og hvilke straffereaksjoner som ble gjennomført. Blant annet peker han på at 18 000 ble dømt til fengselsstraffer, hvor praksis også var at de dømte fikk bøter i tillegg til å miste borgerretten.²⁵⁷ Hva han mener med borgerretten, skriver han ingenting om, heller ikke hvor lenge de dømte mistet denne retten. Likevel er Linné Eriksen den første lærebokforfatteren som peker på at landssvikdømte blant annet mistet stemmeretten, uten at dette i særlig grad kommer tydelig fram.

Rettsoppgjøret har vært omstridt, skriver forfatteren, og sikter til at de som tjente store penger på samarbeid med tyskerne slapp for lett unna.²⁵⁸ Dette er også det eneste en kan spore av forsøk på kritikk. Linné Eriksen skriver ingenting om hvilke andre omstridte sider rettsoppgjøret hadde, slik som hvor strenge enkelte straffer var, at landssvikanordningen var i strid med grunnloven, eller den sosiale stigmatiseringen mange mennesker opplevde.

²⁵⁷ Eriksen (1977): s. 123-124.

²⁵⁸ Eriksen (1977): s. 124.

Emblem • Syvertsen • Stenersen

Bokmar

Norge 2 etter 1850

Cappelens historieverk

for den videregående skole

Presentasjon av læreboken

Lærebokens første utgave er gitt ut i 1983 og er på 240 sider. Kapitlet som omhandler okkupasjonen av Norge har tittelen ”Krig og okkupasjon” og er på 26 sider, hvor siste side er viet til arbeidsoppgaver. Det vies mye plass til både samarbeid med og motstand mot okkupasjonsmakten og NS. Landssvikoppgjøret er relativt utførlig behandlet, sett i forhold til lærebokens utgivelsesår og andre lærebøker. Totalt er 27 linjer viet til rettsoppjøret. Jeg viser også til nyere utgaver av læreboken for å undersøke eventuelle endringer vedrørende fremstillingen av landssvik. Øivind Stenersen er ansvarlig for tiden etter 1940, og derfor henviser jeg kun til Stenersen i analysen.

Øivind Stenersen (født 1946) er forfatter og har hovedfag i historie og har medvirket i flere historiske fagbøker og lærebøker. Stenersen underviser i historie som lektor ved Ski videregående skole.²⁵⁹

Innholdsanalyse

Til tross for at okkupasjonsnarrativet er noe refererende, bærer behandlingen av rettsoppjøret preg av en problematiserende og kritisk tilnærming. Dette er den første læreboken som fokuserer på okkupasjon- og etterkrigstidens tapere.

Under overskriften ”Samarbeid med okkupantene” forklarer Stenersen motivene for hvorfor nordmenn valgte å melde seg inn NS. Hovedfokuset er på beskyttelse av en rotnorsk bondekultur, skepsis mot industrisamfunnet, lite tiltro til demokratiet og kommunistfrykt. NS blir karakterisert som ”et funksjonærparti”, fordi mange funksjonærer og offentlige ansatte gav sin støtte til partiet. Dette blir forklart med at disse tilhørte en gruppe som gjennomgikk et svært sterkt press fra nazistene. Et annet poeng var frykten for å miste jobben, noe lærebokforfatteren hevder ”[...] gjorde disse menneskene mer mottakelige for nazipropaganda enn andre.”²⁶⁰

Stenersen peker på at partiet tiltrakk seg mange unge mennesker, både kvinner og menn. Dette forklarer han med partiets ”radikale” appell, men også at en god del ble tvunget inn i

²⁵⁹ Cappelen Damms nettsider.

²⁶⁰ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 137.

partiet, noe han karakteriserer som "isfronten".²⁶¹ Meldte et familiemedlem seg inn i NS, medførte det som oftest at hele familien ble fryst ut. Dermed var veien kort for at hele familien gikk inn i partiet, skriver forfatteren. Dette er også grunnen, ifølge Stenersen, til at mange norske kvinner med tyske kjærester meldte seg inn. Partiets militaristiske sider og et samarbeid med et velfungerende tysk militærapparat forklarer dets appell til unge menn. Det legges også vekt på økonomisk samarbeid med okkupasjonsmakten, hvor det berettes at det var mange firmaer som utførte oppdrag for okkupasjonsmakten. Totalt var det, ifølge Stenersen, 100.000 nordmenn som arbeidet på tyske anlegg. Underkapitlet avsluttes med fokus på de 8.000 norske kvinnene som fikk barn med tyske menn, hvor det fremheves at disse gikk en tøff fremtid i møte.²⁶² Dette er den første læreboken hvor krigsbarna blir nevnt.

I beskrivelsen av forholdet mellom nordmenn på den ene siden og NS-medlemmer og tyskere på den andre, dukker igjen uttrykket "isfronten" opp. Blant annet kan en lese at "Mange snudde ryggen til militærparader, kuttet ut sosial kontakt med nazifamilier og demonstrerte på offentlige steder ved å prompe eller ved å flytte seg når fienden dukket opp. Barn som hadde NS-foreldre, ble mobbet."²⁶³ Dette kan tolkes som en tiltakende faglig interesse for de på den "andre" siden. Hovedpoenget i denne sammenhengen er likevel det nedtonede fokuset på heltehistorier, og den tilsvarende økte tilnærmingen til okkupasjonstidens og etterkrigstidens tapere (landssvikdømte og andre sosialt utstøtte).²⁶⁴

For første gang eksisterer det også et kart som viser partiets oppslutning i alle landets kommuner, som er basert på historisk forskning fra samme tidsrom.²⁶⁵

Rettsoppgjøret er viet et eget delkapittel under overskriften "Landssvikoppgjøret". Avsnittet innledes med at "Oppgjørets time var kommet.",²⁶⁶ en fremstilling som bærer preg av at det var uunngåelig.

Stenersen skriver at "Det ble nå satt i verk et omfattende arbeid for å gjøre opp med alle dem som hadde samarbeidet med fienden under krigen."²⁶⁷ Deretter redegjøres det tallmessig hvor

²⁶¹ Under okkupasjonen ble uttrykket isfront brukt om en avvisende holdning overfor alle som støttet okkupasjonsmakten, og all form for nazifisering. Etter frigjøringen ble det samme uttrykket benyttet om de som ønsket et særlig strengt rettsoppgjør, i motsetning til silkefronten som sto for en mildere holdning. Store norske leksikons nettsider.

²⁶² Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 137-138.

²⁶³ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 141.

²⁶⁴ Dette er også i tråd med samtidens historiske forskning, jamfør 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

²⁶⁵ Kartet er hentet fra Larsen, Hagtvatn & Myklebust red. (1980) *Who Were The Fascists?* Bergen, Universitetsforlaget.

²⁶⁶ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 149.

²⁶⁷ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 149.

mange som ble etterforsket, funnet skyldig og hvilken straff disse menneskene fikk. Lærebokforfatteren poengterer også at flere hundre tusen ble berørt av rettsoppgjøret, hvis en regner med familiene til de impliserte. Ifølge Stenersen bærer oppgjøret lite preg av selvjustis sett i en internasjonal kontekst. Dette er likevel den første læreboken som viser til den dårlige behandlingen av kvinner som hadde tyske kjærester, som forfatteren beskriver som ”tyskertøser” med anførselstegn. I så måte tjener dette som et eksempel på selvjustis, noe forfatteren også gjør et poeng ut av.

Et annet nytt moment er det kritiske og problematiserende fokuset forfatteren gir rettsoppgjøret. For det første viser han til at deler av landssvikanordningen ble gitt tilbakevirkende kraft, noe som var i strid med Grunnloven. For det andre fremhever han at oppgjøret var urettferdig og forskjellsbehandlet folk. Som eksempel påpeker Stenersen at såkalte ”papirmedlemmer”²⁶⁸ i oppgjørets tidlige fase fikk fengselsstraffer, mens krigsprofitørene gjerne ble mildere behandlet.²⁶⁹ Kapitlet avsluttes med en kort beretning om at det ble gitt amnesti for landssvik av Stortinget allerede i 1948, og at ”I løpet av 1950-årene ble de fleste landssvikerne integrert i samfunnet.”²⁷⁰

Det er mulig å finne flere mindre endringer i landssviktematikken i lærebokens reviderte utgaver. I 1989-utgaven er delkapitlet som i 1983-utgaven het ”Krigens resultater og virkninger” flyttet helt til slutt og heter nå ”Krigens langsiktige virkninger”. Hovedfokuset ligger her på krigsdeltakernes fysiske og psykiske skader og økonomiske, sosiale og politiske aspekter.²⁷¹ Fra og med 1994-utgaven er også krigsseilerne og landssvikdømte et tema. Fokuset ligger på deres vanskelige tid etter 1945, selv om den nok opplevdes forskjellig. Når det gjelder rettsoppgjørets etterdønninger skriver Stenersen følgende: ”Tyskerbarna og mange familier som ble rammet av rettsoppgjøret, fikk det heller ikke lett. Ennå i vår tid finnes det folk som ikke har blitt kvitt nazisteplet, og som kan oppleve mobbing og utestengning.”²⁷² Dette er første gang rettsoppgjørets langsiktige virkninger og ettertidens sosiale dommer er gjenstand for vurdering. Det må ha sammenheng med at det på dette tidspunktet forelå mer forskning på feltet.

²⁶⁸ Et annet ord for passive medlemmer.

²⁶⁹ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 149-151. Dette er realhistorisk ukorrekt. Passive medlemmer ble enten idømt bot, tap av borgerlige rettigheter, ble frifunnet eller fikk saken henlagt.

²⁷⁰ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1983): s. 151.

²⁷¹ Emblem, Syvertsen & Stenersen (1989): s. 158-159.

²⁷² Emblem et al. (1997): s. 184.

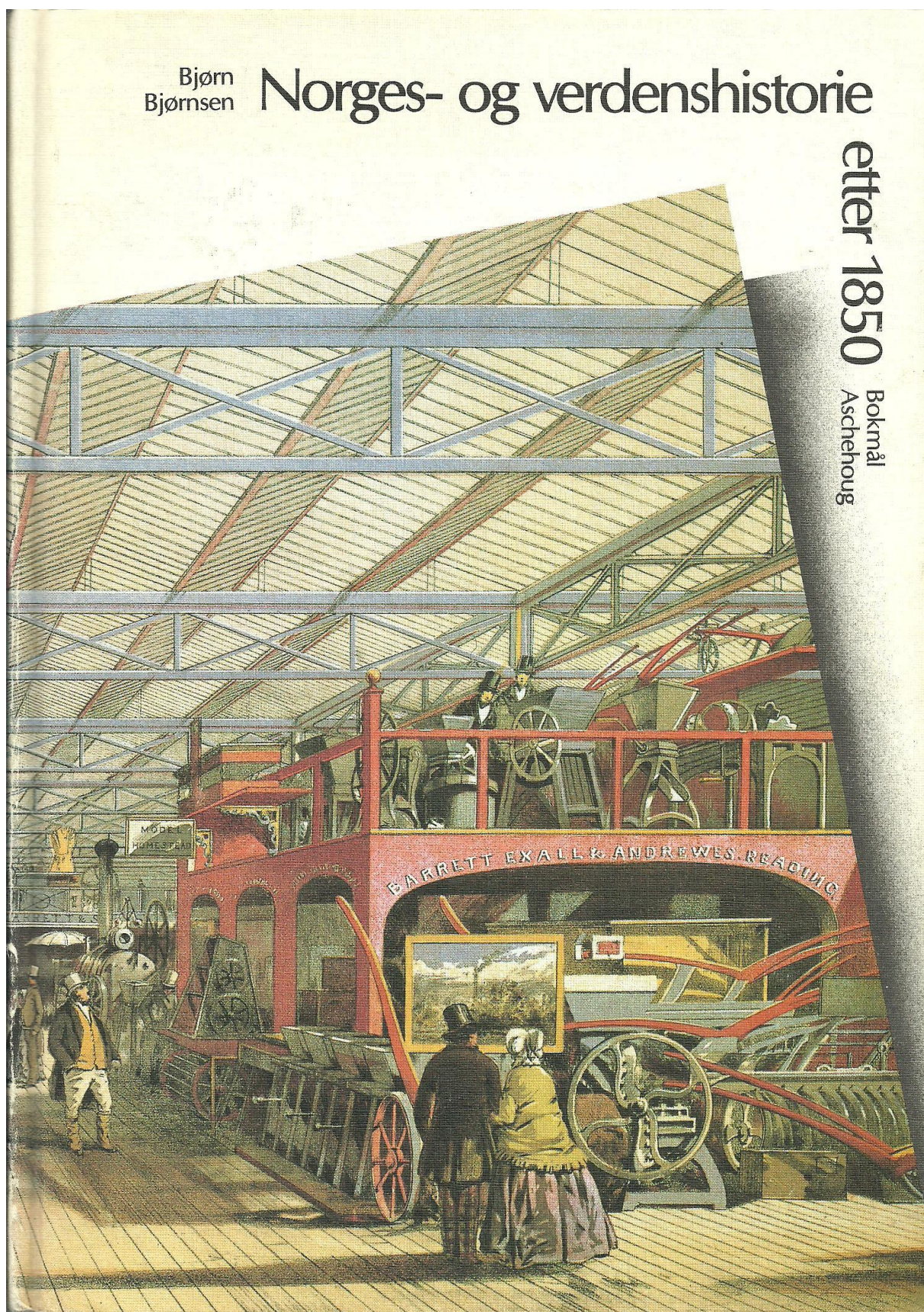
3.3.3 Norges- og verdenshistorie etter 1850 (Aschehoug 1985)

Bjørn
Bjørnsen

Norges- og verdenshistorie

etter 1850

Bokmål
Aschehoug

Presentasjon av læreboken

Læreboken teller 432 sider totalt. Bokens oppbygning og periodisering skiller seg ut, sammenlignet med andre lærebøker fra denne perioden. Tematikken som omhandler krig og okkupasjon i Norge er en del av kapitlet ”Norge 1918-1945”, og er på 32 sider. Én side er viet til arbeidsoppgaver. Okkupasjonen dekkes over elleve sider under overskriften ”Norge i krig”, men landssvikoppgjøret gjøres først rede for i kapitlet ”Norge etter 1945”, hvor to sider er viet til temaet.

Bjørn Bjørnsen (født 1937) er journalist og forfatter og har skrevet en rekke bøker om historiske emner. Han er tilknyttet Arbeiderpartiet.²⁷³

Innholdsanalyse

Fremstillingen minner innledningsvis om Norges Hjemmefrontmuseums og forrige periodes enkle og ensidige syn på okkupasjonstiden. Dette nyanseres noe etter hvert. Læreboken er til tider også patriotisk og dikotomisk, til tross for at det også reflekterer rundt problematiske gråtoner og har en sympatisk tilnærming til utstøtte grupper.

I avsnittet ”Quisling utnevner seg selv til statsminister” beskriver Bjørnsen NS som ”[...] det vesle, norske nazistpartiet [...]”.²⁷⁴ Han beretter om partiets tidligere mislykkede Stortingsvalg og skriver at Quisling, i sin radiotale, talte som en diktator. Videre skriver forfatteren at radiotalen 9. april gjorde Quisling verdensberømt og at Quisling ble synonymt med forræder på flere språk. Bjørnsen skriver også: ”For han ble øyeblikkelig oppfattet som tyskernes leiesvenn. Umiddelbart skapte talen forbitrelse blant de fleste som hørte den.”²⁷⁵

Bjørnsen skriver at det stadig ble en økende kløft mellom NS-medlemmer og jøssinger, og forklarer hvordan sistnevnte hadde fått sitt kallenavn. Han skriver at ”Gode nordmenn gikk med nisselue, de unnlot å snakke med tyskere og hørte på nyhetene fra London inntil radioapparatene ble beslaglagt i 1941.”²⁷⁶ Forfatteren beretter også at de som prøvde å være venner med begge disse gruppene, ble kalt stripete. Dette vitner om et svært overforenklet syn på okkupasjonstiden.

²⁷³ Store norske leksikons nettsider.

²⁷⁴ Bjørnsen (1985): s. 281.

²⁷⁵ Bjørnsen (1985): s. 281.

²⁷⁶ Bjørnsen (1985): s. 286.

Av eksempler på patriotisme er det en relativt gjennomgående "vi"-bruk, og i forbindelse med Elverumsfullmakten skriver Bjørnsen at "Stortingsmedlemmene sang *Ja vi elsker* med tårer i øynene før de skiltes."²⁷⁷ Avsnittene under overskriften "Da freden kom" bærer også i høy grad preg av en nasjonalpatriotisk tilnærming. Blant annet siterer Bjørnsen deler av en tale av Einar Gerhardsen ved kongens hjemkomst som legger vekt på samhold og heltegjerninger.²⁷⁸

Bjørnsens fremstilling av NS er svært kortfattet, sammenlignet med andre lærebøker fra samme tidsrom. De opplysningene leseren får om partiet er basert på et kort avsnitt under "Quisling utnevner seg selv til statsminister", i tillegg til to korte avsnitt i forbindelse med økt norsk motstand.²⁷⁹

I kapitlet "Norge etter 1945" er rettsoppgjøret gjort rede for. Forfatteren innleder behandlingen av rettsoppgjøret med underoverskriften "Hvem er forræder?", noe som kan tolkes som et klart forsøk på dikotomi mellom såkalte "gode nordmenn" og landssvikmistenkte. Deretter kommer det en patriotisk og dikotomisk beretning om kronprins Olavs hjemvendelse fra England til jubel og glede. Blant annet står det følgende: "Jubelen i mai 1945 ville ingen enda ta. Nordmenn var igjen blitt herrer i eget hus. Forræderne skulle få sin straff, heltene sin belønning."²⁸⁰ Det er svært overraskende at landssviktematikken fremstilles så svart-hvitt så sent som 1985.²⁸¹

Videre skriver forfatteren at de som samarbeidet med tyskerne ble arrestert, og at dette skjedde i fredelige former. Han skriver også at få utførte selvjustis i Norge, sammenlignet med Frankrike, Italia og Belgia, hvor det ifølge Bjørnsen skjedde hyppig. Likevel viser han til former for selvjustis i Norge og stiller seg kritisk til behandlingen av kvinner som hadde tyske kjærester: "Men også i Norge ble kvinner overfalt fordi de hadde vært sammen med tyskere. Gatepøbel klippet håret av dem og ydmyket dem i full offentlighet. Kvinnene ble plassert i fangeleir uten at de hadde brutt noen lover. Påskuddet var at de *kanskje* hadde kjønnssykdommer."²⁸² I motsetning til sin kollega Stenersen bruker ikke Bjørnsen den lite flatterende karakteristikken "tyskertøser".

²⁷⁷ Bjørnsen (1985): s. 283.

²⁷⁸ Bjørnsen (1985): s. 290-291.

²⁷⁹ Bjørnsen (1985): s. 281 & 287.

²⁸⁰ Bjørnsen (1985): s. 392.

²⁸¹ Bjørnsen er også den eneste av lærebokforfatterne i denne perioden som ikke er historiker av profesjon. Hans følelsesmessige tilnærming til okkupasjonstiden må ha sammenheng med hans manglende historietdannelse.

²⁸² Bjørnsen (1985): s. 392.

Dernest spør forfatteren på en tilsynelatende problematiserende og reflekterende måte hva som var rettferdig og hvem som skulle dømmes for hva. Derimot er han svært bombastisk og lite problematiserende når han refererer til straffen Vidkun Quisling fikk:

At føreren for de norske nazistene, Vidkun Quisling, måtte få lovens strengeste straff, var åpenbart. Quisling overgav seg frivillig til politiet, ble dømt til døden og skutt i oktober. Senere er det reist tvil om han spilte en så sentral rolle som domstolene den gang trodde ved forberedelsene til det tyske overfallet på Norge. Det har likevel ikke på noen avgjørende måte skapt tvil om hans skyld. Hans opptreden 9. april 1940 da staten brøt sammen, var høyforræderi nok.²⁸³

Bjørnsen innleder altså avsnittet med en spørrende tone, men runder det av med en svært lukket tekst som kun slår fast budskapet hans. Ingenting blir i denne sammenheng diskutert omkring rettferdighet. Forfatteren skriver også at det var lett å finne straffegrunnlag for torturister og angivere, men at det etter dette ble vanskelig og sikter til eventuell straff for samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten. Her skriver Bjørnsen: ”Samarbeid var jo ofte nødvendig for at vi skulle få mat, klær og arbeid. Men skulle de som hadde tjent gode penger under krigen, straffes for det?”²⁸⁴ Han skriver i parentes at cirka 3.000 ble dømt for økonomisk landssvik, og problematiserer at et stort antall nordmenn ville blitt dømt skulle en ha fulgt samme strenge linje for de mange som arbeidet for tyskerne.

Forfatteren henvender seg direkte til leseren når han spør hva slags straff NS-medlemmer burde ha fått, og skriver i parentes at 40.000 var medlemmer i av partiet i 1943. Dernest spør han om frontkjemperne burde ha vært straffet hardere, og skriver indirekte at det var straff nok enten å bli drept eller krigsinvalid.

Under overskriften ”Mildere dommer etter hvert” erkjenner Bjørnsen at det var umulig å gjennomføre et helt rettferdig oppgjør. Her poengterer han at dommene var strenge i oppgjørets tidlige fase, og ble myket opp etter hvert. Han viser også til at de nordmennene som fikk en streng dom på et tidlig stadium av oppgjøret, gjerne ble benådet noen år senere.²⁸⁵

Særlig praktiseringen av dødsstraff i landssviksakene er et moment som blir drøftet av forfatteren. En kan til en viss grad tolke at Bjørnsen imøtekommer de som stilte seg kritisk til London-regjeringens fullmakt fra Stortinget til å innføre dødsstraff. Han peker på at ”En del

²⁸³ Bjørnsen (1985): s. 392.

²⁸⁴ Bjørnsen (1985): s. 392.

²⁸⁵ Bjørnsen (1985): s. 393.

av de dømte i rettsoppgjøret hevdet av lovene som var gitt i London, ikke kunne være gyldige, etter som Norge hadde kapitulert overfor Tyskland i juni 1940.²⁸⁶ Dernest viser han til den andre siden av saken, at regjeringen forlot landet for å fortsette kampen mot Tyskland. Han peker på at regjeringen, via Elverumsfullmakten, hadde fått Stortingets fullmakt til å handle etter beste evne for norske interesser. Denne formen for problematisering står i sterkt kontrast sammenlignet med hvordan forfatteren behandler Quislings straff.

Forfatteren er kritisk når han skriver om stridighetene landssvikoppgjøret medførte, og at dette var noe som aldri helt tok slutt. Han skriver også at ”«De gode nordmenn» var sannelig ikke like gode alle sammen.²⁸⁷ uten at han går nærmere inn på hva han mener med det. Lærebokforfatteren peker også på en Gallup fra høsten 1946 som viser at nesten halvparten av de spurte var misfornøyde med rettsoppgjøret. Den utbredte oppfattelsen var ifølge Bjørnsen at ”[...] de største fiskene slapp fri, mens de små ble tatt.²⁸⁸ Dette er to eksempler på at forfatteren reflekterer rundt de såkalte gråtonene, noe som står i sterk kontrast til hans svart-hvitt-tilnærming tidligere i kapitlet.

Emnet avsluttes med å fokusere på de barna som ble født med norsk mor og tysk far, og i motsetning til Stenersen karakteriserer ikke Bjørnsen dem som tyskerbarn eller krigsbarn. Han skriver blant annet at ”Mange av dem ble regulært mobbet av skolekamerater og voksne, og de ble merket for livet.²⁸⁹ Det kommenteres også at hvis foreldrene hadde giftet seg, mistet moren sitt norske statsborgerskap. Den språkbruken forfatteren her utviser, avdekker en klar sympati for disse barnas skjebne.

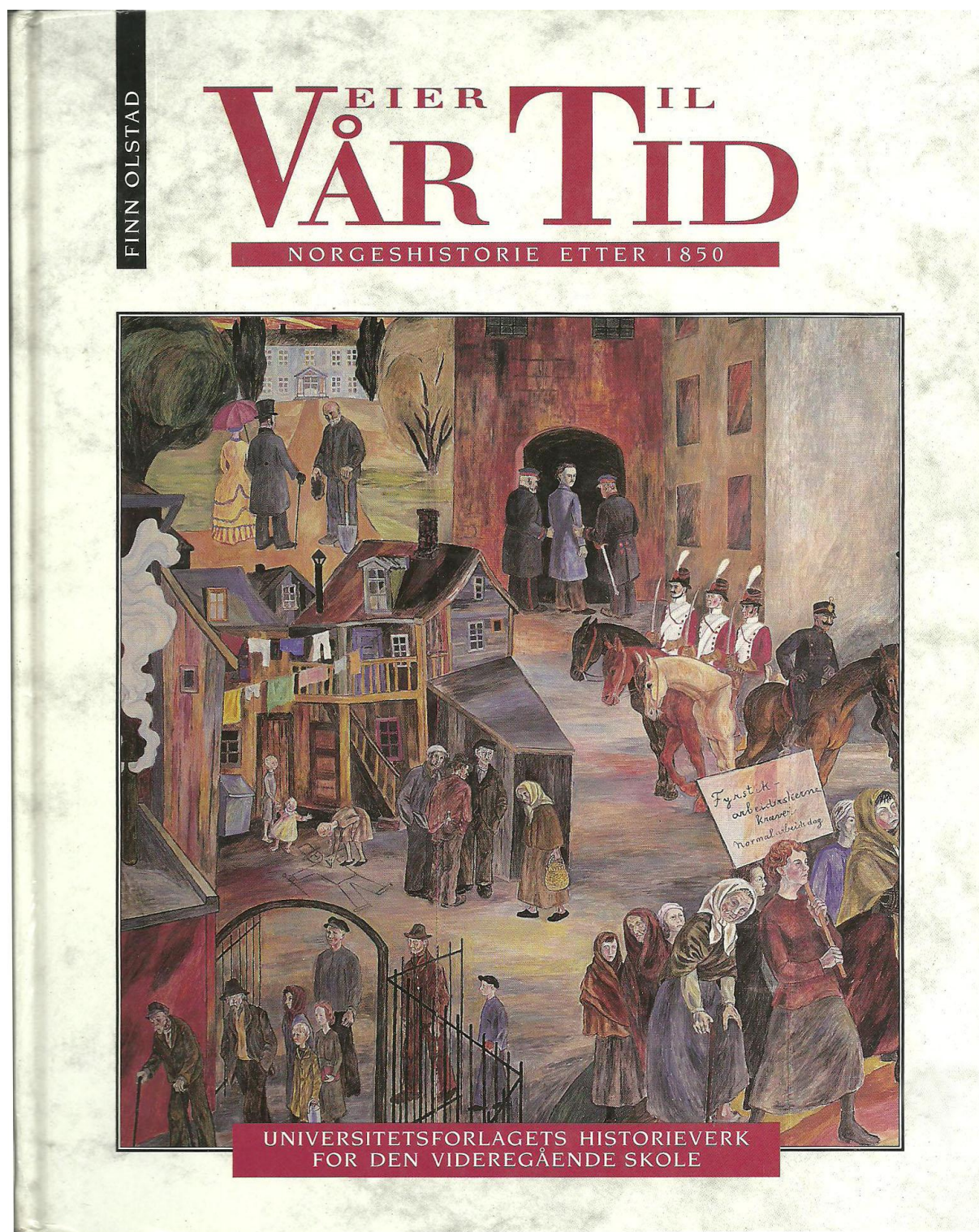
²⁸⁶ Bjørnsen (1985): s. 393.

²⁸⁷ Bjørnsen (1985): s. 393.

²⁸⁸ Bjørnsen (1985): s. 393.

²⁸⁹ Bjørnsen (1985): s. 393.

3.3.4 Veier til vår tid (Universitetsforlaget 1994)

Presentasjon av læreboken

Av bokens 276 sider norgeshistorie etter 1850 er 32 sider satt av til ”Krig og okkupasjon”, som også er kapitlets tittel. Av disse sidene er 23 beretningen om okkupasjonen, én side er viet til repetisjons- og arbeidsoppgaver og de resterende åtte sidene er fordypningsemner som inneholder kildearbeid. Rettsoppjøret er på under en side, om lag 32 linjer.

Finn Olstad (født 1950) er doktor i historie og er ansatt som professor ved Norges idrettshøgskole. Hans spesialfelt er norsk arbeiderhistorie og idrettshistorie.²⁹⁰

Innholdsanalyse

Læreboken bærer preg av å være balansert og svært problematiserende. Olstad stiller stadig spørsmål i teksten, peker på vanskelige forhold i fortiden, refererer til flere sider av kontroversielle forhold og viser samtidig også til kildemateriale.

Olstad gir kun en kort presentasjon av Vidkun Quisling, hvor han karakteriseres som støttespiller for den tyske okkupasjonsmakten.²⁹¹ Derimot vier han mye plass til Nasjonal Samling. Under overskriften ”Okkupasjonsstyre” fremhever forfatteren tiden etter 25. september 1940 som ”NS-staten” og viser til nazifiseringen av kommuner og embetsverk, og senere statsakten på Akershus. Forfatteren understreker at NS styrte på tyskernes nåde og utfordrer i den sammenheng elevene med flere spørsmål: ”Hva var Nasjonal Samlings mål og planer? Hvor mange og hvem sluttet opp? Hvordan var forholdet mellom NS og de tyske okkupantene? Hvilke midler ble tatt i bruk?”²⁹² Denne typen spørsmål oppfordrer til refleksjon over menneskers handlevilkår i forhold til ulike verdier.²⁹³ I motsetning til sine kolleger tar Olstads fremstilling utgangspunkt i datidens menneskers ståsted. Siktemålet hans er å forklare så godt som mulig deres opplevelse av den aktuelle situasjonen, i tillegg til mulige motiver og realistiske handlingsalternativer. Hans hovedpoeng er altså at valget

²⁹⁰ Pax Forlags nettsider.

²⁹¹ Olstad (1994): s. 146.

²⁹² Olstad (1994): s. 147.

²⁹³ Her dreier det seg om verdier på et allment nivå og hvordan det påvirker handlinger. For eksempel mellom rett og galt, godt og ondt, etc. Hva som er moralsk rett og galt er gjenstand for vurderinger som enkeltmennesker må gjøre selv i forhold til hver enkelt situasjon. Hvilke verdier som er viktigst, er individuelt og situasjonsbetinget.

mellom motstand og kollaborasjon under okkupasjonen ikke var så enkelt som det ofte er fremstilt i ettertid.²⁹⁴

Olstad påpeker at NS var en norsk versjon av den europeiske fascismen som utviklet seg i mellomkrigstida. Han forklarer partiets oppslutning med kommunistfrykt og skepsis til den økonomiske, sosiale og politiske utviklingen i landet.²⁹⁵

Det foreligger også et norgeskart på samme side som viser partiets oppslutning mellom 1933 og 1945. På den neste siden skriver han at NS ikke var noe normalt parti: ”Mens et normalt parti har forholdsvis få medlemmer og mange sympatisører og velgere, er det vanlig å tenke seg at NS hadde få sympatisører utover medlemmene.”²⁹⁶ Medlemsmassen var variert og fra alle sosiale sjikt. Partiet tiltrakk seg mange ungdommer, og både opportuniste og idealister. Spesielt politiet var sterkt nazifisert, skriver Olstad.

Det fremheves at selv om partiet var nasjonalt på svært mange måter, ”[...] kom det likevel til å gå i tyskernes tjeneste.”²⁹⁷ Her refererer Olstad til Quislings besøk hos Hitler i desember 1939. Av andre bidrag til den tyske krigsinnsats viser lærebokforfatteren også til norske frontkjempere og fangevoktere i russiske og serbiske fangeleirer. Han karakteriserer forholdet i disse leirene som forferdelige. Behandlingen av de norske jødene blir ”[...] kalt den største forbrytelsen i norsk historie.”²⁹⁸ Dette er eksempler på at forfatteren velger å bruke et åpenbart verdiladet språk for å tydeliggjøre sine poenger.

Under overskriften ”Arven fra krigstida” skriver Olstad at selv om freden kom i mai 1945, var det ikke så lett å bli ferdig med arven fra krigstiden. Han sikter naturligvis til rettsoppgjøret, noe som ifølge han, fortsatt debatteres: ”Stadig gir spørsmål om landssvik opphav til strid, også i historiefaget.”²⁹⁹

Rettsoppgjøret finner sted under overskriften ”Landssvikoppgjør”. Han innleder tematikken med å dele oppgjøret i to sider, et juridisk og et sosialt ikke-juridisk oppgjør.

Først viser han til det oppgjøret som foregikk innenfor domstolene. Flere tallmessige fakta blir gjort rede for, blant annet at 46.000 menneskers ble dømt. Han skriver at ”Det høye tallet

²⁹⁴ Bryld & Warring (1998): s. 424-425. Dette er et klart kontinuitetsbrudd med konsensusformidlingen.

²⁹⁵ Olstad (1994): s. 148.

²⁹⁶ Olstad (1994): s. 150.

²⁹⁷ Olstad (1994): s. 150.

²⁹⁸ Olstad (1994): s. 151.

²⁹⁹ Olstad (1994): s. 157.

skyldtes at medlemskap i NS ble ansett som landssvik.³⁰⁰ Det andre oppgjøret karakteriseres som et ”uformelt rettsoppgjør”. Med dette menes de vanskelige forholdene rent sosialt. For eksempel var flere tidligere NS-medlemmer uønsket i arbeidslivet og i boligmarkedet. Kvinner som hadde tyske kjæresten ble utsatt for mobbing og snauklipping, og ble kalt for ”tyskertøser”, skriver Olstad. Likevel karakteriseres det norske landssvikoppgjøret som ”velordnet, og lite brutalt”, sammenlignet med andre land. Parallellen går nok en gang til Frankrike, hvor en kan lese at 10.000 kollaboratører ble henrettet uten rettergang.³⁰¹

Olstad bruker tre avsnitt til å forklare hvorfor rettoppgjøret var så strengt og vanskelig. Det pekes på det brutale NS-regimet og fem års okkupasjon, og at det er umulig å forestille oss hatet mot dem som støttet NS og okkupasjonsmakten. ”Hatet rettet seg mot dem som hadde hjulpet tyskerne militært og politisk og hatt vennskapelig omgang med dem – også seksuelt. Derimot ble vanlig arbeid for tyskerne ikke regnet som landssvik.”³⁰² Den siste setningen viser til økonomisk samkvem,³⁰³ uten at dette kommenteres eksplisitt. Forfatteren kommer heller aldri inn på de om lag 3.300 som ble dømt for økonomisk landssvik, eller de som tjente store penger på okkupasjonsmakten uten å bli dømt. Olstad forklarer at kravet om dødsstraff må sees i sammenheng med erfaringene fra okkupasjonstiden, hvor mange tusen mennesker ble torturert og drept. Han legger også til at etter hvert som tiden gikk, ble ønsket om dødsstraff for landssvik tonet ned.

Det siste avsnittet gir en mer forsonende og positiv tilnærming til bearbeidelsen og integrasjonen av de landssvikdømte i samfunnet. Olstad skriver at ”Skillet mellom dem som stod på forskjellig side under okkupasjonen og rettsoppgjøret, har spilt mindre rolle enn mange hadde fryktet.”³⁰⁴ For å illustrere dette angivelige nedtonede skillet bruker forfatteren et eksempel fra Stortinget: ”Selv på Stortinget har tidligere landssvikdømte fått plass. En var til og med blant Norges mest populære politikere i 1980-årene.”³⁰⁵

³⁰⁰ Olstad (1994): s. 157.

³⁰¹ Olstad (1994): s. 157-158.

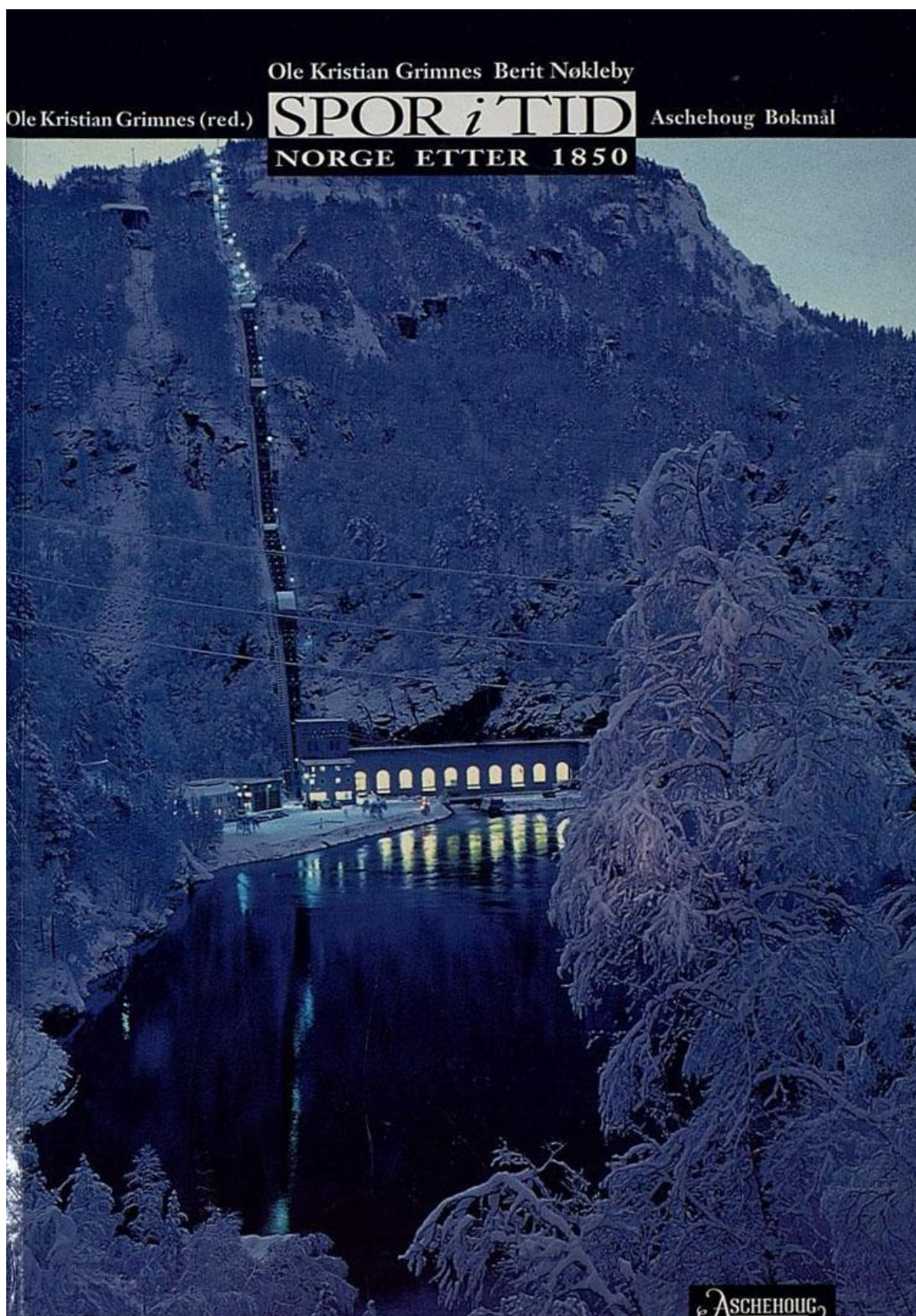
³⁰² Olstad (1994): s. 158.

³⁰³ Jamfør begrepsbruken til Stein Ugelvik Larsen. Se 1.6 Begrepsavklaringer, *Kollaborasjon*.

³⁰⁴ Olstad (1994): s. 158.

³⁰⁵ Olstad (1994): s. 158. Her benytter forfatteren Hanna Kvanmo som eksempel, uten at han nevner henne ved navn. Kvanmo ble dømt for landssvik fordi hun tjenestegjorde ved østfronten i det tyske Røde Kors, forhold Andenæs stilte seg svært kritisk til. Andenæs (1998): s. 215.

3.3.5 Spor i tid (Aschehoug 1997)³⁰⁶

³⁰⁶ Dette er den eneste analyserte læreboken i min oppgave som baserer seg på læreplanen av 1996 (L96).

Presentasjon av læreboken

Læreboken er norgeshistorie etter 1850 og inneholder 216 sider. Det aktuelle analysekapitlet heter ”Den andre verdenskrigen 1940-1945” og er på 26 sider. Rettsoppgjøret er utførlig dekket, det vil si over to og en halv side, inklusiv én side viet til utdypende tekstbokser titulert ”Frontkjempere” og ”«Tyskertøsene»”, i tillegg til fotografier av Quisling og Rinnan. Repetisjonsoppgavene er tematisk inndelt og kommer i løpende tekst. Okkupasjonskapitlet er skrevet av Berit Nøkleby, og derfor refereres det i lærebokanalysen bare til Nøkleby.

Berit Nøkleby (født 1939) har hovedfag i historie og har gitt ut en rekke bøker om norsk okkupasjonshistorie.³⁰⁷

Innholdsanalyse

Fremstillingen bærer preg av problematisering, diskusjon og debatt. I forbindelse med invasjonen i april 1940 viser en tekstramme til en diskusjon om hvorvidt Norge var i krig etter 10. juni 1940. To syn presenteres. Det første synet poengterer at Norge som stat var i krig under ledelse av London-regjeringen. Det andre syner hevder derimot at kapitulasjonen var total. Allerede her er det en henvisning til rettsoppgjøret. Forfatteren viser til at mange ble dømt for ”bistand til fienden”. De dømte på sin side hevdet at de var dømt på feil grunnlag, for hvis Norge ikke var i krig, eksisterte det heller ingen fiende (å bistå). Ifølge Nøkleby er dette et syn som kun postuleres av landssvikdømte. Det andre synet, støttet av jurister og faghistorikere, mener at regjeringen aldri inngikk noen fredsavtale med Tyskland. Regjeringen flyktet til London nettopp for å fortsette kampen mot den nazistiske okkupasjonen.³⁰⁸

Neste hovedoverskrift heter ”Okkupasjonsstyre og holdningskamp”. Her skriver forfatteren at de norske nazistene ”[...] mente at de handlet til beste for Norge. Men det store flertall av befolkningen så på Quisling som en forræder.”³⁰⁹ Når Nøkleby her bruker ordet forræder, viser hun til en oppfatning under okkupasjonen. Det er ikke forfatteren selv som mener at Quisling var en forræder.

³⁰⁷ Aschehougs nettsider.

³⁰⁸ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 122.

³⁰⁹ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 124.

På samme side er det også en tekstramme som gir en kort presentasjon av Nasjonal Samling. Hovedvekten er lagt på medlemsmasse og karakteristikk ved partiet. Det understrekes at det var klare paralleller til Hitlers NSDAP, og at NS i høy grad var påvirket av fascistisk ideologi. Også i denne sammenhengen er det henvisninger til rettsoppgjøret: ”Det var naturligvis bare medlemskap *under* okkupasjonen som kunne bli straffet etterpå, for før krigen var det like lovlig å være NS-medlem som å være kommunist.”³¹⁰ Deretter pekes det kort på rekrutteringsmetoder og medlemsmasse. Det fremheves at partiet var sterkt representert ved offentlige ansatte tjenestemenn, i tillegg til at partiet appellerte sterkt til ungdom og særlig kvinner. Tekstboksen avsluttes med en henvisning til den såkalte ”isfronten” NS-medlemmer opplevde: ”I løpet av krigen meldte flere kvinner seg inn enn før, muligens fordi NS-medlemmers familier ble isolert og derfor sluttet seg sammen.”³¹¹

Delkapitlet ”Oppgjøret” innledes med at overgangen fra okkupasjon til fred var godt planlagt. Det fremheves blant annet at Milorg-representanter sørget for at det gikk fredelig for seg. Dernest rettes fokuset mot kritikk av oppgjøret. Forfatteren skriver at oppgjøret har vært kritisert både i samtid og i ettertid, i hovedsak fordi det var så omfattende. Totalt ble 48.000 nordmenn funnet skyldig i landsvik, ifølge Nøkleby. Selv om lærebokforfatteren skriver at oppgjøret har vært sterkt kritisert, viser hun i denne sammenheng ikke til andre eksempler på det. I samme avsnitt stiller hun seg også positiv til at rettsoppgjøret ble gjennomført innenfor rettsstatens prinsipper: ”Men det var i alle fall et *rettsoppgjør* og ikke noen lynjustis, som i enkelte andre okkuperte land.”³¹²

Deretter presenteres forskjellige straffereaksjoner og tallmessige fakta rundt oppgjøret. Det vises så til norsk straffelovgivning og den militære straffeloven. Disse lovene ble endret, skriver Nøkleby, slik at dødsstraff ble en legal straffereaksjon etter at okkupasjonen var over.³¹³

Igjen peker lærebokforfatteren på kritiske røster. De hun sikter til er særlig de som ble tiltalt, men også andre, blant annet fremstående jurister.³¹⁴ Kritikken innhold dreier seg om at rettsoppgjøret var ulovlig, da det ikke var en krigstilstand i Norge etter 10. juni 1940. I denne sammenhengen viser forfatteren til rammeteksten som jeg åpnet analysen med. Annen kritikk har vedrørt bruk av dødsstraff i fredstid, men viktigst av alt var kritikken mot at såkalte

³¹⁰ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 124.

³¹¹ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 124.

³¹² Grimnes & Nøkleby (1997): s. 136.

³¹³ For mer om innføring av dødsstraff i fredstid, se 1.7 Landssvikanordningens bakgrunn.

³¹⁴ Mest sannsynlig er Johs. Andenæs en av disse.

passive NS-medlemmer ble rettsforfulgt, og at partiet som helhet hadde et kollektiv erstatningsansvar. Også bruddet på prinsippet om likhet for loven er noe som kritiseres, da dommene ble mildere etter hvert som tiden gikk. Det kan, ifølge Nøkleby, bety at de første straffereaksjonene var for harde.³¹⁵

Det er også satt av et avsnitt som skal tjene som forklaring på hvorfor rettsoppgjøret ble så omfattende. Det vises til at oppgjøret var politisk nødvendig, med en henvisning til påtroppende statsminister i 1945, Einar Gerhardsen. Etter alt det vonde det norske folk hadde erfart i løpet av okkupasjonsårene, var det stor fare for hevn. Et bredt rettsoppgjør legitimeres av Gerhardsen, nettopp for å unngå selvtekt.³¹⁶

Dernest trekkes det paralleller utenfor landegrensene, til Danmark og Nederland. En kan lese at oppgjøret i Norge var mer omfattende sammenlignet med disse landene. Likevel var det mildere hvis en setter antall dødsdommer opp mot hverandre. Nøkleby mener likevel at det norske oppgjøret var det tøffeste av disse tre, da de norske dommene gjerne var hardere. Hun viser også til rettsoppgjørets langsiktige (sosiale) virkninger: ”Mange har nok følt at de fikk en «livsvarig dom» i tillegg, og den rammet også familien, fordi folk fortsatte å se ned på dem etter at dommen var sonet.”³¹⁷

Også sosiale utenomrettslige dommer er utførlig behandlet. Dette karakteriserer forfatteren som en ”folkedom”, en slags kollektiv avstraffelse av tidligere NS-medlemmer. Blant annet kan en lese at folk ble fryst ut av foreninger og klubber, men også at noen ble avskjediget fra arbeidsplassen sin. Ifølge Nøkleby opplevde mange en slik behandling, til tross for at de ikke hadde brutt noen lov. Videre bruker hun ordene ”*Moralsk fordømmelse*” når hun viser til at rettsoppgjøret og folkejustisen gav en stigmatisering av de som var på ”feil” side i løpet av okkupasjonsårene. Dermed fikk rettsoppgjøret, ifølge forfatteren, flere konsekvenser: ”Den ene siden følte seg urettferdig stemplet som forbrytere, den andre siden syntes at mange hadde sluppet for lett.”³¹⁸

Todelingen mellom juridiske og sosiale ikke-legale dommer er ikke like eksplisitt i denne læreboken. Riktig nok eksisterer det en egen tekstboks titulert ”«Tyskertøsene»”. Her tar

³¹⁵ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 138.

³¹⁶ For mer om Gerhardsens argumentasjon, se 2.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

³¹⁷ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 138.

³¹⁸ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 139.

Nøkleby et kraftig oppgjør og er sterkt kritisk til den behandlingen disse kvinnene opplevde og kaller det en skamlett.³¹⁹

3.3.6 Sammenfatning og sammenligning

Generelt

Periodens lærebøker gir en bredere fremstilling av Nasjonal Samling, samt at kunnskapen omkring partiet er nyansert og problematisert, sammenlignet med forutgående periode. Blant annet foreligger det nå forklaringer på hvorfor nordmenn valgte å støtte partiet, hvem som var målgruppen og gjerne hvilken geografisk utstrekning partiet hadde. For eksempel opererer Stenersen og Olstad med norgeskart som viser partiets oppslutning. Fremstillingene bærer også preg av å være skrevet i en ikke-patriotisk kontekst hvor det ikke eksisterer forsøk på dikotomi mellom nordmenn og kollaboratørene. Dette gjelder dog ikke Bjørnsens lærebok. Et annet kjennetegn ved denne periodens lærebøker er at de i høyere grad baserer seg på samtidens forskning omkring NS.

Til tross for mer problemorientering og større balanse, fremstilles okkupasjonen, i likhet med forrige periodes lærebøker, til en viss grad fortsatt som en episk fortelling. Selv om delmyter er avmytologisert,³²⁰ fremstår fortellerstrukturen fortsatt med mytologiske trekk. Paradokset ved å formidle konsensushistorie sammen med en mer problematiserende tilnærming, gjenspeiler også den dobbelheten som preget tidens forskning og fagdebatt, med en spenning mellom tradisjonalisme og nyorientering.³²¹ Bjørnsens lærebok er et meget godt eksempel på det.

Ifølge Ivo de Figueiredo gir dette et tvetydig resultat. Ved å tillegge den tradisjonelle fortellingen nyanser, bryter dette med tekstens grunnstruktur og angivelig leserens fortolkningsramme.³²² Utfallet er at lærebokforfatterens og forlagernes intensjoner om et problematiserende innhold ironisk nok blir svært lite problematiserende.³²³

³¹⁹ Grimnes & Nøkleby (1997): s. 137.

³²⁰ Jamfør Dahl (1974). Se 3.1 Samfunnmessig/politisk kontekst.

³²¹ Figueiredo (1996): s. 249. Se også 3.1 Samfunnmessig/politisk kontekst

³²² Å for eksempel fremholde at nordmenn stod lojale opp mot okkupasjonsmakten, og i neste omgang poengtere at et stort antall arbeidet for tyskerne, må ha skapt en unødvendig forvirring.

³²³ Figueiredo (1996): s. 249-250. Dette gjelder ikke Olstad (1994) *Veier til vår tid*.

Rettsoppgjøret

Særlig rettsoppgjøret er viet mer plass, samtidig som det fremstilles mer nyansert.

Lærebøkene er også mer problematiserende enn de fra perioden før. Fra å være kritisk til de landssvikmistenkte og -dømte, er kritikken nå i høyere grad rettet mot selve rettsoppgjøret og dets konsekvenser. Forhold som går igjen er kritikk mot økonomisk landssvik, at oppgjøret var omfattende (og rammet urettferdig) og at såkalte passive NS-medlemmer ble dømt.

Et annet fellestrekk er at forfatterne skriver at rettsoppgjøret ble gjennomført innenfor fredlige former, og flere poengterer at det ikke eksisterte noen form for statlig lynjustis, slik som standrett. Flere skriver at også at rettsoppgjøret bar preg av hevn.

Lærebokforfatterne forklarer også hvorfor Norge mellom 1945 og 1951 valgte å gjennomføre et rettsoppgjør. Graden av dette og hvordan det vektlegges varierer mellom lærebøkene. Et annet kjennetegn er at det norske landssvikoppgjøret i høyere grad settes i en europeisk kontekst ved å sammenligne det med hvordan andre europeiske stater gjennomførte sine rettsoppgjør. Det er også med på å vise de særegne trekkene ved det norske rettsoppgjøret. Samtidig kan det også ha motsatt virkning, ved at oppgjøret tolkes som mindre omfattende, slik også Andenæs fremhever.³²⁴

Også rettsoppgjørets bruk av dødsstraff i freds tid er et sentralt tema, til tross for ulik tilnærming. Noen lærebokforfattere problematiserer omkring temaet, mens andre er mer refererende. Det økte fokuset på dødsstraff er noe særegent, sammenlignet med lærebøkene i forrige periode som i høy grad underkommuniserer tematikken. Dette kan ha sammenheng med at det først i denne perioden eksisterer en faghistorisk tilnærming til temaet.

Det er kun Stenersen som i sin kritiske behandling av rettsoppgjøret skriver at landssviklovgivningen var grunnlovstridig siden den ble gitt tilbakevirkende kraft.³²⁵ Stenersen viser også til rettsoppgjørets langsiktige virkninger.

Sosiale dommer

Det mest iøynefallende er at de sosiale dommene utenfor rettsapparatet er viet plass, og disse er i de fleste lærebøkene skilt fra de juridiske dommene. Det er her forfatterne utviser kraftigst

³²⁴ Andenæs (1998): s. 190-193.

³²⁵ Dette kommer jeg tilbake til i 3.3.7 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer.

kritikk. Kritikken omhandler blant annet behandlingen av kvinner med tyske kjærester, og særlig Nøkleby tar her et kraftig oppgjør. Kritikken retter seg også mot dem som gjennomførte mobbekampanjer, utfrysninger og avskjedigelser i foreninger og i arbeidsliv. Det er kun Stenersen og Bjørnsen som omtaler de krigsbarna. Særlig sistnevnte viser sympati for disse barna.

3.3.7 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer

En påfallende korrelasjon mellom lærebøkene og rammefaktorene er at NS-tematikk har fått større plass. Lærebøkernes økte NS-innhold har sammenheng med den historiske forskningen på partiet. At Norges hjemmefrontmuseum, med dets arkiv, ble etablert i 1970, gav historikerne et stort kildemateriale å utnytte. Det samme gjelder landssvikarkivet, som ble tilgjengelig i 1971. Dette materialiserte seg i flere utgivelser, også etter hvert i lærebøker. Blant annet utnytter flere lærebøker *Den norske nasjonalsosialismen* (1982)³²⁶ som kilde.

Flere av periodens historikere har også medvirket i lærebokutgivelser, noe som viser en relativt tett kobling mellom historisk forskning og lærebokskrivning. Unntagen Bjørnsen er lærebokforfatterne historikere med fagkompetanse. Det er åpenbart at profesjonelle fagpersoner uten følelsesmessige bånd til okkupasjonstiden førte til en historisk forskning hvor nyanser og gråtoner kom til syne. I så måte kan perioden sees som et uttrykk for en sterkere profesjonalisering av historiefaget.³²⁷ Forlagene hadde også et større behov for å satse på faghistorikere, da det gav lærebøkene mer oppdatert og nyansert kunnskap.³²⁸

Det at periodens lærebøker er skrevet i en ikke-patriotisk og balansert kontekst kan skyldes tidsperspektivet, men også at den historiske forskningen har endret, i beste fall delegitimert, det nasjonale konsensusnarrativet. Dette åpnet opp for nyanser, gråtoner og oppløsning av tidligere stigmaer, noe flere lærebøker er eksempler på. Blant annet er kvinner med tyske kjærester, krigsbarn, samt et sterkere fokus på samarbeid med okkupasjonsmakten, nyanserte

³²⁶ Dahl, H. F., Hagtvatn B. & Hjeltnes, G. (1982).

³²⁷ En kan ikke tale om et konkret fagdidaktisk miljø i Norge før etter 1980. Et vendepunkt var den første nordiske historiedidaktiske konferansen i 1982. Her ble det gjort opp status for hvert land og intensjonen var videre utvikling gjennom gjensidig inspirasjon. Konferansen viste at i 1982 var ennå mye ugjort. Blant annet eksisterte det ingen enighet om en felles teoretisk referanseramme. Stugu (2000): s. 12.

³²⁸ Markedshensyn har nok også spilt en vesentlig rolle.

årsaksforklaringer på hvorfor nordmenn støttet NS, og jødeforfølgelsene gjort til gjenstand for tematikk.³²⁹ Dette eksisterte i svært liten grad i forrige periode.

Når det gjelder lærebøkernes økte søkelys på stigmatiserte grupper, må det også forstås i henhold til den sosialhistoriske utviklingen fra 1970-årene.³³⁰ Sosialhistoriens utgangspunkt er å synliggjøre mennesker som har stått utenfor historieskrivingen, i hovedsak ”de mange” eller ”folk flest”.³³¹ Ut fra en slik forståelse må det ha vært legitimt at både krigens hverdagsliv³³² og ulike former for kollaborasjon også skulle være en del av okkupasjonsnarrativet. I tillegg kan den bredere behandlingen av kvinner med tyske kjærester forstås på bakgrunn av etableringen av kvinnehistorie som egen fagdisiplin.³³³

I tråd med sosialhistorie fremstår landssviktematikken i periodens lærebøker som et kollektivfenomen og en massehandling (strukturhistorie). Det er svært lite fokus på konkrete enkeltpersoner (som forrædere) utover Vidkun Quisling. Kollaboratørene og andre stigmatiserte grupper er kun tall i statistikk eller masser uten personlig preg.³³⁴

Denne formen for historiefremstilling er nyttig for å skape oversikt. Det gjør det mulig å sammenligne ulike historiske forhold, og det gir inntrykk av omfang. Men det er også en historiefremstilling uten personlig preg, noe som skaper en større avstand til og relativisering av det historiske forholdet.³³⁵

Det at lærebøkene har en mer problematiserende og kritisk tilnærming, sammenlignet med forrige periode, må sees i lys av læreplanen av 1976, som blant annet fremholder at historie skal være et problematiserende fag. Historieundervisningen skulle ”gi et visst innblikk i hvordan historikere stiller problemer og arbeider med kilder” og formålet var at elevene lærte

³²⁹ Dette er også i tråd med Figueiredo (1996).

³³⁰ Ved 100-årsjubileet for *Den Norske Historiske Forening* i 1970 ble sentrale spørsmål vedrørende historiefagets kommende utvikling debattert. Blant annet fremhevet særlig Edvard Bull og Sivert Langholm en økende dominans for sosialhistorie. Dahl (1990): s. 324. Dette forklarer også hvorfor Norges Hjemmefrontmuseums (etablert i 1970 og uendret siden) utstilling i liten grad behandler okkupasjonstidens dagligliv. Eriksen (1995): s. 115.

³³¹ Kjeldstadli (1999): s. 82. Lærebøkernes bredere vektlegging av sosialhistorie må også forstås på bakgrunn av læreplanens økte fokus på sosialhistorie.

³³² Anne Eriksen fremholder at det tok lang tid før hverdagslivet fikk sin plass i okkupasjonshistorien. Gjennombruddet kom med Guri Hjeltnes bok *Hverdagsliv i krig* (1986), som er bind 5 i *Norge i krig*. Eriksen (1995): s. 42.

³³³ Bak kvinnehistorie ligger det en oppfatning om at den konvensjonelle historieskrivingen er skrevet fra menns ståsted. Tanken med kvinnehistorie er derfor å fremheve kvinners rolle i historien, og å vise hvilke vilkår de har levd under.

³³⁴ Disse utgjorde jo blant annet en stor gruppe i rettsoppgjøret, i tillegg til opp mot 200.000 nordmenn som bedrev såkalt tyskerarbeid, samt kvinner med tyske kjærester og deres barn som ble sosialt utstøtt.

³³⁵ Derfor er det også vesentlig med eksempler på enkeltkjebner, for det skaper ofte dypere engasjement og forståelse hos leseren. Eksempler på det finner en i økende grad i neste periode.

å vurdere historiske fremstillinger ”spørrende og kritisk.”³³⁶ Et annet vesentlig moment er at læreplanen fremholder at elevene skal “[...]forstå at skolens lærebøker gir et sterkt forenklet bilde av fortida og historiefaget.”³³⁷ Samtidig viser forskningsfronten i denne perioden en noe mer kritisk historieskriving med et mindre flatterende innhold. Dette kan også ha påvirket lærebokforfatterne, og særlig de historikerne som forfattet lærebøker.

Ifølge professor i fagdidaktikk Svein Lorentzen er lærebøkene fra og med 1970-tallet også opptatte av negative forhold ved vår nasjonale historie, for å vise at Norge ikke var så ulik stater som i tidligere lærebøker var brukt som negative eksempler. Intensjonen var at undervisningen i sterkere grad skulle oppdra elevene til samfunnskritiske mennesker.³³⁸ Jan Bjarne Bøe, professor i historiedidaktikk, imøtekommer Lorentzen, men fremhever også at det på 1970-tallet eksisterte en lærebokkritikk i forhold til skolens historiebruk hvor formålet var å trene elevene ”[...] i å avsløre storsamfunnets indoktrinering.”³³⁹ Særlig Lorentzens tilnærming ser ut til stemme overens med periodens lærebøker, både realhistorisk og i et dannelsesperspektiv.

I det følgende vil jeg gi en inngående sammenligning mellom periodens lærebøker og den historiske forskningen, da det eksisterer åpenbare paralleller. For eksempel problematiserer både Nøkleby og Andenæs omkring bistand til fienden. Begge er opptatt av at hvis det var fred i Norge etter 10. juni 1940 ville det ha vært umulig å bli dømt for ”bistand til fienden”, fordi det ikke ville ha eksistert en fiende. I lys av læreplanens (L96) drøftende og problematiserende idealer, gir Nøkleby også en presentasjon av det andre synet, som hevdet at krigen fortsatte fra London under eksilregjeringen. Det gjør ikke Andenæs.

Et annet sammenfall er den sterke kritikken av landssvikanordningen. Både lærebøkene og forskningen kritiserer bruken av dødsstraff, fremhever at oppgjøret var for omfattende med for harde straffer, at passive NS-medlemmer ble kollektivt avstraffet og at få ble dømt for økonomisk landssvik.

³³⁶ *Læreplan for den videregående skole*, Del 2 (1976), s. 108. Læreplanens didaktiske tilnærming må også sees i relasjon til utenlandske fagdidaktiske strømninger, jmfør objektivitetsdebatten på 1960-tallet, behandlet i forrige kapittel. Se 2.3.6 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer.

³³⁷ Fagplanen i historie 1976, pkt. 3.2.2.2 referert i Lund (2003): s. 64.

³³⁸ Lorentzen (2005): s. 227. Deler av historieskrivingen (inkludert lærebøkene) i forrige periode bar preg av instrumentell historiebruk, historie som *reiskap/legitimering*, jmfør Ola Svein Stugu. Også lærebøkene i denne perioden bærer preg av instrumentell historiebruk, men på en annen måte. Lærebøkene må i høyere grad sees i lys av historie som *lærestykke*. Denne formen for historiebruk vektlegger de normative, moralske og oppdragende/dannende funksjonene. Stugu (2008): s. 14.

³³⁹ Bøe (2006): s. 30.

Andenæs gir uttrykk for at det i Norge var liten grad av selvtekt, og at behandlingen av kvinner med tyske kjæresten var mildere her enn i for eksempel Danmark og Nederland.³⁴⁰ Dog er han tilbøyelig til å erkjenne at behandlingen av dem gav frigjøringsbildet i 1945 et noe mindre positivt bilde.³⁴¹ I den sammenheng kan en ikke se bort fra at Andenæs var en aktør i rettsoppgjøret, og til tross for hans problematisering og kritikk, finnes det også en åpenbar lojalitet til rettsoppgjøret og dets arkitekter.³⁴² I tillegg fremholder han, sammen med historiker Magne Skodvin, at nordmenn kan være stolte over rettsoppgjøret og måten landssvikdømte ble behandlet på.³⁴³ *Norge i krig – Frigjøring* (1987) gir en bredere og mer kritisk tilnærming til temaet, og er dermed mer i tråd med lærebøkene på 1990-tallet. Dette må ha sammenheng med at oversiktsverket ble gitt ut i 1987, og kan ha gitt lærebokforfatterne kunnskap som de inkorporerte i sine lærebøker.

Både forskningslitteraturen³⁴⁴ og lærebokforfatterne Stenersen og Bjørnsen kommer kort innom krigsbarnas situasjon. I lærebøkene er fokuset på den tøffe fremtiden disse barna gikk i møte, blant annet med mobbing og hardhendt behandling. Dette er i tråd med *Norge i krig – Frigjøring* (1987). Andenæs fremholder at disse barna var en stor bekymring i tiden etter frigjøringen, men ser i ettertid (i 1979) at dette var noe som var sterkt overdrevet. Likevel var det krigsbarna selv som satt deres skjebne på dagsorden. Som nevnt innledningsvis krevde de på 1980-tallet anerkjennelse og oppreisning for det vonde de hadde vært gjennom.³⁴⁵ Dette tyder på at Andenæs' tilsynelatende uvitenhet har sammenheng med at hans bok ble gitt ut før krigsbarnas omfang var ordentlig undersøkt.

I og med at krigsbarna etter hvert ble gjort til gjenstand for historisk forskning, var det også uunngåelig at deres mødre, som hadde (hatt) et forhold til en tysk statsborger, vekket faglig interesse. Tidsaspektet og en generell økende interesse for sosial- og kvinnehistorie spilte nok også en vesentlig rolle. Det var nå gått så lang tid siden okkupasjonen at disse kvinnene i høy grad kunne bli løftet ut av landssvikerstigmaet. Det bekrefter lærebøkene i denne perioden (med sitt økte fokus på disse gruppene). Dette eksemplet viser også hvor sammenvevd samfunnskontekst, historisk forskning og lærebøker er, og særlig hvordan de to førstnevnte gjensidig påvirker hverandre.

³⁴⁰ Andenæs (1998): s. 190-193.

³⁴¹ Andenæs (1998): s. 228-229.

³⁴² Figueiredo (2001a): s. 384.

³⁴³ Einarson & Straume red. (1988): s. 87.

³⁴⁴ Med forskningslitteratur mener jeg både Andenæs (1998) og *Norge i krig – Frigjøring* (1987).

³⁴⁵ Se 3.1 Samfunnmessig/politisk kontekst

Stenersen (utgavene fra 1994 og 1997) og Nøkleby tar også opp okkupasjonens og rettsoppgjørets langsiktige virkninger, og peker på de mange vonde erfaringene tidligere NS-medlemmer opplevde i samfunnslivet. I den anledningen skriver Andenæs at reintegrasjonen nærmest gikk smertefritt. Forklaringen på de ulike synene mellom Andenæs og lærebokforfatterne kan ha sammenheng med at Andenæs' bok ble utgitt i 1979, en tid hvor omfanget av dette ennå var lite kjent.³⁴⁶ I *Norge i krig – frigjøring* (1987) gis det et mindre positivt bilde enn det Andenæs viser. Blant annet fremheves det at den sosiale boikotten og represaliene mot NS-familier var en tyngre straff enn den juridiske. Dette medførte også til at mange av dem ble bitre mot samfunnet.³⁴⁷ Dermed er Stenersen og Nøkleby mer på linje med periodens nyere forskning.

Olstad er, i tråd med Andenæs, opptatt av å få fram at reintegrasjonen av de landssvikdømte i samfunnet generelt sett gikk bra. Begge bruker Stortingsvalget i 1973, hvor to landssvikdømte³⁴⁸ ble valgt inn, som et eksempel på en vellykket resosialisering.

En annen korrelasjon mellom forskningen og de fleste lærebøkene, er å vise til utenlandske rettsoppgjør. Andenæs bruker Danmark og Nederland som eksempel, noe også Nøkleby gjør. Argumentasjonen er stort sett sammenfallende: Oppgjøret i Norge var svært omfattende sammenlignet med disse landene. Sees oppgjørene i forhold til antall dødsdommer, kommer Norge bedre fra det. Nøkleby på sin side hevder at det norske rettsoppgjøret var det tøffeste da de norske dommene ofte var hardere, mens Andenæs blant annet vektlegger at 100.000 hollendere fikk sin sak avgjort utenfor domstolene. Likevel er hovedpoenget til begge to i all vesentlighet likt: Det eksisterte ingen form for lynsjing eller selvtekt i Norge. Rettsoppgjøret ble gjennomført innenfor rettslige former. Dette fremkommer også hos Olstad. De utenlandske henvisningene skal på mange måter tjene som eksempler for å vise at det norske rettsoppgjøret verken var særegent eller spesielt ufint. Linné Eriksen, Bjørnsen og Olstad bruker Frankrike som eksempel. Her ble om lag 10.000 mennesker likvidert uten noen form for domstolsbehandling, og også dette setter det norske rettsoppgjøret i et bedre lys. Også Andenæs påpeker det store antallet summariske retterganger i Frankrike, men poengterer samtidig at antall dømte sett i relasjon til folketallet var lavere sammenlignet med det norske rettsoppgjøret. Hovedinntrykket er likevel at Andenæs relativiserer det norske rettsoppgjøret, en tendens som også til en viss grad er gjeldende i lærebøkene.

³⁴⁶ Hans positive tilnærming kan også forstås på bakgrunn av at han kommer i en problematisk dobbeltrolle som både kilde og aktør, jamfør hans lojalitet til rettsoppgjøret og dets aktører.

³⁴⁷ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 252-254.

³⁴⁸ Dette var SF-politikerne Hanna Kvanmo og Kåre Øistein Hansen.

Forskningsfrontens agenda er åpenbar: Det norske rettsoppgjøret fremstilles på en slik måte at det ikke skal miste sin legitimitet, jamfør *Norge i krig – Frigjøring* (1987).³⁴⁹ I en slik sammenheng kan lærebokforfatterne til en viss grad ha reproduisert forskningens holdninger.³⁵⁰ Når det gjelder lærebøkene er deres funksjon blant annet å være allmenndannende. I undervisningssammenheng møtte elevene en historiefremstilling som ideelt sett skulle være drøftende og nyansert, og den fremholdt i høyere grad nordmenns negative handlinger under og etter okkupasjonen. Det kan imidlertid virke som det var avgjørende at dette ikke gikk for langt, slik at nordmenns uflatterende handlinger og holdninger ville ha preget hovedsynet i lærebøkens okkupasjonskapittel. Det ville nemlig ha virket mot sin hensikt i en nasjonal oppdragelse.

Forskningsfronten og lærebøkene har også ulike tilnærminger til rettsoppgjøret. Særlig Andenæs kritiserer landssvikanordningens tilbakevirkende kraft, mens lærebøkene i klartekst kun understreker at rettsoppgjøret ble gjennomført innenfor rettsstatens rammer. Av periodens lærebøker er det kun Stenersen som gjør et poeng ut av at tilbakevirkende lovgivning er grunnlovsstridig. Når det gjelder *Norge i krig - Frigjøring* (1987) viser den kun til lovgrunnlaget for rettsoppgjøret og understreker samtidens behov for å sikre bredest mulig straffeforfølgelse. Hvis dette verket har vært vesentlig i utarbeidelsen av lærebøkens okkupasjonskapittel, kan det forklare hvorfor landssvikanordningens tilbakevirkende kraft ikke er tematisert i lærebøkene.³⁵¹

3.4 Konklusjon

Hovedtrekkene i periodens lærebøker er økende kritikk og problematisering omkring landssvikoppgjøret og dets (langsiktige sosiale) konsekvenser. Sammenlignet med forrige periode registrerer man en overgang fra kritiske tilnærminger til kollaborasjon, til en kritikk av selve rettsoppgjøret og dets konsekvenser. Jevnt over er rettsoppgjøret og Nasjonal Samling viet mer plass. Lærebøkene, utenom Bjørnsen, har også en mer balansert og ikke-patriotisk tilnærming, og åpner i høy grad for gråtoner og nyanser. Disse forholdene har sammenheng med (økt) historisk forskning på landssvik og en generell profesjonalisering av

³⁴⁹ Eriksen & Halvorsen (1987): s. 254-258.

³⁵⁰ Innenfor landssvikforskningen er det en utbredt oppfatning av at et rettsoppgjør var nødvendig, og at det rettsoppgjøret som ble gjennomført kunne forsvares både med juridiske og moralske argumenter. Dette er også en holdning som er å finne igjen i lærebøkene.

³⁵¹ Det er nærliggende å trekke denne slutningen, da *Norge i krig* antas å være et standardverk.

historiefaget, samt at tidsaspektet gav en økt kritisk distanse. Ettersom lærebøkene formidler en mer balansert okkupasjonskunnskap, er det et paradoks at okkupasjonsberetningens konsensus³⁵² til en viss grad holdes i hevd.

Når det gjelder den økende behandlingen av stigmatiserte grupper, må det sees i lys av orienteringen mot sosialhistorie, som hadde sin spede begynnelse på 1970-tallet. Det at lærebøkene i høyere grad tar opp problematiske emner og har en drøftende tilnærming, må sees i sammenheng med læreplanene som fra og med 1976 understreker at undervisningsfaget historie skal være et holdningsskapende og problematiserende fag.

Det er tydelige sammenfall mellom forskningen og lærebøkene. Blant annet fremholdes det at det var nødvendig å gjennomføre et rettsoppgjør, til tross for at selve landssvikanordningen kritiseres. Det understrekes også at oppgjøret ble gjennomført i henhold til rettsstatsprinsipper og innenfor moralske grenser. Komperasjoner med utenlandske rettsoppgjør med mer negative utfall enn det norske, relativiserer og setter oppgjøret i et bedre lys. Agendaen er åpenbart å fremstille landssvikoppgjøret på en slik måte at det ikke taper legitimitet. Forskningen har lagt premissene for lærebøkene, og konsekvensen er at lærebokforfatterne til en viss grad har reproduisert forskningens holdninger.

³⁵² Til tross for at delmyter er delegitimert (jmfør Dahl 1974), fremstår fortellerstrukturen fortsatt til dels mytologisk. Lærebøkene fremholder okkupasjonstiden som et klassisk epos hvor 9. april 1940 innleder noe dramatisk, motstandskampen og dagliglivet er hoveddel og frigjøringen, hvor alt ender godt til slutt, er avslutning. Til en viss grad tjener rettsoppgjøret som en del av avslutningen, i form av et endelig oppgjør med dem som svek.

Kapittel 4: perioden 2000-2008 - Humanisering og kritisk refleksjon

I dette kapitlet behandler jeg tidsrommet 2000-2008.³⁵³ De første sidene inneholder en gjennomgang av periodens samfunnsmessige og politiske kontekst, når det gjelder kollaborasjon og landsvikoppgjøret. I dette tidsrommet bidrog ulike aktører til å nyansere bildet av stigmatiserte grupper og landssviktematikken. Den didaktiske utviklingen kommer jeg inn på gjennom Kunnskapsløftet (læreplanen for historie fra 2006) og Europarådets anbefalinger for historieundervisningen.

Periodens forskningsfront er representert ved artikkelsamlingen *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* (2004). Redaktører er Øystein Sørensen og Hans Fredrik Dahl. Fremstillingen gir en svært mangfoldig tilnærming til rettsoppgjøret, hvor spørsmålet om juridisk rettferdighet står sentralt. I komparasjonskapitlet kommer jeg også kort innom Ingerid Hagens *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider* (2009), en bok som legger vekt på negative og mindre kjente sider ved rettsoppgjøret.

Totalt analyserer og sammenligner jeg tre lærebøker, for å avdekke hvordan de behandler kollaborasjon og landsvikoppgjøret. Et vesentlig undersøkelsesmoment er lærebøkernes vektlegging av de som valgte ”feil” side, hvem de var og hvordan de omtales. Derneft gjennomfører jeg en synkron analyse av lærebøkene, og etterpå drøftes og forklares funnene i lys av periodens rammefaktorer.

4.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst

I likhet med forrige periode, er det et mangfoldig utvalg aktører³⁵⁴ som setter landssviktematikk på dagsorden, og de har svært ulik agenda. Denne pluralismen gjør det også vanskelig å finne en konkret tematisk merkelapp. Nye historikere er kommet til, samtidig som de etablerte også medvirket med ny kunnskap.

I denne perioden fører den relativt store interessen for rettsoppgjøret med seg et sterkere fokus på de som ble utsatt for etterkrigstidens sosiale dommer. Generelt kan en si at det er et økende fokus på de som havnet på ”feil” side under okkupasjonen. Dette gjelder spesielt kvinner med tyske kjærester, krigsbarn, NS-barn, i tillegg til frontkjempere. Periodens historieskriving

³⁵³ Selv om nyeste lærebok ble gitt ut i 2008, har jeg bevisst valgt å utvide den komparative konteksten fram til 2012.

³⁵⁴ Særlig historikere, journalister og forfattere.

omhandler blant annet livet deres som utstøtt fra det norske samfunnet og hvordan de gradvis er blitt inkludert.³⁵⁵ (Den forsøker også å gi en forståelse for nordmenn i fiendens tjeneste og deres skjebne.) Her gis de stemmeløse en stemme og deres historie innlemmes i stor grad i vårt kollektive minne. Slik blir denne gruppen i høy grad løftet ut av landssvikerstigmaet og andre negative forhold, og gitt tilbake mye av sin menneskelige verdi. Et definitivt vendepunkt kom i 2003 da Stortinget gav krigsbarna en offisiell unnskyldning, og i 2005 fikk de også økonomisk erstatning.³⁵⁶

Dette økte fokuset er også et tegn på at tidligere tabuer ikke lenger har den samme legitimiteten. Forskningen gis dessuten en økende europeisk tilnærming ved at forfatter Ebba Drolshagen sammenligner jenter med tyske kjærester i land som Norge, Danmark og Frankrike. Drolshagen spør om det å ha et kjærlighetsforhold til fienden var en verre form for landssvik enn for eksempel å selge varer og tjenester til den.³⁵⁷

Når det gjelder forskningen på selve rettsoppgjøret kan den karakteriseres som mangfoldig. Blant annet er historieprofessorene Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen opptatt av hvor rettferdig rettsoppgjøret var sett i en juridisk kontekst. Historiker Ingerid Hagen har imidlertid en annen tilnærming. Hun gir en svært kritisk gjennomgang av hva de landssvikdømte opplevde i norske fangeleirer og fengsler. Hennes beretning peker på forhold som strider mot rettsstatsprinsipper, men også andre verdier som er sentrale i et liberalt demokrati.³⁵⁸

Periodens historiske forskning har også andre kjennetegn. I tillegg til at de landssvikmistenkte og –dømte blir behandlet som en gruppe, blir det også satt fokus på enkeltaktører. Søkelyset rettes for eksempel mot ministrene i Quislings regjering, samt de 25 nordmennene som ble dømt til døden og henrettet under landssvikoppgjøret.³⁵⁹

³⁵⁵ Se for eksempel Olsen, Kåre (1998) *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*, Ugelvik Larsen, S. red. (1999) *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*, Borge, Baard (2002) *De kalte oss nazyngel - NS-barnas historie 1940-2002*, Ulateig, Egil (2004) *Fordømte engler: norske kvinner på Østfronten*, Borgersrud, Lars (2005) *Vi ville ikke ha dem. Statens behandling av de norske krigsbarna*, Ericsson, K. & Simonsen, E. (2005) *Krigsbarn i fredstid*, Ulateig, Egil (2006) *Jakten på massemorderne: en dokumentarbok*, Bryne, Arvid (2007) *Vi sloss for Norge: frontkjemper og motstandsmann: fiender i krig, venner i fred*, Brenden, G. & Veum, E. (2009) *De som falt. Nordmenn som døde i tysk krigstjeneste*, Ugelvik Larsen, Stein (2009) *De norske frontkjemperne: fra østfronten til straffarbeid*, Drolshagen, Ebba (2009) *De gikk ikke fri. Kvinnene som elsket okkupasjonsmaktens soldater*, Aarnes, Helle (2009) *Tyskerjentene: Historiene vi aldri ble fortalt* og Ulateig, Egil (2010) *Veien mot undergangen: historien om de norske frontkjemperne*.

³⁵⁶ VG nett (2004).

³⁵⁷ Drolshagen (2009).

³⁵⁸ Se Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. (2004) *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945* og Hagen, Ingerid (2009) *Oppgjørets time: om landssvikoppgjørets skyggesider*

³⁵⁹ Se Kroglund, Nina Drolsum (2010) *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45* og Jaklin, Asbjørn (2011) *De dødsdømte. 25 menn, 25 henrettelser, ett oppgjør*.

Disse eksemplene vitner om at temaet landssvik fortsatt har aktualitet og at det ennå engasjerer forskere, journalister og forfattere.

Forfatter og journalist Bjørn Westlies undersøkelser på midten av 1990-tallet startet en prosess som førte til det såkalte jødebooppgjøret i 1996 og 1997, som igjen gav en sterkere bevisstgjøring omkring holocaust.³⁶⁰ Den økonomiske utslettingen av norske jøder under okkupasjonen er også temaet i hans bok *Oppgjør: I skyggen av Holocaust* (2002).

Oppgjøret innebar en kartlegging av hva som skjedde med jødernes eiendeler i Norge i 1942, og hvordan dette ble behandlet etter okkupasjonen. Det munnet ut i både kollektive og individuelle erstatningsoppgjør,³⁶¹ samt en offisiell unnskyldning fra den norske stat til de norske jødene for den forfølgelsen de opplevde under okkupasjonen.³⁶² Av den kollektive erstatningssummen ble deler brukt til å etablere og drifte Holocaust-senteret³⁶³, som ble opprettet i 2006.³⁶⁴

Noe annet som satt landssviktematikk på dagsorden var medias fokus på døde frontkjemper i det østlige Karelen, et geografisk område mellom Finland og Russland. 25. og 26. juni 1944 var det et stort slag mellom tre norske kompani av Waffen SS og sovjetiske soldater ved Kaprolat og Hasselmann, på russisk side av Karelen. Etter slaget var 141 nordmenn enten drept eller savnet.³⁶⁵ En stor del av de som var drept i kamphandlingene ble deretter liggende der de falt, og fortsatt finner en menneskelige levninger i de karelske skogene.³⁶⁶

Denne hendelsen og dette stedet har vært glemte og i liten grad eksistert i vårt kollektive minne, helt fram til media og pårørende i 2005 ble informert om funn av nordmenn.³⁶⁷

³⁶⁰ Lenz & Nilssen (2011): s. 21.

³⁶¹ St.prp. nr. 82 (1997-98).

³⁶² VG nett (2004).

³⁶³ På deres nettside kan en lese at "HL-senteret er et forsknings-, dokumentasjons- og formidlingssenter med fokus på Holocaust og andre folkemord, og på minoritetens vilkår i moderne samfunn." HL-senterets nettside. Samme år ble også Falstadsenteret i Nord-Trøndelag åpnet, et senter som har mange likhetstrekk med HL-senteret.

³⁶⁴ St.prp. nr. 82 (1997-98).

³⁶⁵ Blindheim (1977) referert i Sem (2011): s. 86.

³⁶⁶ Sem (2011): s. 86.

³⁶⁷ Når det gjelder forskning på frontkjemperne bør Blindheim, Sverre (1977) *Nordmenn under Hitlers fane. Dei Norske frontkjemparane* nevnes. I 1999 etterspurte Odd-Bjørn Fure mer forskning omkring NS-regimets krigsdeltagelse ved Østfronten på nazistenes side. Fure (1999): s. 34. I artikkelen "De norske frontkjemperne – hva litteraturen sier og veien videre" i *Historisk Tidsskrift* i 2001 etterspør også historiker Ivo de Figueiredo større oppmerksomhet omkring den "gale siden", og sikter særlig til frontkjemperne. I artikkelen gir han en oversikt over forskningsstatus og hva som bør forskes videre på. Figueiredo (2001b).

Samtidig som levningene av norske frontkjemper dukket opp av jorda, bokstavlig talt, reiste det seg også spørsmål om identifisering og verdig gravlegging.³⁶⁸

Det var ikke bare norske myndigheter som hadde vanskeligheter med å ta stilling til denne saken. Medieinteressen var stor og ordskiftet var ofte skarpt, både i artikler og leserbrev. Landssvik ble igjen satt på dagsorden, og enkelte familier gjenopplevde uvissheten rundt savnede familiemedlemmer, men også at gamle landssvikstigma blusset opp igjen.³⁶⁹

Den påfølgende diskusjonen handlet på mange måter om hvordan nasjonen skulle inkludere frontkjemperne i sitt kollektive minne. For at frontkjemperne skulle passe inn i den hegemoniske krigsdiskursen, var det behov for et nytt syn på dem. Dette er media et godt eksempel på. Journalistene i samtiden (fra om lag år 2005) valgte ofte å bruke den nøytrale karakteristikken ”frontsoldat” fremfor det negativt ladede ordet ”frontkjemper”.

Hovedpoenget er likevel avisenes understreking av deres unge alder, noe som gav et sterkere fokus på tragedien, fremfor det problematiske landssviket. Det kan virke som at frontkjempernes unge alder skulle rettferdiggjøre deres ugjerninger. I noen av tekstene blir de også tilskrevet en slags offerstatus. Først ble de offer for sovjeternes kuler sommeren 1944, dernest for russiske gravrøvere og uforsonlige norske myndigheter på 2000-tallet.³⁷⁰

Det er ingen tvil om at frontkjemperne har vært kontroversielle i norsk krigsminnekultur og vanskelig å plassere i vårt kollektive minne. Selv om det å gå i våpentjeneste for fienden i krigstid er en svært alvorlig form for landssvik, fremholder Leiv Sem, post.doc i kulturhistorie, at vår forståelse av frontkjemperne den siste tiden har blitt mildere. Dette ser man blant annet ved vektleggingen av deres rolle som idealister og antibolsjeviker,³⁷¹ fremfor nazister og landssvikere. Diskusjonen i det offentlige rom de siste 10-20 årene har ikke lenger bare handlet om heltehistorier og ”gode nordmenn”, men også om de ukjente, de på den ”andre” siden, de mange ofre og tapere etter krigen. Man kan etter 67 år se på disse med medlidenhet og omtanke. Det å legge fokus på individet, å se hvert menneske bak historien og ideologien, og ikke bare som en del av nazistenes utrydningsarmeer, gav frontkjemperne en

³⁶⁸ Et alternativ var å gravlegge levningene på stedet, et annet var å sende dem hjem til Norge. På dette området er Genèvekonvensjonen utvetydig: den norske stat er forpliktet til å støtte de pårørende og gi de avdøde en verdig gravplass. Utfallet ble at pårørende og Stein Ugelvik Larsen, som ledet Kaprolat-komiteen, henvendte seg til norske myndigheter og ba de ta ansvar. Løsningen ble at Utenriksdepartementet satt av én million kroner til identifisering av levningene, men understreket at det økonomiske ansvaret vedrørende hjemsending var forbeholdt de pårørende. Sem (2011): s. 93-94.

³⁶⁹ Sem (2011): s. 94.

³⁷⁰ Sem (2011): s. 94-96.

³⁷¹ Bryne (2007) referert i Sem (2011): s. 96.

humanitet uavhengig historisk kontekst. Det å sette historien til siden, gjorde det nok også lettere å hente hjem levninger fra de russiske slagmarkene.³⁷²

Når det gjelder historiedidaktisk utvikling legger både Kunnskapsløftet (læreplanen fra 2006) og Europarådet vekt på blant annet forsoning, anerkjennelse og gjensidig tillit mellom mennesker, i tillegg til å fremme verdier som toleranse, gjensidig forståelse, menneskerettigheter og demokrati.³⁷³ Historiebevissthet er også et viktig begrep.³⁷⁴

Multiperspektivet er et vesentlig ideal. Undervisningen skal gi elevene kompetanse til å se historiske forhold fra flere sider, gjennom et variert kildemateriale, for å unngå stereotypier og dikotomier.³⁷⁵ Dette gjøres ved å vektlegge vesentlige aspekter som kritisk tenkning, toleranse, drøftelse og problematisert og kontroversiell historie. Ved å undervise i emner som utvikler slike verdier, er målet å danne aktive, reflekterte, kritiske og demokratiske samfunnsborgere. Med andre ord har periodens historiedidaktikk implikasjoner på hvordan periodens lærebøker tematiserer landssvik.

4.2 Landssvikforskning og –litteratur

I tidsrommet 1999-2004 ble forskningsprosjektet *Å overkomme fortiden* gjennomført. Prosjektet ble ledet av Hans Fredrik Dahl, Jon Elster, Stein Ugelvik Larsen og Øystein Sørensen. Temaet var landssvikoppgjøret. Forskningen resulterte fem bøker, hvor den siste boken, *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppjøret i Norge etter 1945* kom ut i 2004. I denne artikkelsamlingen, redigert av Hans Fredrik Dahl og Øystein Sørensen, behandler åtte forskere ulike sider ved rettsoppjøret. Bokens tema er spørsmålet om rettsoppjøret var rettferdig, derav tittelen. Artikkelforfatterne, til tross for ulik tematikk og synsvinkel, konkluderer med at etterkrigsoppjøret var rettferdig, men strengt. Dog legger Svein Bue vekt på tilfeldigheter og bruk av skjønn.

³⁷² Sem (2011): s. 96-97.

³⁷³ Council of Europe (2001) referert i Ohman Nielsen (2011): s. 274-275 og Utdanningsdirektoratet (2012).

³⁷⁴ Lund (2009): s. 34-40.

³⁷⁵ Ohman Nielsen (2011): s. 275. Åpenbare dikotomier blir redegjort for i kapittel 2.

Oppgjøret som rystet Norge

Boken innledes av historieprofessor Hans Fredrik Dahl som trekker paralleller mellom utenlandske rettsoppgjør og landssvikoppgjøret. Et av Dahls hovedpoeng er at det norske etterkrigsoppgjøret ikke må sees ikke som et særnorsk fenomen. Selv om flere europeiske og asiatiske rettsoppgjør bar preg av lynjustis, spilte det norske rettsoppgjøret ifølge Dahl på demokratiske strenger. Sammen med de andre artikkelforfatterne påpeker han at individuell rettsikkerhet og likebehandling stod i høyetet i årene 1945-1951.³⁷⁶

Rettsoppgjøret i et juridisk-historisk perspektiv

Historiker Ivo de Figueiredo ser i sin artikkel rettsoppgjøret i krysningsfeltet mellom jus og historie, og gir en historisk-juridisk analyse av det. Han poengterer at selv om det eksisterte oppgjør på flere plan,³⁷⁷ er det det juridiske oppgjøret som har hatt forrang i vårt kollektive minne.³⁷⁸

Han er opptatt av det han karakteriserer som tidsutstrakt variasjon. Det vil si stadig lavere straffereaksjoner for samme forbrytelse etter hvert som tiden gikk, benådninger og amnestilover.³⁷⁹ For å forklare hva rettsoppgjøret bestod av presenterer han tre forklaringsmodeller: *Det statuerende oppgjøret* går ut på at oppgjøret skulle markere samfunnets dom. Det allmennpreventive hensynet veide tyngre enn å straffe alle mistenkte. Dette viser seg gjennom de gradvis mildere straffene. *Det opinionsstyrte oppgjøret* henspiller på at et sterkt press fra opinionen om at oppgjøret skulle være grundig og strengt, umuliggjorde et mildere alternativ. Først når opinionens press med tiden ble dempet, var det mulig å gjennomføre lempninger i straffereaksjonene. *Det selvkorrigerende oppgjøret* handler om at lempninger som etter hvert ble gjennomført forstås som en korrigering av tydelige skjevheter, som følge av både for strenge straffer og mangelfulle forhold.³⁸⁰

³⁷⁶ Dahl (2004): s. 9-29.

³⁷⁷ Ifølge Figueiredo var det et politisk-historisk, et offentlig (aviser, bøker og pamfletter), et organisatorisk og partimessig og ikke minst et sosialt oppgjør.

³⁷⁸ Figueiredo (2004): s. 30-31.

³⁷⁹ Figueiredo (2004): s. 41-44.

³⁸⁰ Figueiredo (2004): s. 44-49. Med mangelfulle forhold menes knapphet på tid (ønsket om et raskt oppgjør), oppmerksomhet (også andre oppgaver måtte prioriteres etter 1945), ressurser (økonomisk og materielt), personell (antall, kompetanse) og informasjon (bevisforspillelse, lovbegrensninger). Elster (1998) referert i Figueiredo (2004): s 48.

Stortingets rolle under rettsoppjøret

Doktorgradsstipendiat i historie, Nikolai Brandal, gir en presentasjon av hvordan rettsoppjøret ble oppfattet og behandlet i Stortinget årene 1945-50. Innledningsvis gjør han et poeng ut av at Stortinget påvirket rettsoppjørets form og innhold, siden det stadig ble gjennomført lovendringer.³⁸¹ Brandal hevder at den politiske behandlingen av rettsoppjøret i Norge var en rettsstat verdig, til tross for den særegne situasjonen med ressursknapphet, et stort antall saker og legitimitetsproblemer.³⁸²

De passive NS-medlemmene

Historieprofessorene Dahl og Sørensen undersøker hvilket grunnlag alle NS-medlemmer kunne dømmes for forræderi på. Dette er ifølge forfatterne svært vanskelig å vurdere juridisk.³⁸³ Det som gjør alle partimedlemmene til medskyldige er at de ved sitt medlemskap gav ledelsen en politisk plattform, og dermed makt til å utføre de kriminelle handlingene. Likevel er det uklart hvilken straffeutmåling som vil være passende for denne typen medansvar.³⁸⁴

Et viktig poeng hos Dahl og Sørensen er de straffedes innvendinger mot landssvikanordningens tilbakevirkende kraft. Dette var grunnlovstridig, og skiller det norske rettsoppjøret fra andre lands oppgjør.³⁸⁵

Herredsretten i et komparativt perspektiv i oppjøret med frontkjemperne

Doktorgradsstipendiat i historie, Eirik Brazier, bruker undersøkelser av herredsretten i Tønsberg og Inderøy (inkludert Beitstad) som eksempler på hvordan det nasjonale oppjøret forløp. Ved disse domstolene ble de tiltalte konsekvent, etter retningslinjer fra høyesterett, tiltalt og dømt for brudd på straffelovens § 86.³⁸⁶ De tiltalte ble ifølge undersøkelsene behandlet likt etter loven, og individuelle faktorer ble lagt til grunn for straffeutmålingen, noe

³⁸¹ Brandal (2004): s. 52-54.

³⁸² Brandal (2004): s. 85-86. Med legitimitetsproblemer menes her de utfordringene som er forbundet med overgangen fra diktatur til demokrati. Se Elster (2004).

³⁸³ Dahl & Sørensen (2004): s. 87-89.

³⁸⁴ Dahl & Sørensen (2004): s. 89-93.

³⁸⁵ Dahl & Sørensen (2004): s. 109-110.

³⁸⁶ For en nærmere beskrivelse av straffelovens § 86, se 1.7 Landssvikanordningens bakgrunn og 3.2 Landssvikanforskning og -litteratur.

som vitner om rettferdighet. Relative ulikheter blir forklart med sosiale og økonomiske forskjeller mellom urbane og rurale strøk. Undersøkelsene viser, ifølge Brazier, at domstolene spilte en viktig rolle i gjennomføringen av et rettferdig oppgjør.³⁸⁷

Oppgjøret med NS-kvinnene

Historiker Kjersti Brathagen er opptatt av NS-kvinnene og hvilken straffereaksjon de mottok i rettsoppgjøret. Hun fremholder at en tredjedel av NS-medlemmene var kvinner, og for å bedre kunne forstå rettsoppgjøret, okkupasjonstiden og NS er det viktig med kunnskap omkring disse kvinnene. Det å ekskludere en spesiell gruppe mennesker over lengre tid, mener hun, gjør det svært vanskelig å overkomme en vanskelig fortid.³⁸⁸

Når det gjelder rettferdighet i saksbehandlingsprosessen kommer hun frem til at kvinnene ble dømt ut fra sine handlinger, ikke ut fra sitt kjønn. Det var strengere straffer for politiske stillinger enn administrative stillinger, og angivere fikk strenge dommer.³⁸⁹

Det økonomiske oppgjøret

Det økonomiske oppgjøret behandles av Svein Bue. Han gir en konkret gjennomgang av det økonomiske rammeverket for landssvikanordningen, og poengterer at de økonomiske reaksjonene var bot, inndragning og erstatning.³⁹⁰

Bue gir ingen konkret vurdering om det økonomiske rettsoppgjøret var rettferdig, men han fremholder at domstolenes vurdering av utilbørlig økonomisk bistand til fienden, bærer preg av visse tilfeldigheter. Til tross for en stor mengde lover, regler og forordninger, ble mange domsavsigelser basert på skjønn. Han skriver at det var vanskelig å skape likhet for loven og hevder at det store antallet arbeidere som hadde arbeidet på tyske anlegg og som utgjorde en potensiell velgergruppe til det forestående valget, umuliggjorde dette.³⁹¹

³⁸⁷ Brazier (2004): s. 118-135.

³⁸⁸ Brathagen (2004): s. 136-139.

³⁸⁹ Brathagen (2004): s. 156-159.

³⁹⁰ Bue (2004): s. 160-164.

³⁹¹ Bue (2004): s. 176.

De henlagte sakene

Morten Bentsen undersøker om lag 1.000 henlagte saker i Kristiansand politidistrikt, og ser nærmere på årsakene til det store antallet henleggelse. Til tross for hele 37.150 henleggelse i landet som helhet, er disse sakene aldri blitt undersøkt konkret.

Saker av mindre alvorlig art og forhold som antakeligvis ikke ville ha gitt domfellelse, utgjør nesten alle henleggelsene. Rent praktisk var det heller ikke mulig å reise sak mot hver eneste potensielle kollaboratør, da det ville ha belastet rettsvesenet unødig. Likevel påpeker Bentsen at det er enkelte henlagte saker det ikke er mulig å bortforklare, slik som angiveri. Den kalde krigen må ha påvirket rettsoppgjøret til en viss grad, da norske agenter i tysk tjeneste fikk strafferabatt ved å samarbeide med Overvåkningspolitiet etter frigjøringen.³⁹² Dette hevder Bentsen er unntaket i tesen om at det var et rettførdig rettsoppgjør i Norge mellom 1945 og 1951.³⁹³

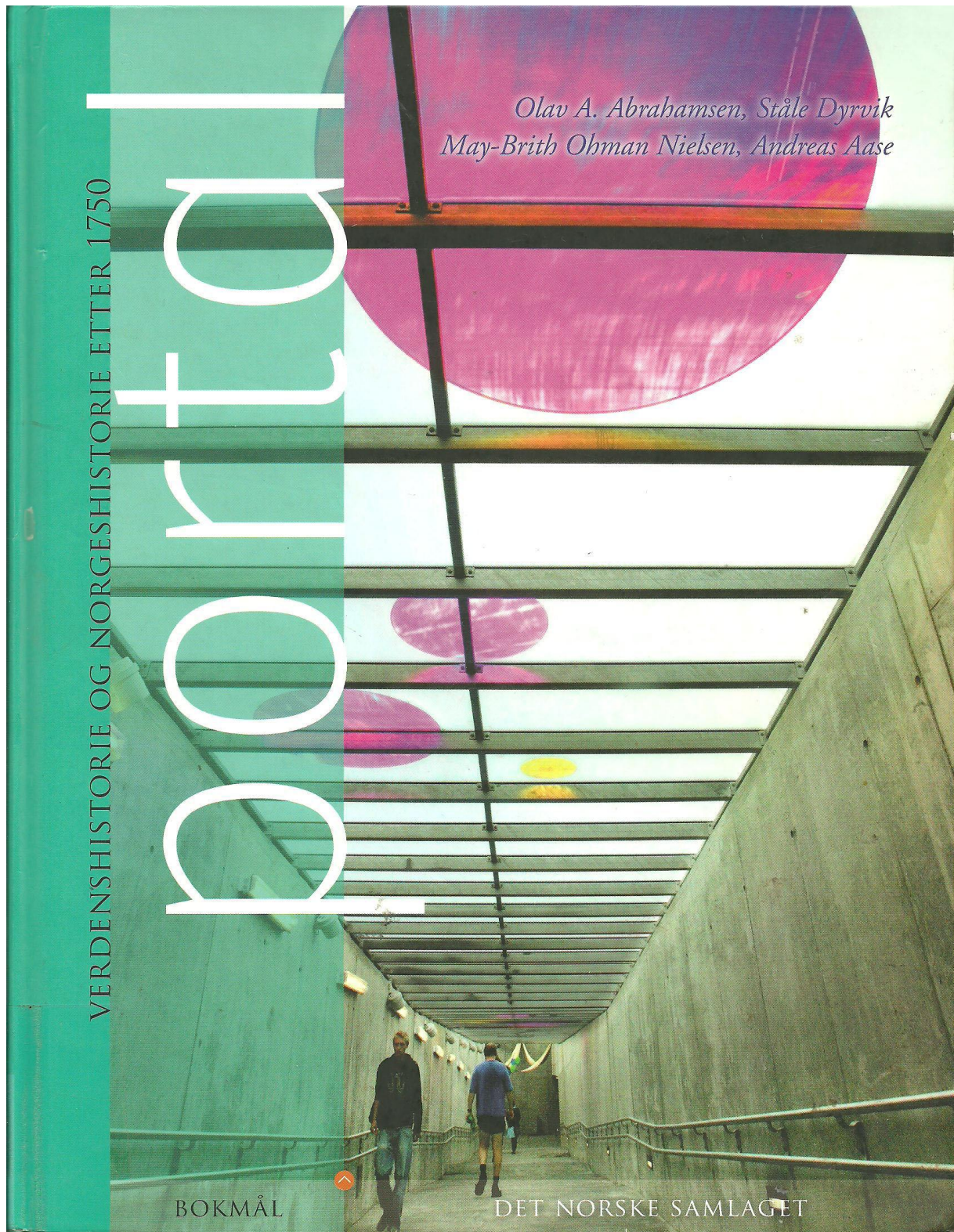
4.3 Lærebøkens fremstilling

I denne perioden analyserer jeg tre lærebøker. Disse er Olav A. Abrahamsen, Ståle Dyrvik, May-Brith Ohman Nielsen & Andreas Aase: *Portal: Verdenshistorie og norges historie etter 1750* (Det Norske Samlaget 2007), Ole Kristian Grimnes, Andreas Øhren, Tore Linné Eriksen, Herdis Wiig, Egil Ertresvaag, Jørgen Eliassen & Lene Skovholt: *Tidslinjer 2: Verden og Norge, Historie Vg3* (Aschehoug 2008) og Svein Olav Hansen, Audun Bakkerud, Hans-Jørgen Hagen, Olav Hamran, Anne Kjersti Jacobsen & Trond Heum: *Mennesker i tid 2: Verden og Norge etter 1750, Historie Vg3* (Cappelen Damm 2008).

³⁹² Borgersrud (2001) og Pryser (2001) referert i Bentsen (2004): s. 219.

³⁹³ Bentsen (2004): s. 218-220.

4.3.1 Portal (Det norske samlaget 2007)

Presentasjon av læreboken

Læreboken består av 458 sider. Av disse er 15 sider satt av til kapitlet ”Okkupasjonstid i Norge” og rettsoppgjøret er viet om lag én side i ren tekst. May-Brith Ohman Nielsen er faglig ansvarlig for okkupasjonskapitlet, og derfor henvises det bare til Ohman Nielsen i analysen.

Ohman Nielsen (født 1962) er professor i historie ved Universitetet i Agder. Hennes fagområder er blant annet okkupasjonshistorie, historiedidaktikk samt ideologi og politikk.³⁹⁴

Innholdsanalyse

Allerede i kapitlets første side er det klare henvisninger til kollaborasjon. Forfatteren utfordrer det tradisjonelle okkupasjonsnarrativet,³⁹⁵ og viser til at det står i kontrast til nyere historisk forskning: Det var mange som samarbeidet med okkupasjonsmakten og samarbeidet var av ulik karakter, både økonomisk, politisk, militært og sosialt. Blant annet peker hun på at 130.000 nordmenn arbeidet på tyske anlegg og at mange store selskaper støttet okkupasjonsmakten gjennom kompetanse, utstyr og ansatte. Videre skriver hun at 43.000 nordmenn var medlemmer av NS, at opp mot 6.000 nordmenn kjempet på tysk side under krigen, samt at politiet var sterkt nazifisert. Ohman Nielsen viser også til kvinner som hadde et kjæresteforhold til en tysk militær. Hun opererer med et tall på 50.000 unge norske kvinner, og skriver også at det ble født mellom 10.000 og 12.000 norsk-tyske barn. Det fremkommer også at de norske kvinnene som valgte å gifte seg med en tysker, mistet sitt norske statsborgerskap og var lenge uønsket i Norge.³⁹⁶

I delkapitlet ”Resignasjon og riksrådsforhandlinger” skriver forfatteren at

Mange personer og organisasjoner nølte lenge utover høsten og vinteren før de avsto tilbudet om å samarbeide med det nye regimet, eller de prøvde aktivt å komme inn i sentrale posisjoner. Senere prøvde mange å skjule at de hadde handlet slik, og historikere har gjort flere ubehagelige avsløringer av samarbeidsvillige. Også slikt har skapt strid.³⁹⁷

³⁹⁴ Universitetet i Agders nettsider.

³⁹⁵ Jmfør den nasjonale konsensus. Se 1.6 Begrepsavklaringer.

³⁹⁶ Abrahamsen et al. (2007): s. 288.

³⁹⁷ Abrahamsen et al. (2007): s. 291.

Dette er et eksempel på hvordan historisk forskning har gitt et mer nyansert bilde av okkupasjonstiden. Det vitner om at det på 2000-tallet i større grad var legitimt å ta opp kontroversielle historiske forhold, jamfør læreplanen. Dette er en tilnærming som det ville ha vært lite aksept for (i lærebøkene) fra etterkrigstiden og fram til om lag 1970-årene, jamfør kapittel 2. Årsakene til vektleggingen av blant annet problematisert og kontroversiell historieformidling i denne perioden kommer jeg tilbake til senere i kapitlet.

Det vies mye sideplass til NS. Under overskriften ”NS-styre og «nyordning»” beskriver forfatteren medlemsmassen og forklarer ulike innmeldingsmotiver. Det foreligger også en statistikk som viser antall innmeldinger i NS mellom 1933-1945, hvor det fremkommer at innmeldingene var sterkest fra 1940 og fram til 1942. En kan også lese at ”De siste krigsårene var utmeldingene flere enn innmeldingene.”³⁹⁸, og her er *Aschehougs norgeshistorie* brukt som kilde.

Neste avsnitt innledes med overskriften ”Hvem støttet regimet?”. Her kan en lese at ”Oppslutningen om Nasjonal Samling gikk i faser og varierte sterkt geografisk.”³⁹⁹ Forfatteren beretter at partiet ble etablert i hovedstaden og at medlemsmassen var å finne sentralt på Østlandet omkring Oslo. Det var såkalte høystatusfolk og militære som stiftet partiet og spredte kunnskap om det, før medlemsmassen ble mer sosialt uensartet, i form av at ungdommer og senere kvinner meldte seg inn. Ohman Nielsen forklarer at innmeldingen blant ungdom og kvinner ofte hadde sammenheng med at de enten hadde en far eller ektemann som var medlem i partiet. Dette førte også gjerne til at deres barn ble med i NS’ ungdomsorganisasjoner. Avsnittet avsluttes med å peke på at partiet hadde mest aktivitet i byene, men at enkelte innlandsbygder også viste sterk sympati for partiet sett i forhold til folketallet.⁴⁰⁰

I delkapitlet ”Hverdagslivet endrer seg” konkluderer Ohman Nielsen med at det i løpet av okkupasjonsårene ble mer penger blant folk, men også vareknapphet, prisstopp og rasjonering. En av forklaringene på hvorfor nordmenn fikk bedre råd var at de arbeidet på tyske anlegg, noe som var bedre betalt enn noe annet arbeid, ifølge forfatteren. Hun skriver også: ”Men de moralske sidene ved tyskerarbeidet er også et ømtålig tema.”⁴⁰¹ uten å beskrive nærmere hva som menes med dette.

³⁹⁸ Abrahamsen et al. (2007): s. 292.

³⁹⁹ Abrahamsen et al. (2007): s. 292.

⁴⁰⁰ Abrahamsen et al. (2007): s. 292.

⁴⁰¹ Abrahamsen et al. (2007): s. 296.

I sammenheng med de som mistet livet i krigshandlinger i Norge, kan en også lese at 700 frontkjemper mistet livet på tysk side. Det er påfallende at frontkjemperne ikke fremstilles som kollaboratører. Dette gjøres rede for i delkapitlet ”Krigens ofre”. Her fremstilles frontkjemperne sammen med sjøfolk, militære, motstandsfolk, sivile og østeuropeiske krigsfanger. Det tidligere skillet mellom de på ”riktig” og ”feil” side eksisterer ikke. Dermed blir også det underliggende budskapet at det vesentlige er frontkjempernes nasjonalitet, ikke deres handlinger.

Ohman Nielsen tillegger Nazi-Tyskland og det norske NS-regimet ansvaret for de norske jødeforfølgelsene og de påfølgende utryddelsene i tyske konsentrasjonsleire. Hun omtaler begge regimene som forbryterske og jødehatende.⁴⁰² Hun poengterer også at det ville vært umulig å ha deportert så mange norske jøder uten et effektivt byråkrati. I den sammenheng viser hun til de norske politifolkenes arrestasjoner, sjåførene som stod for transportereringen og Statistisk sentralbyrå som fremla deres adresser. På den måten stiller forfatteren spørsmål ved disse aktørenes ansvar. Den kritiske tilnærmingen fortsetter også i behandlingen av norske fangevoktere og torturister: ”Det er også et omdiskutert tema hvilket ansvar de nordmennene som arbeidet i fangeleirene, tjente på slavearbeidet eller bidrog til deporteringen av jødene, hadde.”⁴⁰³

Delkapitlet ”Rettsoppgjøret” innledes med at forfatteren fastslår at rettsoppgjøret den dag i dag er et kontroversielt tema. I den anledning viser hun til bakgrunnen for oppgjøret: ”De fleste var enige om at det måtte holdes et rettsoppgjør, og at de som hadde begått forbrytelser, måtte straffes hardt.”⁴⁰⁴ Ohman Nielsen problematiserer rundt straffeloven fra 1902, hvor hovedessensen handler om viktig bistand til fienden under krig. Hun skriver: ”Spørsmålet som meldte seg ved rettsoppgjøret i 1945, var: Hva var viktig bistand i dette tilfellet?”⁴⁰⁵ Dernest viser hun til landssvikanordningene fra 1942 og 1944, og forklarer at disse midlertidige reglene kriminaliserte NS-medlemskap, fordi NS støttet den tyske okkupasjonen og tilranet seg makten illegalt. Avsnittet avrundes med å fremheve at disse anordningene fikk tilbakevirkende kraft til april 1940, uten at forfatteren skriver noe om at dette var grunnlovsstridig og har vært en kime til kritikk, både i samtid og ettertid.

⁴⁰² Abrahamsen et al. (2007): s. 297.

⁴⁰³ Abrahamsen et al. (2007): s. 298.

⁴⁰⁴ Abrahamsen et al. (2007): s. 298.

⁴⁰⁵ Abrahamsen et al. (2007): s. 299.

Deretter deler hun teksten inn i to deler; ”Rettslige dommer” og ”Sosiale dommer”. Når det gjelder de rettslige dommene fremkommer det av teksten at hoveddelen av oppgjøret dreide seg om det forfatteren karakteriserer som ”politisk landssvik”. De fleste som beriket seg økonomisk på samarbeid med okkupantene, gikk helt fri ifølge Ohman Nielsen. Hun poengterer også at ikke alle tyske krigsforbrytere og svært få politifolk med NS-medlemskap ble straffet. Dette gjelder også de som bidro til arrestasjoner og deportasjoner av jøder.

Hun skriver også at ”Rettsoppgjøret i Norge ble mye mer omfattende enn i andre okkuperte land”,⁴⁰⁶ fordi NS som parti ble holdt kollektivt ansvarlig. Det betød at alle som hadde vært medlem av partiet under okkupasjonen ble etterforsket. I tillegg kan en også lese at alle som hadde hatt tilknytning til NS under krigen mistet sine politiske rettigheter, og mange mistet også jobben og andre økonomiske rettigheter. I tillegg til partiets kollektive straff, ble det også gitt individuelle straffer. I den sammenheng gir forfatteren en tallmessig oversikt over ulike straffereaksjoner. Hun peker avslutningsvis på at de tidligste domsavsigelsene var strenge, og at de ble myket opp etter hvert som tida gikk.⁴⁰⁷

Når det gjelder de sosiale dommene karakteriserer Ohman Nielsen disse som ”det utenomrettslige oppgjøret” og skriver at det kanskje var her de tøffeste dommene ble gitt. I den forbindelse gjør hun rede for den behandlingen norske kvinner med tyske kjærester og deres barn opplevde. Forfatteren gjør et poeng ut av at slike forhold i samtiden ble ansett som ”seksuelt landssvik”, noe som førte til en sterk fordømmelse av kvinnene:

Kvinner som hadde hatt tyske kjærester, ble sterkt fordømt for det som mange regnet som seksuelt landssvik. Bak en slik oppfatning ligger en tankegang om at unge kvinners seksualitet er nasjonens eiendom, ikke deres egen – at deres seksualitet skulle tilkomme norske menn, ikke tyske.⁴⁰⁸

Ohman Nielsen bruker i denne sammenheng negativt ladede ord som ”mobbejustis”, ”offentlig snauklipping” og ”seksualiserte overgrep”. Over halvparten av disse kvinnene ble, ifølge forfatteren, arrestert og satt i interneringsleire selv om de ikke hadde brutt noen lover. Lærebokforfatterens kritikk av disse forholdene er tydelig: ”Behandlingen av kvinner med tyske kjærester, og av krigsbarna og delvis av NS-barna, forteller om lite hederlige holdninger blant mange mennesker.”⁴⁰⁹ Hun opererer med et tall mellom 10.000 og 12.000 såkalte

⁴⁰⁶ Abrahamsen et al. (2007): s. 300.

⁴⁰⁷ Abrahamsen et al. (2007): s. 300.

⁴⁰⁸ Abrahamsen et al. (2007): s. 300.

⁴⁰⁹ Abrahamsen et al. (2007): s. 300.

krigsbarn, som hadde norsk mor og tysk far. Disse opplevde en hard medfart i samfunnet og erfarte, ifølge forfatteren, en vanskelig oppvekst. Bakgrunnen var at mye av krigsgenerasjonens hat til NS og tyskerne ble rettet mot disse barna.

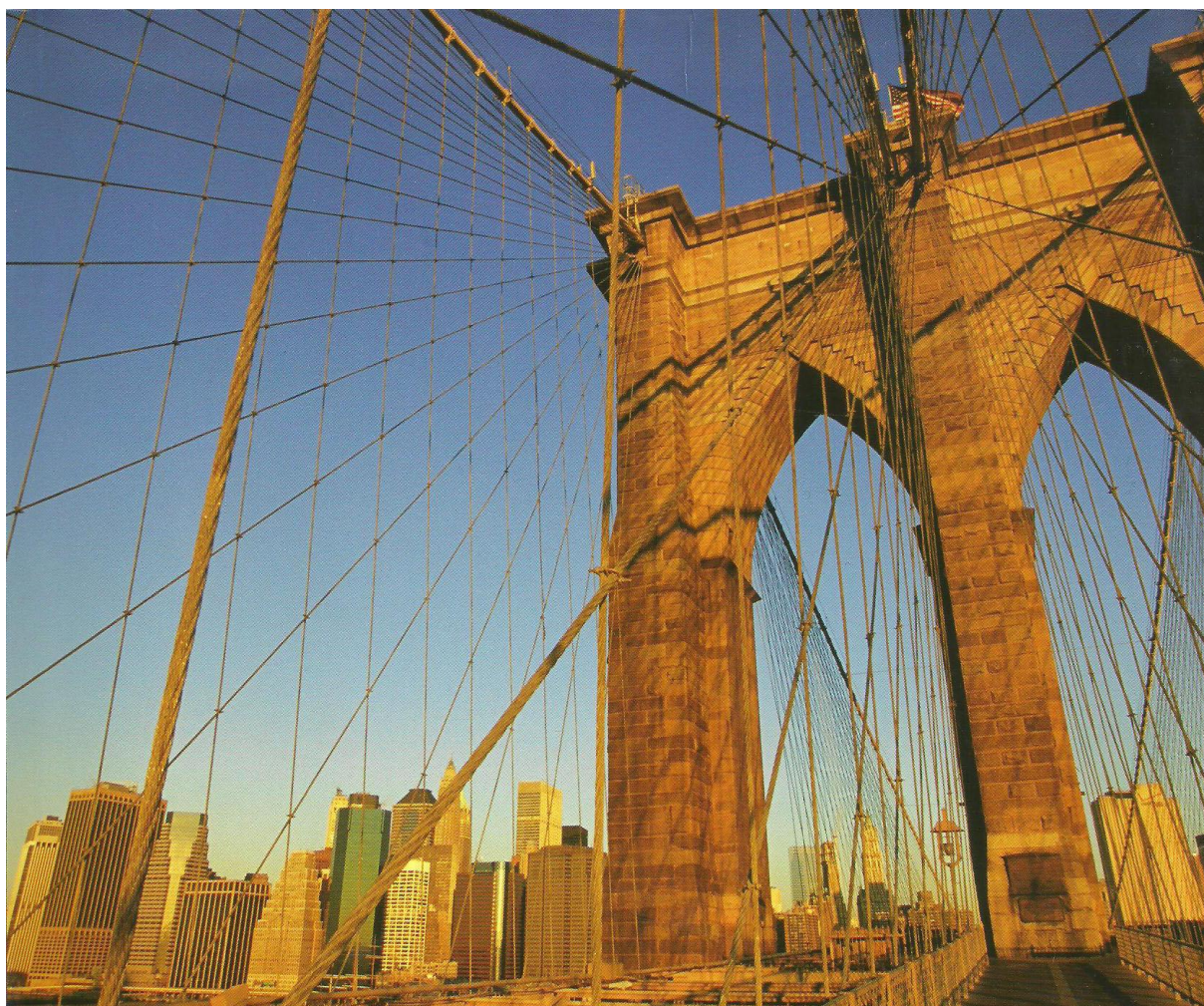
I det siste delkapitlet, som heter ”Holdninger til okkupasjonstida”, reflekterer Ohman Nielsen rundt feilaktige og forenklete holdninger til okkupasjonsperioden.⁴¹⁰ Blant annet gav den sterke fordømmelsen⁴¹¹ av tidligere NS-medlemmer en dikotomisk motsetning mellom såkalte ”gode nordmenn” og landssvikere. Dette førte ifølge henne til vanskelige forsoningsforhold, forhindret åpen debatt og tok fokus bort fra andre vanskelige temaer. Avslutningsvis dekonstruerer forfatteren tidligere framstillinger av okkupasjonstiden og viser til verdien av ny kunnskap ervervet ved hjelp av historisk forskning.⁴¹² Med andre ord er hun på linje med periodens forskningsfront.

⁴¹⁰ Jamfør Dahl (1974) og Eriksen (1995).

⁴¹¹ Også karakterisert som ”isfronten” i flere lærebøker i forrige periode.

⁴¹² Abrahamsen et al. (2007): s. 300-301.

4.3.2 Tidslinjer 2 (Aschehoug 2008)

Grimnes | Øhren | Eriksen | Wiig | Ertresvaag | Eliassen | Skovholt

Tidslinjer 2

Verden og Norge | Historie Vg3

Bokmål

ASCHEHOUG

Presentasjon av læreboken

Tidslinjer 2 er på 462 sider og består både av verdens- og norgeshistorie fra cirka 1750 og fram til vår tid. Det aktuelle analysekapitlet er på 18 sider og heter ”Det okkuperte Norge”. Rettsoppgjøret er viet mye plass, hele to sider. Det er plassert helt til slutt i kapitlet under det forfatterne kaller ”perspektiver”, som er en utdypende problematisering og aktualisering av temaet.

Ole Kristian Grimnes har forfattet okkupasjonskapitlet. Derfor refereres det kun til Grimnes i analysen.

Grimnes (født 1937) er professor i historie ved Universitetet i Oslo og hans kompetansefelt er særlig okkupasjonshistorie.⁴¹³

Innholdsanalyse

Læreboken inneholder nyansert kunnskap om Nasjonal Samling og Grimnes forklarer årsakene til hvorfor nordmenn valgte å gi sin støtte til partiet. Boken bærer dog preg av svært sparsommelige opplysninger om partiets fører, Vidkun Quisling.

Grimnes skriver at NS var tett knyttet til den tyske okkupasjonsmakten, og uten den ville de ikke ha oppnådd den politiske makten i landet, innenfor tyske premisser. Partiet støttet tysk krigføring og i den sammenheng peker forfatteren på frontkjemperne, som han karakteriserer som 4.000-5.000 frivillige norske soldater som kjempet på nazi-tysklands side.

Videre kan en lese at tyskerne ønsket å spre sin nazistiske ideologi, og at dette var en oppgave NS ivret for å gjennomføre. Deretter følger et avsnitt om nazifiseringen av det norske samfunnet, før det pekes på partiets økende medlemsmasse. Blant annet kan en lese at NS hadde 43.000 medlemmer høsten 1943, og at offentlig sektor var sterkt representert. Grimnes peker også på motstanden mot partiet, og skriver at NS mislyktes siden det ikke ble gjennomført en nasjonalsosialistisk revolusjon i landet.⁴¹⁴

En kan lese at det var den tyske okkupasjonsmakten som stod bak det forfatteren kaller ”jødeaksjonen”, godt hjulpet av villige NS-myndigheter: ”Det NS-styrte statspolitiet sto for det meste av den praktiske gjennomføringen av jødeaksjonen, i nært samarbeid med tyskerne.

⁴¹³ Store norske leksikons nettsider.

⁴¹⁴ Grimnes et al. (2008): s. 288.

Men også politifolk som ikke var NS-medlemmer, deltok.⁴¹⁵ Indirekte viser Grimnes her sympati for de norske jødernes skjebne og karakteriserer NS-regimet og den tyske okkupasjonsmakten for et nazistisk terrorregime. I en tekstboks på samme side kalt ”Holocaust til Norge” forklarer han de nazistiske myndighetenes påskudd til jødeaksjonen.

Under overskriften ”Motstand eller NS?” forklarer forfatteren hvorfor nordmenn viste motstand mot NS og okkupasjonsmyndighetene: ”Det mest grunnleggende svaret er at de ikke ville ha et land som var okkupert og sto under et brutalt fremmedstyre. De var opprørte over tyskernes og NS’ overgrep og de stadige nazifiseringsframstøtene.”⁴¹⁶

I det neste avsnittet er han spørrende: ”Hvorfor ble folk medlemmer av NS eller dro til fronten for å kjempe på tysk side?”⁴¹⁷ Her vektlegges forskjellige årsaksforklaringer, blant annet NS’ nasjonalisme og militære preg, antikommunisme og førerprinsippet. Årsaken til at nordmenn meldte seg inn i partiet i tida fram til 1942, har ifølge Grimnes sammenheng med at de trodde at Tyskland ville vinne krigen. De håpet at et nazifisert Norge ville vinne en gunstig stilling i et storgermansk fascistisk Europa.

Videre poengterer han at både NS og motstandsbevegelsen utgjorde minoriteter, selv om sistenevnte stadig vokste. Han skriver at det foregikk en kamp mellom disse to grupperingene om å vinne oppslutningen til det store passive flertallet av nordmenn. Dette var en kamp motstandsbevegelsen vant, ifølge Grimnes. Det forklares med at det stadig ble flere som anså seg selv som ”gode nordmenn” og at disse sympatiserte med hjemmefronten. En konsekvens av dette var at en fikk en stadig dypere kløft mellom ”jøssingene”, som var flertallet, og mindretallet som støttet NS og okkupasjonsmakten.⁴¹⁸

I ”Perspektiver” gis rettsoppjøret en særlig utdypende og drøftende behandling. Det innledes med samtidens todeling mellom et nasjonalt flertall mot det de betraktet som et unasjonalt mindretall. Av teksten fremkommer det også at NS-folk så på seg selv som patrioter, men at dette var noe som ikke vant gehør hos flertallet. Grimnes peker på at det nasjonale flertallet med overlegg støtte det landssvikmistenkte mindretallet ut av det nasjonale fellesskapet.⁴¹⁹

Det var ikke bare under okkupasjonen flertallet mistenkeliggjorde mindretallet. Dette fortsatte med rettsoppjøret etter at andre verdenskrig var avsluttet, skriver han. I den forbindelse

⁴¹⁵ Grimnes et al. (2008): s. 288-289.

⁴¹⁶ Grimnes et al. (2008): s. 294.

⁴¹⁷ Grimnes et al. (2008): s. 294.

⁴¹⁸ Grimnes et al. (2008): s. 294-295.

⁴¹⁹ Grimnes et al. (2008): s. 298.

fremholder han at landssvikoppgjøret ble svært omfattende og han gir en tallmessig oversikt over antall dømte og straffereaksjonene. Også passive medlemmers skjebne kommenteres: ”Alle NS-medlemmer som ikke hadde meldt seg ut av partiet før februar 1942, fikk en dom, også de som bare hadde vært passive medlemmer.”⁴²⁰

Økonomisk landssvik er også gjenstand for behandling. Her fokuseres det på at firmaer og personer som på en utilbørlig måte tjente store summer på varer eller tjenester til okkupasjonsmakten, ble etterforsket og eventuelt straffet. Det fremkommer ikke hvor utbredt dette var.

Dernest viser forfatteren til det sosiale utenomrettslige oppgjøret: ”Også utenfor domstolene ble det gjort opp.”⁴²¹ Eksemplet som blir brukt er kvinner med kjærlighetsforhold til okkupantene. Ordet ”tyskertøser” brukes ikke, men det vises til den behandlingen noen av dem gikk gjennom, slik som snauklipping, internering og fengsling. Det poengteres også at slike kjæresteforhold ikke var straffbart. Avsnittet avrundes med at deres felles barn ofte ble mobbet og utstøtt av samfunnet.

Under overskriften ”Debatt” fremholder Grimnes at rettsoppgjøret har vært omfattende og langvarig. Han poengterer at det ikke er rettsoppgjøret i seg selv som har ført til polemikk, men at mange av dets sider har skapt debatt. Det problematiseres rundt at NS-medlemskap i seg selv var straffbart og han viser til kritiske røster som mente at rettsoppgjøret var for vidt, siden også passive medlemmer ble gjort hjemfallen for straff. Videre spør forfatteren: ”Var det riktig å la medlemskap alene være straffbart?”⁴²²

I forbindelse med dette spørsmålet peker han på misforholdet mellom de mange nordmenn som arbeidet på tyske anlegg og ikke ble dømt for økonomisk landssvik, og passive NS-medlemmer som nesten alltid fikk en form for straff. Det fremheves at det skulle svært mye til for å bli dømt for økonomisk landssvik, mens politisk landssvik i form av NS-medlemskap svært ofte medførte dom. I den forbindelse sikter antakeligvis Grimnes til at NS ble holdt kollektivt ansvarlig for å ha gått okkupasjonsmaktens ærend.⁴²³

En kan også lese at etter sonet landssvikdom var intensjonen at de straffede skulle reintegreres i samfunnet. Ifølge Grimnes klarte majoriteten dette på en god måte, men dette gjaldt ikke

⁴²⁰ Grimnes et al. (2008): s. 298.

⁴²¹ Grimnes et al. (2008): s. 298.

⁴²² Grimnes et al. (2008): s. 298.

⁴²³ Jamfør 4.2 Landssvikforskning og –litteratur, *De passive NS-medlemmene*.

alle. Blant annet viser han til at ikke alle landssvikdømte ble akseptert i samfunnet og at et mindretall fortsatt følte seg støtt ut på samme måte som under okkupasjonen. Når han behandler barn av NS-familier og krigsbarn eksisterer det en form for indirekte sympati: ”Først etter mange tiår ble skjebnen til barn i NS-familier og barn med tyske soldater som fedre, brakt fram i offentlighetens lys.”⁴²⁴

I forbindelse med en problematisert tilnærming vedrørende den tradisjonelle okkupasjonskonsensusen,⁴²⁵ spør Grimnes om det er nå er mulig å forsones seg med de som var på den ”gale” siden. Han viser til (at ideen om) krigstidens fellesskap og nasjonale samhold har vært høyt aktet, men at dette i de senere årene har blitt dekonstruert ved at utelatte grupper er blitt inkludert i okkupasjonsnarrativet. Han poengterer her at interessefeltet har flyttet seg fra nasjonale helter til mer mot dem han anser som krigens ofre.⁴²⁶

Et annet relevant eksempel er nåtidens interesse for de som valgte ”feil” side. Her viser forfatteren sympati for de kvinnene som ble fordømt og hetset på grunn av sin kjærlighet til en tysk militær:

Jenter som var blitt straffet på grunn av kjæresteforhold med tyskere, vant sympati, på samme måte som såkalte tyskerbarn og barn av NS-foreldre. Flere ser med forståelse og innlevelse på dem som ble dømt under landssvikoppgjøret, uten at de nødvendigvis tar avstand fra selve oppgjøret.⁴²⁷

Også frontkjemperne blir omtalt i forsonende ordelag, ved at de betraktes som idealister, eller det Grimnes karakteriserer som ”villfarne idealister.” Forfatteren vektlegger altså deres idealistiske overbevisning, fremfor deres ideologiske. Dette fremkommer tydelig i billedteksten til et fotografi av en sensurert frontkjemper noen sider tidligere: "Bildet viser en av de norske frontkjemperne som lot seg verve til Den Norske Legion for å slåss mot kommunismen. [...]”⁴²⁸ Å karakterisere dem som ”villfarne” kan også tolkes som en slags unnskyldende holdning fra forfatterens side, overfor unge gutter som kanskje ikke helt forstod rekkevidden av det de vervet seg til. Dette er en særegen tilnærming, i og med at det ikke legges vekt på deres rolle som nazistiske drapsmenn eller kollaboratører.

⁴²⁴ Grimnes et al. (2008): s. 299.

⁴²⁵ Jamfør 1.6 Begrepsavklaringer, *Konsensus*.

⁴²⁶ Grimnes definerer både jøder, fanger, krigsskadde, men også jenter med tyske kjæresten, krigsbarn og barn av NS-foreldre som ”krigens ofre”.

⁴²⁷ Grimnes et al. (2008): s. 299.

⁴²⁸ Grimnes et al. (2008): s. 295.

Kapitlet avsluttes med å poengtere at det stadig foregår debatt omkring rettsoppgjøret. Blant annet henvender Grimnes seg til leseren: ”Er det riktig å *forson*e seg med dem som i sin tid bekjempet demokratiet? På hvilket grunnlag skal i tilfelle en slik forsoning skje?”⁴²⁹ Som eksempel brukes Knut Hamsun. Han var både en stor dikter og en markant nazist, og forfatteren spør om det er mulig hylle dikteren Hamsun og samtidig ta avstand fra hans nazisympatier.

⁴²⁹ Grimnes et al. (2008): s. 299.

4.3.3 Mennesker i tid 2 (Cappelen 2008)

Hansen • Bakkerud • Hagen • Hamran • Jacobsen • Heum

Mennesker i tid 2

VERDEN OG NORGE ETTER 1750

CAPPELEN

Presentasjon av læreboken

Mennesker i tid 2 er den mest omfattende læreboken med sine 615 sider verdens- og norgeshistorie etter 1750. Kapitlet som omhandler krig og okkupasjon i Norge heter ”Norge i krig” og er på 26 sider. Avslutningsvis er rettsoppgjøret viet cirka en halv side. Underveis i kapitlet er det også repetisjonsoppgaver og kildeoppgaver som følger tematikken. Totalt utgjør dette cirka tre sider.

Hans-Jørgen Hagen har blant annet forfattet kapitlet ”Norge i krig”, og det refereres derfor kun til Hagen i analysen.

Hagen (født 1962) er utdannet historielektor og underviser ved Kristelig Gymnasium i Oslo.⁴³⁰

Innholdsanalyse

Læreboken inneholder sporadisk informasjon om Nasjonal Samling. Riktig nok eksisterer det årsaksforklaringer på hvorfor nordmenn valgte å bli NS-medlemmer. Når det gjelder Vidkun Quisling er han viet en egen tekstboks med bilder som nesten dekker en hel side.

Allerede i kapitlets innledning, som gir et kort resymé av årene 1940-1945, vises det til samarbeid med okkupasjonsmyndighetene:

Økonomisk sett var mange nordmenn avhengige av å samarbeide med okkupasjonsmakten for å opprettholde livsgrunnlaget. Lengst i samarbeidet gikk norsk politi, som var en lojal støttespiller da over 750 norske jøder ble arrestert og sendt til konsentrasjonsleirer.⁴³¹

Hagen gir et nyansert og uensartet bilde av hvordan samarbeid med okkupasjonsmakten kunne foregå. I delkapitlet ”Styringen av landet” viser han til at nordmenn måtte ta følgene av at krigen var tapt og på best mulig måte innrette seg den nye okkupasjons situasjonen. I den sammenheng skriver han at ”Da var det nødvendig å samarbeide også med tyskerne.”⁴³² Det fremkommer av teksten at det særlig var de som meldte seg inn i NS som hadde slike syn. Likevel eksisterte det, ifølge forfatteren, også kongetro nordmenn som så nødvendigheten av

⁴³⁰ Hagen, H. J. (Personlig kommunikasjon, 14. desember 2011).

⁴³¹ Hansen et al. (2008): s. 374.

⁴³² Hansen et al. (2008): s. 384.

et samarbeid: ”Men også personer og grupperinger som var lojale overfor kongen og regjeringen, hevdet at en samarbeidslinje var påkrevd, blant annet for å avverge en total tysk kontroll.”⁴³³

I sine vurderinger av riksrådsforhandlerne, skriver forfatteren at forhandlerne har mottatt mye kritikk fordi terskelen for samarbeid med tyskerne var for lav. Til tross for denne kritikken, stod samarbeidsviljen september 1940 sterkt i Norge. Blant annet skriver forfatteren: ”Det var en akseptabel, nasjonal linje som mange vurderte som det minste av to onder. Nordmennene ville i det minste få litt å si, og Quisling kunne lettere holdes på avstand.”⁴³⁴

I forbindelse med ”Okkupasjonsstyret” fremkommer det at makten i Norge var basert på tyske militære styrker, Rikskommissariatet og Terboven, men at NS også spilte en birolle: ”Støttepilaren var nordmenn i Nasjonal Samling som samarbeidet med tyskerne.”⁴³⁵ Hagen gjør også et poeng ut av at den tyske hæren oppførte seg pent i Norge etter at felttoget var slutt: ”Den var verken spesielt brutal, terroriserende eller udisiplinert.”⁴³⁶ Han viser til det store antallet tyske militære i landet og deres behov for underhold og forpleining, og peker på at forholdet mellom nordmenn og tyske soldater var distansert. Når det gjelder norske kvinner med tyske kjærester var situasjonen likevel en annen ifølge forfatteren: ”Dette gjaldt ikke de om lag 9000 norske kvinnene som fikk barn med tyske soldater.”⁴³⁷ Han skriver dog ikke om bakgrunnen for dette, eller hva som ble konsekvensene.

Under overskriften ”Det okkuperte Norge” fremholder forfatteren de sosiale sidene ved okkupasjonen. Han fokuserer på fordeler og ulemper ved å være underlagt en strengt regulert kommandoøkonomi og å være avskåret handel med Storbritannia. I økonomisk sammenheng legges det vekt på norske arbeidere på tyske bygg- og anleggsplasser:

I 1942 jobbet 110 000 nordmenn på tyske bygg- og anleggsplasser, og norske entreprenørselskaper gjorde gode penger på kontrakter med okkupanten. Dette var en tosidig sak. Norske arbeidere opprettholdt livet, og enkelte firmaer og næringslivsledere tjente gode penger.⁴³⁸

⁴³³ Hansen et al. (2008): s. 384.

⁴³⁴ Hansen et al. (2008): s. 386.

⁴³⁵ Hansen et al. (2008): s. 386.

⁴³⁶ Hansen et al. (2008): s. 386.

⁴³⁷ Hansen et al. (2008): s. 387.

⁴³⁸ Hansen et al. (2008): s. 389.

I denne sammenheng bruker ikke Hagen ord som samarbeid eller kollaborasjon, og det fremkommer ikke at slike forhold i samtiden kunne være kontroversielle og til en viss grad oppfattes som unasjonalt.

I forbindelse med overskriften ”Hvorfor samarbeid?” forklarer Hagen at samarbeid med okkupasjonsmakten var utbredt, og han peker på ulike former for samarbeid. Han deler det opp i økonomisk, politisk, militært og kulturelt, og skriver at i det påfølgende rettsoppgjøret ble økonomisk samarbeid vurdert mildere. Dette er også lærebokens første henvisning til rettsoppgjøret. Han skiller også skarpt mellom økonomisk og politisk samarbeid: ”Å jobbe for tyskerne for å opprettholde livet var en ting, aktivt politisk samarbeid noe annet.”⁴³⁹

Hagen skriver at 55.000 nordmenn meldte seg inn NS i løpet av krigsårene, og at partiet fikk sterkest oppslutning i de indre delene av Østlandet og Sørlandet. I kyststrøkene og på Vestlandet og i Nord-Norge var støtten svak. Dernest problematiserer lærebokforfatteren nordmenns NS-medlemskap: ”Var det bare for å få jobb eller for å beholde den at så mange gikk inn i NS?”⁴⁴⁰

I sin behandling av ulike motiver for medlemskap i partiet, poengterer han at disse var mange og av forskjellig karakter. Ideologiske motiver vektlegges i liten grad, da dette kun gjaldt enkelte antisemitter og Quisling selv. Av andre motiver viser Hagen til at enkelte mente at NS ville være den beste forsvaren av nasjonale verdier, etter som konge og regjering flyktet til England. Andre ble tiltrukket av partiets militante preg med enkle løsninger på kompliserte saker, og noen fant det også som en kanal til utløp for hevn og bitterhet.

Den viktigste forklaringen, ifølge Hagen, er likevel antikommunismen, og han skriver at den økte i takt med at Tyskland tapte terreng på østfronten. Kommunisme, med arbeiderklasse, internasjonalisme og industrialisme, stod i sterk kontrast til den nostalgiserende søken etter og forsvar av en rotnorsk kultur. Dette er også forklaringen på hvorfor 5.000 unge norske gutter lot seg melde frivillig som frontkjempere, skriver forfatteren. Hagen poengterer at de ble kalt for frontkjempere, og peker på at de ikke gikk til kamp på østfronten for Tysklands skyld. De kjempet for Norge, i opposisjon mot Sovjetunionen. Av teksten fremkommer det også at om lag 1.000 norske menn omkom under tysk kommando.⁴⁴¹

⁴³⁹ Hansen et al. (2008): s. 390.

⁴⁴⁰ Hansen et al. (2008): s. 391.

⁴⁴¹ Hansen et al. (2008): s. 391.

I forbindelse med ”De norske jødernes skjebne” kommer det i varierende grad fram at det var et nazifisert NS-politi som stod for massearrestasjoner av norske jøder: ”Nazistytet, godt hjulpet av et for det meste lojalt norsk politi, arresterte jødiske menn som ikke flyktet til sikkerhet i Sverige.”⁴⁴² At politiet var lojalt mot nazistytet er ikke ensbetydende med at alle politifolkene var nazister, selv om man i ettertid vet at store deler av politistyrken nettopp var nazifisert.

Landssvikoppgjøret behandles under ”Frigjøring og rettsoppgjør.” Hagen innleder med å gi en tallmessig oversikt over antall etterforskede, dømte og hvilke straffereaksjoner som ble praktisert. Forfatteren er både historisk ukorrekt og absolutt i sin beskrivelse av straffereaksjonen for NS-medlemskap: ”Alle som hadde vært medlemmer i Nasjonal Samling, fikk dom.”⁴⁴³

Også i denne læreboken er det fokus på de utenomrettslige sosiale dommene: ”Selv om oppgjøret stort sett foregikk i ordnede former, fant det også sted tilfeller der folk tok saken i egne hender.”⁴⁴⁴ Eksemplene er variert, og forfatteren viser både til utfrysinger og hevnaksjoner i nabolag og på arbeidsplasser.

Spesielt hans behandling av kvinner med tyske kjærester bærer preg av en klar sympati og kritikk:

Kvinner som hadde giftet seg med eller vært kjærester med tyske soldater, var en utsatt gruppe. De ble nedsettende kalt tyskertøser og ble plaget og utskjelt. Noen fikk for eksempel håret klippet av. Disse kvinnene og barna deres ble internert av norske myndigheter i 1945. Et forhold til en tysk soldat ble i og for seg ikke regnet som straffbart.⁴⁴⁵

Dernest presenterer Hagen begrunnelsene for internering av disse kvinnene. Her framkommer det at samtidens argumenter var å forhindre spredning av kjønns sykdommer og å beskytte kvinnene mot hevnaktige overgrep. Sammen med dette vises et fotografi av en gruppe kvinner sammen med sine barn, på vei til Tyskland i 1946. Det har tittelen ”tyskertøser”.

⁴⁴² Hansen et al. (2008): s. 391.

⁴⁴³ Hansen et al. (2008): s. 398. Dette er ikke historisk korrekt, da flere landssvikmistenkte ble frifunnet, fikk påtaleunntatelse eller fikk saken henlagt etter bevisets stilling. Jamfør *Om landssvikoppgjøret* (1962) referert i Dahl & Sørensen red. (2004): s. 226.

⁴⁴⁴ Hansen et al. (2008): s. 398.

⁴⁴⁵ Hansen et al. (2008): s. 399.

Kapitlets siste avsnitt vies til kritikk av rettsoppgjøret: ”Oppgjøret etter den tyske okkupasjonen har blitt kritisert av flere grunner.”⁴⁴⁶ Særlig vises det til at det var en altfor omfattende etterforskning og påfølgende strenge straffer. Det kommenteres også at økonomisk samarbeid gav lav eller ingen straff, sammenlignet med politisk og militær kollaborasjon. Et annet ankepunkt er at dommene ble mildere etter hvert som tida gikk, noe som gjenspeilte at de tidligste dommene var for strenge.

4.3.4 Sammenfatning og sammenligning

Generelt

Kjennetegnet ved lærebøkene i denne perioden er at de er problematiserende, drøftende, årsaksforklarende, utdypende og mer balanserte, sammenlignet med sine forgjengere. Graden av dette varierer naturligvis mellom bøkene, men et generelt fenomen er mer analytiske og reflekterte fremstillinger. Et annet aspekt er at de i større grad tar opp kontroversielle emner og kritiserer historiske forhold som tidligere ble underkommunisert.

Nasjonal Samling

Samtlige lærebøker forklarer hvorfor nordmenn støttet Nasjonal Samling, men hva forfatterne legger vekt på varierer. Grovt sett kan en skille mellom ideologiske og familiære motiver, hvor Grimnes og Hagen vektlegger partiets antikommunisme, mens Ohman Nielsen fremholder familiære forhold. Hun peker på at innmeldingen blant ungdom og kvinner hadde sammenheng med at de enten hadde en far eller ektemann som var medlem i partiet.

Kritikk og problematisering

Det kritiske aspektet en ble møtt med i forrige periode, er noe som vedvarer. Som leser registrerer en også en bredere kritikk, i tillegg til innslag av lærebokforfatternes sympati eller fordømmelse. For eksempel er forfatterne negative til NS-regimet og holder partiet ansvarlig for jødeforfølgelsene.

⁴⁴⁶ Hansen et al. (2008): s. 399.

Når det gjelder rettsoppgjøret blir dette karakterisert som omstridt og langvarig. Forfatterne fremhever også misforholdet ved straffeutmålingen ved økonomisk og politisk landssvik. De er opptatt av at få ble dømt for økonomisk samarbeid, og fremholder at NS-medlemskap svært ofte medførte dom.

Sosiale dommer og fokus på krigens ofre og tapere

En gruppe som behandles med særlig sympati av lærebokforfatterne er de som ble utsatt for sosiale dommer og gatejustis. Dette gjelder spesielt kvinner som hadde tyske kjærester og deres barn. Forfatterne viser til hva som skjedde med disse kvinnene våren 1945 og forklarer hvorfor nordmenn viste slike negative holdninger. I tillegg fremheves det at de i dag sees på med sympati, forståelse og innlevelse. Samtlige forfattere viser også til interneringen norske myndigheter praktiserte, og påpeker at kvinnene ikke hadde gjort noe straffbart.

Den utvidede behandlingen denne gruppen får, viser at det har vært en klar overgang fra å fokusere på krigens nasjonale helter til krigens ofre og tapere.⁴⁴⁷ Et godt eksempel på det er lærebokforfatterens tilnærming til frontkjemperne. I stedet for å fremstille dem som nazister i tysk tjeneste, ansees de som antikommunister og idealister. Det blir fremholdt at Sovjetunionen var fienden og at frontkjemperne ville forsvare Norge mot bolsjevismen. Til tross for en bredere behandling, omtales ikke deres handlinger på østfronten. Den generelle tendensen er en mildere tilnærming hvor frontkjemperne blir fremhevet som nordmenn, noe som distanserer dem fra sine gjerninger. Dette kommer jeg tilbake til siden.

Særlig Grimnes og Hagen prøver også å forklare motivene frontkjemperne kunne ha. Dette er forklaringer og argumenter som gjerne ikke ville ha vært akseptable i de forutgående periodene. Et annet åpenbart fellestrekk, og kanskje det viktigste, er at frontkjempernes historie ikke lenger er fortiet, men blir tatt opp i lærebøkene.

Integrasjonen av landssvikdømte i etterkrigssamfunnet behandles av Ohman Nielsen og Grimnes. Av disse to er det uten tvil sistnevnte som gir det mest positive bildet. Han skriver at mange klarte seg godt, til tross for at noen få følte seg ekskludert for alltid. Ohman Nielsen har imidlertid en mer nøktern tilnærming. Hun vektlegger at utfrysningen av NS-medlemmer i etterkrigstiden har vært med å skape en svart-hvitt-tenkning som har gitt vanskelige

⁴⁴⁷ Med ofre mener jeg jøder, fanger og krigsinvalide. Når det gjelder okkupasjonstidens tapere sikter jeg til jenter med tyske kjærester, krigsbarn, NS-medlemmer, NS-barn og frontkjemperne.

forsoningsforhold. Dette har også forhindret åpen debatt og tatt fokuset bort fra andre vanskelige temaer.

4.3.5 Lærebøkene fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer

En slående parallell mellom periodens lærebøker og rammefaktorene, er fokuset på de som var på ”feil” side, fremfor de tidligere samlende heltehistoriene. Både lærebøker, historisk forskning og massemedia viser at tidligere tabuer og fortelser ble brakt fram i lyset. Dette gjelder spesielt frontkjempere, som nå blir forklart i en mer positiv og human sammenheng, fremfor å bli omtalt i negative ordelag eller demonisert. Gjennom lærebøkene blir de nå i høyere grad inkludert i den offisielle nasjonale historiekulturen, som de tidligere var utelatt fra.

Det er tydelig at frontkjempersaken i 2005 var med å sette denne tematikken sterkere på dagsorden, noe periodens tre lærebøker er gode eksempler på. Det er åpenbart lærebokforfatterne var farget av tidsånden og kanskje også debatten vedrørende en mildere forståelse av frontkjemperne, slik Leiv Sem fremholder i sin artikkel i *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie* (2011).⁴⁴⁸ Omvurderingen av frontkjemperne kan til en viss grad tolkes som en apologetisk tendens. Konsekvensen er en underkommunisering overfor elevene av frontkjempernes (u)gjerninger.

Også kvinner som hadde tyske kjærester og deres krigsbarn, historiseres i høyere grad i lærebøkene enn tidligere. På samme tid som de gis en verdig tilnærming, rettes det også sterk kritikk mot den behandlingen de opplevde. Jevnt over vant de mer forståelse og sympati. Dette bekrefter Kåre Olsen når han i *Krigens barn* (1998) skriver at ”I løpet av de siste tiårene har det skjedd en påtagelig holdningsendring fra avsky til et mer forstående og sympatisk syn på tyskerjentene.”⁴⁴⁹ Denne tilnærmingen er også i høy grad gjeldende for NS-medlemmene, jamfør Leiv Sems fremholdelse av et økt fokus på krigens ofre og tapere.⁴⁵⁰ Det er påfallende at tidsaspektet gav større åpenhet omkring tematikken. De fleste av okkupasjonstidens aktører var på dette tidspunktet døde eller er i ferd med å gå bort.

⁴⁴⁸ Sem (2011): s. 96. Debatten blir referert til i 4.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst.

⁴⁴⁹ Olsen (1999): s. 276.

⁴⁵⁰ Sem (2011): s. 96-97.

Det at behandlingen av de norske jødene blir gjort til gjenstand for tematisering og kritikk, førte også til at det ble et bredere fokus på de som øvde urett mot denne folkegruppen. Derfor legges det også mer vekt på NS og det nazifiserte politiets rolle under den norske jødeaksjonen, noe som er en klar gjenganger i lærebøkene. Det økte fokuset på de norske jødernes situasjon under okkupasjonen kan sees i sammenheng med ”jødebooppgjøret” og særlig den påfølgende opprettelsen av HL-senteret.⁴⁵¹ Blant annet tilbyr senteret gratis skolebesøk, undervisningsmateriell og kurs til lærere.⁴⁵² Dermed kan HL-senteret ha hatt en viss betydning for lærebøkernes tematisering og økte fokus på de norske jødeforfølgelsene.

En annen tydelig relasjon mellom lærebøkene og rammefaktorene, er at sistnevntes store mangfold i høy grad også gjenspeiles i lærebøkene. *Et rettfærdig oppgjør?* (2004) er et godt eksempel, da den gir en svært variert tematisk tilnærming til rettsoppgjøret. Det gjør også den øvrige historiske forskningen på 2000-tallet, noe som bekrefter at nordmenn fortsatt er opptatt av okkupasjonshistorie. På den annen side har også myndighetene spilt en vesentlig rolle, for eksempel gjennom å gi norske jøder økonomisk oppreisning og unnskyldning. Også media har bidratt gjennom dekningen av blant annet døde frontkjempere, og endelig har også privatpersoner, for eksempel krigsbarn og NS-barn, bidratt til en diversifisert landssviktematikk. At dette er blitt satt på dagsorden og siden blitt temaer for historisk forskning, bærer lærebøkene i høy grad preg av.

Forskningen, her representert ved *Et rettfærdig oppgjør?* (2004), er opptatt av rettfærdighetsaspektet sett i en juridisk ramme. Dette gjelder den formelle delen av rettsoppgjøret. Likevel erkjenner også Hans Fredrik Dahl at det eksisterte et ikke-juridisk oppgjør utenfor rettslokalene, selv om det blir svært lite vektlagt. Til sammenligning legger flere av lærebøkene vekt på å skille mellom juridiske og sosiale dommer. Ohman Nielsen er den som er mest i tråd med tematikken i *Et rettfærdig oppgjør?* (2004) ved å vise til den juridiske bakgrunnen (landssvikanordningene) for etterkrigsoppgjøret. Hun er også den forfatteren som klarest skiller mellom juridiske og sosiale dommer, selv om også Hagen og Grimnes gjør det.

Mens lærebøkene tidvis retter en skarp kritikk mot landssvikoppgjøret, fremheves rettsoppgjørets juridiske rettfærdighet i *Et rettfærdig oppgjør?* (2004). Dette må ha

⁴⁵¹ Lenz & Nilssen (2011): s. 21.

⁴⁵² HL-senterets nettside.

sammenheng med at lærebøkene i høyere grad fokuserer på de sosiale utenomrettslige ”dommene” og rettsoppgjørets mer langsiktige konsekvenser.

I *Et rettferdig oppgjør?* (2004) fremholdes det som nevnt at det norske rettsoppgjøret var rettferdig, men strengt.⁴⁵³ Blant annet vektlegges rettsikkerhet og likebehandling, og fraser som ”en rettsstat verdig” understrekes.⁴⁵⁴ Dette står i sterk kontrast til Ingerid Hagens *Oppgjørets time* (2009).⁴⁵⁵ Her peker hun blant annet på tortur, straffeeksersis, voldtekter og sultefóring av landssvikmistenkte fredsvåren 1945. Enkelte opplevde også å sitte varetektsfengslet i flere år. Hagen (2009) kommer også inn på de personene som i samtiden kritiserte disse rettsikkerhetsbruddene og fremhever at noen av dem ble stemplet som undergravere av rettsoppgjøret, mens andre ble rettsforfulgt og brakt til taushet. Dette er forhold som *ikke* kan karakteriseres som en rettsstat verdig.⁴⁵⁶

Disse historiske forholdene tematiseres ikke i lærebøkene. Periodens lærebøker fokuserer i stedet kun på de sosiale utenromrettslige dommene, og ikke det som skjedde i forkant. Dette kan tolkes som at de nevnte forholdene fortsatt er for kontroversielle, eller for negative, til å være en del av den allmenne historieopplæringen. Eller det kan være et tegn på at det fortsatt finnes en viss form for konsensushistorie, hvor rettsoppgjøret fortsatt skal fremholdes som rettferdig. Dette er spørsmål som jeg ikke tar opp nærmere her, men som fremtidig forskning bør gi oss svar på.

Ved å undersøke læreplanen fra 2006 og Europarådets retningslinjer for undervisningsfaget historie, finner en flere faktorer som kan forklare periodens særegne landssviktilnærming. Gjennom undervisningen skal elevene utvikle holdninger, slik som forsoning, anerkjennelse og gjensidig tillit. Utover det er også utviklingen av verdier som toleranse, gjensidig forståelse, respekt for menneskerettigheter og demokrati vesentlige aspekter.⁴⁵⁷ Slike verdier gjenspeiles til en viss grad i lærebøkens landssviktematikk.

⁴⁵³ Av periodens lærebøker er det særlig Hagen som er i tråd med *Et rettferdig oppgjør?* (2004). Ohman Nielsen og Grimnes er, på den andre siden, kun opptatt av hvor problematisk og omfattende rettsoppgjøret var. At landssvikoppgjøret var basert på rettferdighet og rettsstatsprinsipper fremkommer ikke.

⁴⁵⁴ Dahl (2004): s. 28-29 og Brandal (2004): s. 85-86.

⁴⁵⁵ Selv om hennes bok er relativt ny, har informasjon om forholdene hun viser til vært allment tilgjengelig og publisert tidligere. Se 1.1 Tema og 2.2.1 Kritikk av rettsoppgjøret.

⁴⁵⁶ Til tross for at disse to bøkene står i sterk kontrast til hverandre, utfyller de hverandre også. *Et rettferdig oppgjør?* (2004) fokuserer på rettsoppgjøret i generelle termer, mens *Oppgjørets time* (2009) kun undersøker de tilfellene hvor det ikke dreide seg om rettferdighet.

⁴⁵⁷ Council of Europe (2001) referert i Ohman Nielsen (2011): s. 274-275 og Utdanningsdirektoratet (2012).

Ved å lære elevene historisk metode, som gjør dem i stand til å se historiske forhold fra flere sider, samt arbeide med et variert kildemateriale, vil elevene i høyere grad unngå stereotypier og åpenbare dikotomier.⁴⁵⁸ Det er nettopp i en slik kontekst lærebøkene er skrevet, og de er blant annet ment som et verktøy til å utvikle denne kompetansen. Dette gjøres ved å vektlegge problematiske og kontroversielle emner, slik som landssvik og rettsoppgjøret.

I læreplanen, under ”Historieforståelse og metoder”, kan en lese at et av kompetansemålene er at eleven etter fullført opplæring skal kunne ”gi eksempler på kontroversielle historiske emner og drøfte motstridende årsaksforklaringer til en historisk hendelse.”⁴⁵⁹ Dette forklarer altså hvorfor lærebøkene i høyere grad fokuserer på vanskelige temaer (som landssvik og vurderinger av rettferdighet). Årsakene til denne (særegne) historiedidaktikken kommer jeg tilbake til.

Opplæringen tar sikte på å gjøre elevene i stand til blant annet å reflektere kritisk omkring historiske forhold, til forskjell fra den tidligere systematiske innlæringen av ”faktakunnskaper”.⁴⁶⁰ Historiebevissthet spiller altså en vesentlig rolle, noe som også bekreftes i læreplanen. Dette er noe kvalitativt annerledes sammenlignet med tidligere læreplaner.

At dette åpenbart er en ny måte å tenke fag på, er tydelig når det understrekes at kontroversiell historieundervisning har sin særegne verdi, fordi det gir elevene vesentlig kompetanse. Eldre læreplaner, og ikke minst lærebøker, historiserer i liten grad kontroversielle emner nettopp fordi de var kontroversielle,⁴⁶¹ slik jeg gjør et poeng ut av i særlig periode 1. Det essensielle spørsmålet er hvorfor denne særegne historiedidaktikken vektlegges i så sterk grad akkurat i denne perioden.

Vera Schwach, forsker ved Nordisk institutt for studier av innovasjon, forskning og utdanning (NIFU), ledet komiteen som utarbeidet Kunnskapsløftet. Ifølge henne er målet med historieundervisningen å introdusere elevene til historisk tenkning slik det blir definert av vitenskapsfaget, og dette gjøres ved hjelp av historiedidaktikken.⁴⁶²

⁴⁵⁸ Ohman Nielsen (2011): s. 275.

⁴⁵⁹ Utdanningsdirektoratet (2012).

⁴⁶⁰ Jamfør klassisk og objektivistisk historieundervisningsteori. Se 2.3.6 Lærebøkens fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer.

⁴⁶¹ Eller at den historiske rekonstruksjonen bærer preg av utelatelse av vesentlige kritiske momenter, noe som gav en mer nøktern og akseptabel tilnærming i en tid da opinionsklimaet tilsa en hard front mot landssvik.

⁴⁶² I 1970- og 80-årene var historiedidaktikkens viktigste oppgave å formidle til elevene hvordan vitenskapsfaget historie forstod historiefaget og fortiden det undersøkte. Bøe (2006): s.32. Dette kan karakteriseres som en

Det økte fokuset på problematisert historieundervisning må, ifølge Schwach, sees i relasjon til utenlandske fagdidaktiske strømninger.⁴⁶³ May-Brith Ohman Nielsen, som kom med innspill i forbindelse med felles møter,⁴⁶⁴ foreslo å legge mer vekt på Europarådets råd for historieundervisningen, noe som også ble innarbeidet i læreplanteksten.⁴⁶⁵ Karsten Korbøl, som representerte HIFO, bidro med ferdigstilling av læreplanen. Han imøtekommer Ohman Nielsen og Schwach, og fremholder også at den største endringen fra Reform 94 (forrige læreplanreform) til Kunnskapsløftet var en sterkere vektlegging av historiefagets individbyggende rolle og en nedprioritering av fagets nasjonsbyggende rolle.⁴⁶⁶

Dette kan til dels forklare lærebøkernes sterkere fokusering på kollaboratører og stigmatiserte grupper,⁴⁶⁷ og ikke minst den særegne kontekstualiseringen av frontkjemperne med mer fokus på individ og mindre på ideologi. Det er også i tråd med vektleggingen av okkupasjonstidens tapere og rettsoppgjørets sosiale konsekvenser, fremfor en fremstilling sentrert omkring krigens nasjonale helter, som tidligere ble brukt i et nasjonsbyggingsøyemed.

En bør imidlertid merke seg at (flere av periodens) lærebokforfattere også var med på å utforme Kunnskapsløftet. Som jeg poengterte i forrige kapittel er det et innfløkt og sammenvevd forhold mellom historisk forskning, læreplanutvikling og lærebokskrivning. I denne perioden ser vi at forlagene bevisst ikke bare valgte historikere til å skrive lærebøker, men også fagdidaktikere, for å bedre imøtekomme læreplanen.

nedsivingsmodell. Utover 1990- og 2000-tallet førte utenlandske fagdidaktiske impulser og fagdebatt til en omdefinering av historiedidaktikken. Bøe (2006): s. 38-41. Dette innbefatter blant annet en erkjennelse av at skolefaget historie har sin egen logikk og idealer. Man kan altså tale om en historiedidaktisk transformasjon. Mens nedsivingsmodellen led under en problematisk enveiskommunikasjon, tar denne retningen høyde for en toveiskommunikasjon mellom vitenskapsfaget og skolefaget historie.

⁴⁶³ Selv hentet hun sin inspirasjon fra tysk fagdidaktikk og diskusjoner omkring historiebevissthet. I tillegg spilte også britiske, danske og svenske læreplaner en viss rolle, for å hente ideer til det faglige innholdet i læreplanen, men også hvordan den kunne bygges opp i forhold til sin sjanger. Erik Lund imøtekommer dette når han fremholder at særlig engelske og amerikanske læreplaner har samme mønster som Kunnskapsløftet, ved at de tydelig skiller mellom "vite-hvordan"-kunnskap og "vite-at"-kunnskap. Lund (2009): s. 72. I Kunnskapsløftet materialiserer dette seg som "Historieforståelse og metoder" og "Samfunn og mennesker i tid". Se Utdanningsdirektoratet (2012).

⁴⁶⁴ May-Brith Ohman Nielsen satt i komiteen for programfaget Historie og filosofi.

⁴⁶⁵ Schwach, V. (Personlig kommunikasjon, 3. og 9. januar 2012). Schwach mener at det var en viss "eurosentrisme" i disse rådene, noe som var best å unngå da hun ikke så noen grunn til å erstatte en nasjonal metodologisme med en europeisk en.

⁴⁶⁶ Korbøl, K (Personlig kommunikasjon, 9. januar 2012).

⁴⁶⁷ For eksempel har *Tidslinjer 2* kildearbeidsoppgaver som omhandler tematikken. Blant annet finner man deler av en personlig skildring om de vanskelige følgene for en familie til en landssvikdømt.

4.4 Konklusjon

Det lærebøkene har til felles, er at de gir en bredere tilnærming til etterkrigstidens behandling av de som valgte ”feil” side under okkupasjonen. De som tidligere ble fremstilt som landssvikere eller ble underkommunisert, sees nå på med forståelse og forsoning og er i høyere grad inkludert i nasjonens kollektive minne. Dette er i tråd med periodens historiske forskning, men også medias fremstilling av landssvik.

Også de norske jødernes situasjon under okkupasjonen får en noe sterkere dekning. Det betyr at aktørene som utførte disse udådene, i hovedsak NS-myndighetene, både får et bredere fokus, og blir ansvarliggjort for sine handlinger.

Det kritiske aspektet en møtte i forrige periode, er mer utbredt på 2000-tallet. I tillegg har lærebøkene en mer problematiserende tilnærming til landssvik. Det må sees i sammenheng med læreplanens fokus på dannelse av kritiske, reflekterte og demokratiske mennesker. Lærebøkene skiller mellom juridiske og sosiale dommer, og det er særlig det siste som er gjenstand for sterk kritikk. Mens lærebøkene i høy grad legger vekt på problematiske sosiale sider ved landssvikoppjøret, fokuserer forskningen på (det den karakteriserer som) rettsoppjørets juridiske rettferdighet.⁴⁶⁸ Likevel er det fortsatt flere tilsynelatende kontroversielle historiske forhold knyttet til rettsoppjøret lærebøkene ikke behandler. Det kan tolkes, sammen med det den øvrige forskningen fremholder, som at landssvikoppjøret skal fremstilles som rettferdig og juridisk forsvarlig. Spørsmålet er om det fortsatt eksisterer en viss form for konsensus.

⁴⁶⁸ Dette gjelder Dahl & Sørensen red. (2004). Ikke Hagen (2009).

Kapittel 5: Konklusjon og avsluttende perspektiver

Siktemålet med denne oppgaven har vært å undersøke hvordan lærebøker for videregående skole har fremstilt landssvik i perioden 1945-2008, og hva som er hovedårsakene til at dette har endret seg. Hovedproblemstillingen er som følger: *Hvordan har fenomenet landssvik blitt fremstilt, forklart og drøftet i norske lærebøker i historie for den videregående skole mellom 1945 og 2008? Og hvordan har disse fremstillingene forholdt seg til utviklingen i den historiefaglige forskningen på området?*

I konklusjonen vil jeg besvare problemstillingen og underproblemstillinger på bakgrunn av mine funn. Jeg vil gjøre rede for hvordan lærebøkene har fremstilt landssvik, samt hvordan fremstillingen har endret seg i løpet av en periode på mer enn 60 år. Dernest vil jeg peke på hvilke årsaker som kan ha hatt betydning for lærebøkens fremstilling og utvikling over tid. Det betyr at jeg vil se lærebøkene i lys av deres samtidige kontekst både samfunnsmessig/politisk, (historie)didaktisk⁴⁶⁹ og historiefaglig. Avslutningsvis vil jeg vektlegge perspektiver på perioden 1945-2008 som helhet.

5.1 Lærebøkens kjennetegn

Det er store endringer i lærebøkens tematisering av landssvik i perioden 1945-2008. Kjennetegnet for periode 1, tiden fra 1945 og fram til 1975, er at særlig rettsoppgjøret underkommuniseres. Landssvik kommuniseres i noe større grad, men ofte med en patriotisk og dikotomisk tilnærming. Periodens tidligste lærebøker vektlegger de ”gode nordmenn” som viste et sterkt samhold, i opposisjon til de såkalte svikefulle og unasjonale sympatisørene i Nasjonal Samling og den tyske okkupasjonsmakten. Det største fellestrekket ved lærebøkene er at de bærer svært lite preg av problematisering. Det er få eller ingen forsøk på diskusjon eller debatt, og gjengivelse av ”fakta” er gjennomgående. Landssvik er dessuten i denne perioden i høy grad oppfattet som synonymt med partiet NS.⁴⁷⁰ Det er også klare forskjeller mellom de forskjellige lærebøkene. Det åpenbare skillet er mellom Øverås & Midgaard (1946 og 1963) og Jensen (1947 og 1962), som er svært patriotiske og dikotomiske, og Bull (1948 og 1970) og Holden (1971) som gir en mer balansert og reflektert tilnærming.

⁴⁶⁹ En kan ikke tale om et konkret fagdidaktisk miljø i Norge før etter 1980. Stugu (2000): s. 12.

⁴⁷⁰ Ifølge Stein Ugelvik Larsen tok denne forenklete tilnærmingen til landssvik oppmerksomheten bort fra andre typer svik. Ugelvik Larsen (1999a): s. 21.

I periode 2, 1975-2000, har lærebokforfatterne en økt kritisk og problematiserende tilnærming til landssvik. Mens den forrige perioden i høyere grad kritiserte og stigmatiserte kollaboratører, fokuseres det nå mer på kritiske aspekter ved selve rettsoppjøret og dets langsiktige konsekvenser. Lærebøkene er dessuten mer åpne for nyanser og gråtoner, noe som betyr at tidligere tabubelagte emner i høyere grad tematiseres. Dette gjelder spesielt nordmenn som arbeidet på tyske anlegg, jenter med tyske kjærester og deres barn. Lærebøkene er ikke lenger skrevet med en patriotisk og dikotomisk tilnærming, unntagen Bjørnsen (1985). Det betyr at NS-sympatisører gis en mer balansert og nyansert presentasjon. Generelt sett er også Nasjonal Samling viet mer sideplass, i tillegg til nyanserte årsaksforklaringer på NS-medlemskap. Et annet aspekt er at det norske rettsoppjøret, i flere lærebøker, sammenlignes komparativt med andre europeiske etterkrigsoppgjør, noe som både viser særegne og mer allmenne trekk ved det norske oppjøret.

Det som er karakteristisk for periode 3, tidsrommet 2000-2008, er at de som valgte "feil" side under okkupasjonen gis en bredere dekning. De nordmenn som i periode 1 ble underkommunisert eller fremstilt som landssvikere, og forsøkt forklart i periode 2, blir i denne perioden i høy grad sett på med forståelse og forsoning. Særlig blir frontkjempere forklart som idealister og/eller antibolsjeviker, samtidig som deres rolle som individer vektlegges fremfor rollen som nazister i tysk tjeneste. Det kritiske anslaget fra forrige periode følges opp med en enda sterkere kritikk av rettsoppjøret og dets sosiale konsekvenser. Flere lærebøker skiller også mellom juridiske og sosiale utenomrettslige dommer, og særlig sistnevnte blir kraftig kritisert. I tillegg til å være kritiske, har lærebøkene også en nyansert og problematiserende tilnærming til kollaborasjon, landssvik, rettsoppjøret og dets ettervirkninger. Et kjennetegn er at (tidligere) kontroversielle emner i høyere grad tematiseres. Et eksempel er jødeforfølgelsene, noe som også betyr at aktørene som utførte disse handlingene, særlig NS-myndigheter, vektlegges sterkere. På den måten blir de i høy grad ansvarliggjort for udådene.

5.2 Årsaker til lærebøkens innhold og utvikling

Årsakene til at lærebøkene underkommunerer særlig rettsoppjøret i tiden fram til midten av 1970-årene, har sammenheng med at de er skrevet i en periode hvor en (patriotisk)

konsensushistorie stod sterkt.⁴⁷¹ Nasjonsbygging og nasjonalt samhold ble prioritert fremfor vanskelige og traumatiske beretninger, da sistnevnte kunne føre til politisk fragmentering og gjøre de sosiale gjenreisningsoppgavene i siste halvdel av 1940- og 50-årene vanskelige.⁴⁷² Konsekvensen var en konsensushistorie om de ”gode nordmenn” som stod sammen mot ”de andre”; NS og de tyske okkupantene. Ved å vektlegge en tilsynelatende åpenbar dikotomi mellom venn og fiende og fremheve motstandskampen, var siktemålet å styrke bildet av Norge. Ved å legge et stort fokus på NS,⁴⁷³ ble rettsoppgjøret formidlet som et oppgjør med nazismen. De allierte vant verdenskrigen, mens Norge kjempet tappert og vant over nazismen.⁴⁷⁴ Periodens historieskriving og -formidling bærer altså preg av å være instrumentell. Et annet vesentlig aspekt er at det ikke eksisterte noen historisk forskning på landssvikoppgjøret eller NS før 1970-tallet.⁴⁷⁵ Det var vanskelig å utfordre den nasjonale konsensus før 1970-årene, og mange historikere hadde en aversjon mot å forske på disse temaene.⁴⁷⁶

Konsensusen kan også til en viss grad forklares ut fra at landssvik var et vanskelig tema å undervise i, ettersom flere elever hadde foreldre som hadde vært NS-medlemmer,⁴⁷⁷ eller var berørt av temaet på annet vis. Underkommunikasjonen av landssvik i etterkrigstidens Norge var altså ikke bare et resultat av politiske overveielser. Også pedagogiske og sosiale forhold må tas med i forklaringen. Dette vitner om en sammensatt bakgrunn for konsensusen.

Rent kvalitativt representerer 1980-tallet et brudd med den tradisjonelle tilnærmingen til "de andre". Det var nå i høyere grad legitimt å forsøke å forstå okkupasjonstidens tapere på deres premisser uten å moralisere.⁴⁷⁸ Dette bekrefter også at 1980-årene representerer en sterkere profesjonalisering av historiefaget. Et tegn på det var blant annet at lærebokforlagene i høyere grad satset på faghistorikere. Tidligere, som jeg avdekket i periode 1, ble gjerne lærebøker forfattet av lærere og journalister.

⁴⁷¹ Jamfør 1.6 Begrepsavklaringer, *Konsensus*.

⁴⁷² Lenz og Nilssen (2011): s. 20 & Eriksen (1995): s. 58-60.

⁴⁷³ I likhet med lærebøkene, er også landssvik i store deler av litteraturen i denne perioden i høy grad ensbetydende med NS.

⁴⁷⁴ Eriksen (1995): s. 166-168.

⁴⁷⁵ Lenz & Nilssen (2011): s. 19-22.

⁴⁷⁶ Grimnes (1990): s. 112.

⁴⁷⁷ Totalt var 55.000 nordmenn innom NS i løpet av okkupasjonsårene. Store norske leksikons nettsider. Det må med andre ord ha vært et stort antall elever som hadde foreldre med NS-bakgrunn.

⁴⁷⁸ Bryld & Warring (1998): s. 379-380. Tidligere fremstillinger av NS var basert på seierherrenes ideologiske premisser.

Det at lærebøkene fra slutten av 1970-årene i større grad kritiserer rettsoppjøret og dets sosiale konsekvenser, må sees i lys av læreplanen av 1976 som understreker historiefagets betydning som et holdningsskapende og problematiserende fag.⁴⁷⁹ I tillegg må også sosialhistorie ha spilt en viss rolle med hensyn til det noe økte fokuset på stigmatiserte grupper og krigens hverdagsliv. Dernest har faghistorisk forskning gitt nyvervet og nyansert kunnskap om blant annet NS og kollaborasjon.⁴⁸⁰ En åpenbar årsak var åpningen av arkiver, sammen med en ny historikergenerasjon som ikke hadde opplevd krig og okkupasjon, og som arbeidet med nye problemstillinger og perspektiver. Dette førte også til at mange av okkupasjonsmytene som hadde blitt holdt i hevd, tapte terreng.⁴⁸¹ Til tross for det fremstår fortellerstrukturen i lærebøkene til en viss grad fortsatt med mytologiske preg. Periodens lærebøker gjenspeiler i høy grad tidens forskning og fagdebatt. De formidler til en viss grad konsensushistorie, samtidig som de forsøker å ha en mer problematiserende og balansert tilnærming.⁴⁸² Bjørnsen (1985) er et godt eksempel på det.

Et annet eksempel på sammenfallet mellom forskningen og lærebøkene er at det understrekes at landssvikoppjøret ble gjennomført i henhold til rettsstatsprinsipper. Ved å sammenligne det norske landssvikoppjøret med aktuelle utenlandske rettsoppgjør som hadde flere negative utfall, relativiseres til en viss grad det norske rettsoppjøret. Dermed fremstår det som både rimelig og humant. En rimelig slutning er at rettsoppjøret fremstilles på en slik måte at det ikke skal miste sin legitimitet. Lærebøkene bygger i høy grad på forskningens funn, noe som medfører at lærebokforfatterne også til en viss grad har reproduisert forskningens holdninger.

Fokuset på ”de andre”, de som valgte ”feil” side under okkupasjonen, er et særlig kjennetegn ved 2000-tallet.⁴⁸³ Det gjelder både den historiske forskningen, mer generell litteratur, og ikke minst lærebøker.⁴⁸⁴ Også massemediene har viet dette mer plass. At disse gruppene fremstilles med større forståelse og i mer forsonende ordelag, må ha sammenheng med

⁴⁷⁹ *Læreplan for den videregående skole*, Del 2 (1976), s. 108 og Fagplanen i historie 1976, pkt. 3.2.2.2 referert i Lund (2003): s. 64. Læreplanens didaktiske tilnærming må også sees i relasjon til utenlandske fagdidaktiske strømninger, jamfør objektivitetsdebatten på 1960-tallet, behandlet i kapittel 2. Se 2.3.6 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer.

⁴⁸⁰ Den vitenskapelige historieskrivingen var i høy grad konsensussskapende fram til andregenerasjons okkupasjonshistorikere formidlet sine funn i 1970-årene. Fra denne perioden er det mer passende å karakterisere historieskrivingen som sterkere konfliktorientert. (Større fokus på ”de andre”.) Dette er et mønster som har, i hvert fall til en viss grad, nedfelt seg i lærebøkene, dog forkortet og forenklet. Som oftest også noe forsinket, jamfør etterslepet fra forskning til lærebok.

⁴⁸¹ Jamfør Dahl (1974). Se også 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst for delegitimering av okkupasjonsmytene.

⁴⁸² Figueiredo (1996): s. 249. Se også 3.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst

⁴⁸³ Ifølge Leiv Sem, post.doc i kulturhistorie, har det de siste 10-20 årene vært en økende interesse og engasjement for det ukjente, og mindre om hederskronede helter. Sem (2011): s. 96-97.

⁴⁸⁴ Se 4.1 Samfunnsmessig/politisk kontekst for eksempler på aktuell litteratur.

tidsaspektet. Det var nå gått så lang tid siden okkupasjonsårene at det var større aksept for å fremstille kollaboratørene mer nyansert. På den måten var det også lettere å inkludere disse gruppene i nasjonens kollektive minnekultur.⁴⁸⁵ Dette gjelder særlig frontkjemperne, men også NS-medlemmer, NS-barn, jenter med tyske kjærester og krigsbarn.

Det at lærebøkene i denne perioden har en mer problematiserende tilnærming til blant annet landssvik, må sees i relasjon til periodens historiedidaktikk. Kritikken av både rettsoppgjøret og konsekvensene av det må blant annet sees i lys av læreplanen (Kunnskapsløftet fra 2006). Her vektlegges vesentlige aspekter som kritisk tenkning, toleranse, drøftelse, problematisering og kontroversielle emner. Ved å undervise i emner som utvikler slike verdier, er målet å danne aktive, reflekterte, kritiske og demokratiske samfunnsborgere.⁴⁸⁶

I tillegg er Europarådets anbefalinger for historiefaget vesentlig i denne sammenheng. Her vektlegges blant annet forsoning, anerkjennelse og gjensidig tillit mellom mennesker, i tillegg til å fremme verdier som toleranse, gjensidig forståelse, menneskerettigheter og demokrati.⁴⁸⁷ Dette er anbefalinger norske myndigheter har innarbeidet i læreplanen i historie. Et viktig ideal er *multiperspektivet*. Undervisningen skal gi elevene kompetanse til å se historiske forhold fra flere sider, gjennom et variert kildemateriale, for å unngå stereotyper og dikotomier.⁴⁸⁸ Dette kan forklare hvorfor landssvik på 2000-tallet tematiseres med en bredere og mer nyansert tilnærming til de som havnet på ”feil” side under okkupasjonsårene, og behandlingen de opplevde i etterkrigstiden.

Lærebøkene gjør et tydelig skille mellom juridiske og sosiale dommer, og det er spesielt sistnevnte som kritiseres. Mens deler av forskningen karakteriserer rettsoppgjøret for rettferdig og innenfor moralske grenser, legger lærebøkene sterkere vekt på den utenomrettslige sosiale stigmatiseringen. Til tross for at lærebøkene ideelt sett skal ha et bredt fokus på kontroversielle historiske forhold,⁴⁸⁹ og ikke minst etterstreber en presis historisk formidling av okkupasjonstiden, finnes det flere historiske forhold knyttet til rettsoppgjøret de ikke behandler.⁴⁹⁰ Dette kan tolkes dit hen at landssvikoppgjøret skal fremstilles som rettferdig og juridisk forsvarlig, noe som er i tråd med deler av periodens forskningsfront.⁴⁹¹

⁴⁸⁵ Sem (2011): s. 96-97.

⁴⁸⁶ Utdanningsdirektoratet (2012).

⁴⁸⁷ Council of Europe (2001) referert i Ohman Nielsen (2011): s. 274-275.

⁴⁸⁸ Ohman Nielsen (2011): s. 275.

⁴⁸⁹ Jamfør læreplanen.

⁴⁹⁰ Jamfør 4.3.5 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer.

⁴⁹¹ Dette gjelder Dahl & Sørensen red. (2004), men ikke Hagen (2009).

5.3 Avsluttende perspektiver

Ser en landssvikoppgjøret i et 60-årsspektiv, er det særlig ett trekk som går igjen: konsensus. Som min undersøkelse viser kan det virke som om intensjonen er å fremstille rettsoppjøret på en slik måte at det ikke skal tape legitimitet. Dette er en rød tråd fra midten av 1940-tallet og fram til i dag. Etter okkupasjonen argumenterte Berggrav (1945)⁴⁹² for et strengt oppgjør, hvor rettferdighet var av stor betydning. Hans hovedpoeng var at kun en streng straff gjorde det mulig å resosialisere kollaboratørene. Et rettferdighetsperspektiv er også representativt ved både Andenæs (1979), Eriksen & Halvorsen (1987) og Dahl & Sørensen red. (2004). Samtlige fremholder at rettsoppjøret ble gjennomført innenfor rettsstatens rammer og på en rettferdig måte, til tross for kritikk av det juridiske grunnlaget (landssvikanordningen) og de sosiale utenomrettslige dommene. Hagen (2009) er den eneste som utfordrer denne positive tilnærmingen til rettsoppjøret, selv om dette ikke er representert i lærebøkene. I lærebøkene er rettsoppjøret enten underkommunisert eller i tråd med den øvrige forskningen.

Denne undersøkelsen viser at lærebøkernes form og innhold i høy grad må sees og vurderes i sammenheng med sin samtidige kontekst. Analysen viser hvilken påvirkning kontekst har, og hvilke rammer dette setter for lærebokforfattere og forlag. Selvsagt endrer premissene seg over en periode på over 60 år. Hvilke av rammefaktorene historisk forskning, historiedidaktikk og samfunnsmessig/politisk kontekst som har hatt størst betydning, har variert.

Basert på funnene i denne undersøkelsen kan det synes som om følgende mønster gjør seg gjeldende: I perioden fra 1945 fram til 1970-årene stod den politiske agendaen sterkt. Myndighetene etablerte i 1945 en konsensushistorie som la vekt på narrativet om de ”gode nordmenn” som viste et sterkt samhold mot fienden.⁴⁹³ *I krigens kjølvann* (1999) skriver Stein Ugelvik Larsen at

Norske myndigheter hadde etter fredsslutningen i 1945 behov for å legitimere sitt styre og begrunne den innsatsen som man hadde gjort under krigen, samtidig med at det nye styret skulle skille mellom rett og galt i det som hadde skjedd. Denne legitimering

⁴⁹² Berggravs artikkel ble gitt ut før rettsoppjøret var fullført. Hans rettferdighetsvurderinger er altså basert på hans erfaringer som aktør under okkupasjonen, og ikke av rettsoppjørets resultat. Artikkelen må leses som et uttrykk for hvordan han ønsket det kommende rettsoppjøret gjennomført.

⁴⁹³ Dette bekreftes også ved at ytringer som var i opposisjon til ”den offisielle versjon” enten ble ignorert eller forsøkt brakt til taushet, jamfør Langeland (1948) som ble sensurert helt fram til 1977. Se 2.2.1 Kritikk av rettsoppjøret.

måtte være troverdig og etter hvert bygges inn i undervisning i skolen og i begrunnelsen for de tiltak man satte i verk for å straffe eller rettfærdiggjøre tidligere handlinger som offentlige myndigheter hadde stått som ansvarlige for.

Historieforståelsen av krigen i Norge har derfor hatt en viktig politisk funksjon.⁴⁹⁴

Sett i et slikt perspektiv er fremstillingen av rettsoppgjøret og landssvik i denne perioden i høy grad politisk motivert.⁴⁹⁵ Likevel er det blitt formidlet som nødvendig, rettfærdig og juridisk forsvarlig.⁴⁹⁶ De andre rammefaktorene, historisk forskning og pedagogisk/didaktisk kontekst,⁴⁹⁷ var dermed underordnet den politiske konteksten.⁴⁹⁸

Når det gjelder tiden fra slutten av 1970-årene, spilte historisk forskning og historiedidaktikk en større rolle. Ny historisk forskning bidro med ny kunnskap, på et felt som var lite undersøkt.⁴⁹⁹ Dette åpnet opp for blant annet nyanser, gråtoner og nye årsaksforklaringer. Dermed var det nasjonale konsensusyndromet, for å bruke historiker Ole Kristian Grimnes' karakteristikk,⁵⁰⁰ ikke lenger gangbart. Dessuten la læreplanene sterkere føringer for utformingen av lærebøker og undervisning.

Utover 1990- og 2000-tallet ble også historiebevissthet,⁵⁰¹ historisk tenkning, historiebruk, dannelse og ikke minst kontroversiell og motstridende historieformidling vesentlige elementer i historieundervisningen.⁵⁰² Fagstrømningene kom i hovedsak fra Tyskland, Danmark og England.⁵⁰³ Også Europarådets anbefalinger for historieundervisningen har spilt en vesentlig rolle.⁵⁰⁴

⁴⁹⁴ Ugelvik Larsen (1999a): s. 29.

⁴⁹⁵ Dette bekreftes også i min lærebokanalyse. Landssvik er som nevnt i denne perioden i høy grad synonymt med NS, jamfør Stein Ugelvik Larsen som fremholder at den forenklede tilnærmingen til landssvik tok bort oppmerksomheten fra andre former for svik. Ugelvik Larsen (1999a): s. 21. Når det gjelder selve rettsoppgjøret var oppgjøret med NS kun en del av dette. En god del av de dømte var aldri medlem av partiet og rettsoppgjøret omfattet også tyske statsborgere.

⁴⁹⁶ Slik ble det til en viss grad også formidlet i de to neste periodene.

⁴⁹⁷ Begrepet historiedidaktikk ble ikke en vanlig betegnelse innenfor lærerutdannelsen før i løpet av 1970-årene. Bøe (2002): s. 319.

⁴⁹⁸ Perioden bærer preg av til dels ensidig nasjonsbyggende historieskriving.

⁴⁹⁹ Ugelvik Larsen (1999a): s. 25

⁵⁰⁰ Grimnes (1990).

⁵⁰¹ Historiebevissthet ble et element i historieundervisningen allerede i siste halvdel av 1980-årene. Bøe (2002): s. 319. Det er først på 2000-tallet at begrepet konkretiseres i læreplansammenheng.

⁵⁰² Dermed kunne elevene selv forstå bakgrunnen for tidligere historikergenerasjoner historiske konsensusformidling (historiebruk) og dens dekonstruksjon.

⁵⁰³ Lund (2009): s. 34-46 og Bøe (2006): s. 40-44.

⁵⁰⁴ Ohman Nielsen (2011): s. 274-278. For mer om dette, se 4.3.5 Lærebøkernes fremstilling sett i forhold til kontekst og rammefaktorer.

Da den historiske forskningen i høy grad har nedfelt seg i lærebøkene, samt at fagdidaktikere i sterkere grad satt premissene for lærebøkernes utforming, bør også denne periodens historiedidaktiske og historiefaglige rammefaktorer fremheves.

Sett i et 60-årssperspektiv har Jan Bjarne Bøe et vesentlig poeng når han fremholder at "Skolen er samfunnets fremste utdannings- og påvirkningsinstans, men hvordan skolen har brukt historien, har skiftet gjennom tidene i takt med de rådende oppfatninger i samfunnet."⁵⁰⁵ Lærebøkene har i stor grad blitt påvirket av samtidens forskning og politikk, og deres holdninger og verdier. Dermed påvirker altså samfunnet skolens historiebruk, og på den måten konserveres rådende oppfatninger for fremtiden.

⁵⁰⁵ Bøe (2006): s. 11.

Litteraturliste

Litteratur

Andenæs, Johs. (1998) *Det vanskelige oppgjøret. Rettsoppgjøret etter okkupasjonen*, 3. opplag. Otta, Tano Aschehoug.

Angvik, Magne (1982) Skolebokanalyse som tema for lærerutdanning og forskning. *Norsk Pedagogisk Tidsskrift*, 66.årgang, nr.10, s. 367-379.

Bentsen, Morten (2004) Henlagte saker i Kristiansand politidistrikt 1945-1951. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 193-221.

Berggrav, Eivind (1945) *Folkedommen over NS. Menneskelig og moralsk. Hva vil være rett av oss?* Oslo, Land og Kirke.

Bergløff, Anders (1945) *Etter 7. mai*. Oslo, Dreyers Forlag.

Bjørneboe, Jens (1957) *Under en hårdere himmel*. Oslo, Cappelen.

Blindheim, Sverre (1977) *Nordmenn under Hitlers fane. Dei Norske frontkjemparane*. Oslo, Noregs boklag.

Borge, Baard (2010) NS-barn sine skoleerfaringar 1940-1960. I: *Årbok for norsk utdanningshistorie*. Bergen, Stiftelsen Skolen - årbok for norsk utdanningshistorie, s. 109-127.

Borge, Baard (2002) *De kalte oss nazyngel - NS-barnas historie 1940-2002*. Oslo, Samlaget.

Borgersrud, Lars (2005): *Vi ville ikke ha dem. Statens behandling av de norske krigsbarna*. Oslo, Scandinavian Academic Press.

Brandal, Nikolai (2004) "En rettsstat verdig". Oppgjøret i Stortinget 1945-50. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 52-86.

Brathagen, Kjersti (2004) Oppgjøret med NS-kvinnene. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 136-159.

Brazier, Eirik (2004) Tjeneste for fienden med våpen i hånd. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 118-135.

Brenden, G. & Veum, E. (2009) *De som falt. Nordmenn som døde i tysk krigstjeneste*. Oslo, NRK Aktivum.

Bryld, C. & Warring, W. (1998) *Besættelsestiden som kollektiv erindring. Historie- og traditionsforvaltning af krig og besættelse 1945-1997*. Frederiksberg, Roskilde universitetsforlag.

Bryne, Arvid (2007) *Vi sloss for Norge: frontkjemper og motstandsmann: fiender i krig, venner i fred*. Oslo, Cappelen.

Bue, Svein (2004) Det økonomiske oppgjøret. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 160-192.

Bøe, Jan Bjarne (2006) *Å lese fortiden. Historiebruk og historiedidaktikk*. Kristiansand, Høyskoleforlaget.

Bøe, Jan Bjarne (2002) *Bildene av fortiden. Historiedidaktikk og historiebevissthet*. Kristiansand, Høyskoleforlaget.

Corell, Synne (2009) *Krigens ettertid: okkupasjonshistorien i norske historiebøker*. Akademisk avhandling, Universitetet i Oslo.

Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. (2004) *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*, Pax.

Dahl, H. F. & Sørensen, Ø. (2004) Et parti av lovbrutere. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 87-117.

Dahl, Hans Fredrik (2004) Innledning: Oppgjøret som rystet Norge. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 9-29.

Dahl, Hans Fredrik red. (1974) *Krigen i Norge*. Oslo, Pax.

Dahl, Hans Fredrik (1974) Seks myter om okkupasjonen. I: Dahl, Hans Fredrik red. *Krigen i Norge*. Oslo, Pax, s. 175-189.

- Dahl, H. F., Hagtvet B. & Hjeltnes, G. (1982) *Den norske nasjonalsosialismen. Nasjonal Samling 1933-1945 i tekst og bilder*. Oslo, Pax.
- Dahl, Ottar (1990) *Norsk historieforskning i det 19. og 20. århundre*, 4. utg. Oslo, Universitetsforlaget.
- Drolshagen, Ebba (2009) *De gikk ikke fri. Kvinnene som elsket okkupasjonsmaktens soldater*. Oslo, Oktober.
- Einarson, E. & Straume, B. red. (1988) *Karikaturtegneren Einarson*. Oslo, Damm.
- Elster, Jon (2004) *Oppgjøret med fortiden. Internasjonalt perspektiv på overgangen til demokrati*. Oslo, Pax.
- Ericsson, K. & Simonsen, E. (2005) *Krigsbarn i fredstid*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Eriksen, Anne (1995) *Det var noe annet under krigen. 2. verdenskrig i norsk kollektivtradisjon*. Oslo, Pax.
- Eriksen, K.E. & Halvorsen, T.: *Frigjøring*, bd. 8 i Magne Skodvin red. (1987): *Norge i krig: fremmedåk og frihetskamp 1940-1945*. Oslo, Aschehoug.
- Figueiredo, Ivo de (2004) Et rettferdig oppgjør? Etterkrigsoppgjøret som rettslig og historisk problem. I: Dahl, H.F. & Sørensen, Ø. red. *Et rettferdig oppgjør? Rettsoppgjøret i Norge etter 1945*. Oslo, Pax, s. 30-51.
- Figueiredo, Ivo de (2001a) Etterkrigsoppgjøret som historisk problem. *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 4, 2001, s. 383-395.
- Figueiredo, Ivo de (1996) *Historie og moral. Okkupasjonsundervisningen i skolen*. I: Johnsen, Egil Børre red. *Forbildets forbilder*. Norsk sakprosa. Oslo, Universitetsforlaget, s. 241-255.
- Fremo, Skjalg (1994) *Presseskikk. En rapport om presseskikk og personvern. Med stikkprøver fra norske aviser gjennom hundre år*. Fredrikstad, Institutt for journalistikk.
- Fure, Odd-Bjørn (1999) *Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering*. I: Ugelvik Larsen, Stein red. *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 31-46.

Gerhardsen, Einar (1970) *Fellesskap i krig og fred. Erindringer 1940-45*. Oslo, Tiden norsk forlag.

Grimnes, Ole Kristian (1999) *Kollaborasjon og oppgjør*. I: Ugelvik Larsen, Stein red. *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 47-57.

Grimnes, Ole Kristian (1990) Historieskrivingen om okkupasjonen. Det nasjonale konsenssyndromets gjennomslagskraft. *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 2, 1990, s.108-121.

Hagen, Ingerid (2009) *Oppgjørets time. Om landssvikoppgjørets skyggesider*. Oslo, Spartacus.

Jaklin, Asbjørn (2011) *De dødsdømte. 25 menn, 25 henrettelser, ett oppgjør*. Oslo, Gyldendal.

Jensen, Bernard Eric (2003) *Historie: livsverden og fag*. København, Gyldendal.

Jensen, Sven Sødning (1978) *Historieundervisningsteori*. København, Christian Ejlers Forlag.

Justis- og politidepartementet (1998) *Et historisk og moralsk oppgjør med behandlingen i Norge av den økonomiske likvidasjon av den jødiske minoritet under den 2. verdenskrig*. St.prp. nr. 82 (1997-98). Oslo, Justis- og politidepartementet.

Justis- og politidepartementet (1962) *Om landssvikoppjøret. Innstilling fra et utvalg nedsatt for å skaffe tilveie materiale til en innberetning fra Justisdepartementet til Stortinget*. St.meld. nr. 17 (1962-63). Gjøvik.

Kroglund, Nina Drolsum (2010) *Hitlers norske hjelpere. Nordmenns samarbeid med Tyskland 1940-45*. Oslo, Forlaget Historie & Kultur AS.

Langeland, O.H. (1948) *Dømmer ikke*. Oslo, Heim og Samfund A/S.

Lenz, C. & Risto Nilssen, T. red. (2011) *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo, Universitetsforlaget.

Lenz, C. & Risto Nilssen, T. (2011) Innledning: historiekultur, historiebevissthet og historisk kompetanse. I: Lenz, C. & Risto Nilssen, T. red. *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 11-25.

- Lorentzen, Svein (2005) *Ja, vi elsker... Skolebøkene som nasjonsbyggere 1814 – 2000*. Oslo, Abstrakt forlag.
- Lund, Erik (2009) *Historiedidaktikk. En håndbok for studenter og lærere*, 3. utg. Oslo, Universitetsforlaget.
- Lund, Erik (2003) *Historiedidaktikk for klasserommet. En håndbok for studenter og lærere*, 1. utg. Oslo, Universitetsforlaget.
- Mikalsen, Kristin (2007) *Historieformidling og oppdragelse: Nazisme og andre verdenskrig i norske og tyske lærebøker i historie fra 1950-tallet til i dag*. Masteroppgave, Universitetet i Tromsø.
- Nokken, Kristoffer (2009) *Andre verdenskrig i svensk og sveitsisk erindringskultur - en lærebokanalyse*. Masteroppgave, Universitetet i Bergen.
- Nøkleby, Berit (2004) *Krigsforbrytelser. Brudd på krigens lov i Norge 1940-45*. Oslo, Pax.
- Ohman Nielsen, May-Brith (2011) *Mennesker i historie, historie i mennesker. Hvorfor og hvordan undervise om emosjonelle og kontroversielle emner knyttet til Norge under den andre verdenskrig?* I: Lenz, C. & Risto Nilssen, T. red. *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 269-295.
- Olsen, Kåre (1999) *Da freden brøt løs. Norske myndigheters behandling av tyskerjenter*. I Ugelvik Larsen, S. red. *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 275-295.
- Olsen, Kåre (1998) *Krigens barn. De norske krigsbarna og deres mødre*. Oslo, Forum Aschehoug.
- Rossvoll, Frank utg. (1988) *Historiedidaktiske tekster*, Hist. inst., AVH-UNIT, Trondheim, s. 204-207.
- Sagen, Einar (1947) *Eit politisk fallitbu*. Tønsberg, eget forlag.
- Sem, Leiv (2011) *Norske slagmarker*. I: Lenz, C. & Risto Nilssen, T. red. *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 86-101.
- Skarsem, Bjørn Anders (2007) *Andre verdenskrig i lærebøker for gymnaset/den videregående skolen*. Hovedoppgave, NTNU Trondheim.

Smedal, Gustav (1950) *Patriotisme og landssvik*. Oslo, eget forlag.

Steinsvik, Marta (1946) *Frimodige ytringer*. Oslo, eget forlag.

Stugu, Ola Svein (2008) *Historie i bruk*. Oslo, Samlaget.

Stugu, Ola Svein (2000) Frå undervisningslære til teori om historiemedvit og historiekultur. Nokre nyare utviklingslinjer i historiedidaktikken. *Småskrifter fra Historisk institutt*, nr 1, 2000, s. 3-19.

Sundet, Olav (1977) *Johan Scharffenberg (1869-1965), Samfunnslege og stridsmann*. Oslo, Tanum-Nordli.

Syse, Harald (2011) Forståelsen av gjerningsmenn i endring – medieomtale av saken Knut Rød som eksempel i undervisningen. I: Lenz, C. & Risto Nilssen, T. red. *Fortiden i nåtiden. Nye veier i formidlingen av andre verdenskrigs historie*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 188-200.

Sæle, Christian (2005) *Mer ytterliggående enn noen hadde tenkt seg: fremstillingen av Sovjetunionens historie ca. 1928-1938 i norske lærebøker for videregående skole*. Masteroppgave, Universitetet i Bergen.

Sørensen, Øystein (1989) Forskingen om krigen i Norge. Tradisjonelle og nye perspektiver. *Nytt Norsk Tidsskrift*, nr. 1, 1989, s. 40-58.

Ugelvik Larsen, Stein (2009) *De norske frontkjemperne: fra østfronten til straffarbeid*. Oslo, Pax.

Ugelvik Larsen, Stein red. (1999) *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo, Universitetsforlaget.

Ugelvik Larsen, Stein (1999a) Innledning. I: Ugelvik Larsen, Stein red. *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 9-30.

Ugelvik Larsen, Stein (1999b) Krigsbarna. Bakgrunn og søken etter egen identitet. I: Ugelvik Larsen, Stein red. *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo, Universitetsforlaget, s. 297-313.

Ulateig, Egil (2010) *Veien mot undergangen: historien om de norske frontkjemperne*. Oslo, Vega forl.

Ulateig, Egil (2006) *Jakten på masseorderne: en dokumentarbok*. Lesja, Forl. Reportasje

Ulateig, Egil (2004) *Fordømte engler: norske kvinner på Østfronten*. Lesja, Forl. Reportasje

Undersøkelsskommisjonen av 1945 (2010) *Innstilling fra Undersøkelsskommisjonen av 1945*. Oslo, Familieførlaget.

Vaale, Lars-Erik (2004) *Dommen til døden. Dødsstraffen i Norge 1945-50*. Oslo, Pax.

Westlie, Bjørn (2002) *Oppgjør: I skyggen av Holocaust*. Oslo, Aschehoug.

Wyller, Thomas Chr. (1958) *Nyordning og motstand: en framstilling og en analyse av organisasjonenes politiske funksjon under den tyske okkupasjonen 25.9.1940 - 25.9.1942*. Oslo, Universitetsforlaget.

Aarnes, Helle (2009) *Tyskerjentene: Historiene vi aldri ble fortalt*. Oslo, Gyldendal.

Internettressurser

Aftenposten Morgen (1998) Jubilanter. *Aftenposten Morgen*, 28.9.1998. [Internett]

Tilgjengelig fra:

<https://vpn.uia.no/+CSCO+0075676763663A2F2F6A726F2E6572676576726972652D766173622E70627A++/services/archive.html?method=displayDocument&documentId=055004199809280029&serviceId=2> [Nedlasta 15. november 2011].

Arkivportalen (2011) *Landssvikarkivet* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/aktor/detaljer;jsessionid=03bf1875c1379b25430dcff5db15?aktorId=no-a1450-01000001390415> & <http://www.arkivportalen.no/arkivportalen-web/side/arkiv/detaljer;jsessionid=9c8a6c04b07973f4f7008bfc113e?arkivId=no-a1450-01000001366738> [Nedlasta 30. august 2011].

Aschehoug (2011) *Berit Nøkleby* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<http://www.aschehoug.no/forfattere/alfabetisk/vis?contentItemId=651977> [Nedlasta 15. november 2011].

Cappelen Damm (2011) *Øivind Stenersen* [Internett]. Tilgjengelig fra:
<http://www.cappelendammundervisning.no/undervisning/author.action?id=1965> [Nedlasta 15. november 2011].

Figueiredo, Ivo de (2001b) De norske frontkjemperne – hva litteraturen sier og veien videre. *Historisk tidsskrift*, 80, s. 531-551. Tilgjengelig fra:
<http://www.ivodefigueiredo.no/Artikler/Frontkjemper.htm> [Nedlasta 3. februar 2012].

Hagen, I. & Jerstad, J. (25. juni 2006) *Forbudt krigshistorie* [Internett], Dagbladet. Tilgjengelig fra: <http://www.dagbladet.no/kultur/2006/06/25/469826.html> [Nedlasta 13. januar 2012].

HL-Senteret (2011) *Senter for studier av Holocaust og livssynsminoriteter* [Internett]. Tilgjengelig fra: www.holocaust.no [Nedlasta 11. september 2011].

Norges Hjemmefrontmuseum (2011) *Arkiver* [Internett]. Tilgjengelig fra:
<http://forsvaretsmuseer.no/nor/Hjemmefrontmuseet/Samlingene/Arkiver> [Nedlasta 28. februar 2012].

Norsk krigsleksikon (1995) *Nasjonal Samling* [Internett]. Tilgjengelig fra:
<http://mediabase1.uib.no/krigslex/n/n4.html#nasjonal-samling> [Nedlasta 4. mai 2012].

Norsk krigsleksikon (1995) *Tyskerarbeid* [Internett]. Tilgjengelig fra:
<http://mediabase1.uib.no/krigslex/t/t3.html#tyskerarbeid> [Nedlasta 25. februar 2012].

Pax Forlag (2011) *Finn Olstad* [Internett]. Tilgjengelig fra:
<http://www.pax.no/index.php?ID=Forfatter&counter=1032> [Nedlasta 15. november 2011].

Store norske leksikon (2011) *Asbjørn Øverås* [Internett]. Tilgjengelig fra:
http://snl.no/.nbl_biografi/Asbj%C3%B8rn_%C3%98ver%C3%A5s/utdypning [Nedlasta 15. november 2011].

Store norske leksikon (2011) *Bjørn Bjørnsen* [Internett]. Tilgjengelig fra:
http://snl.no/.nbl_biografi/Bj%C3%B8rn_Bj%C3%B8rnsen/utdypning [Nedlasta 15. november 2011].

Store norske leksikon (2011) *Edvard Bull* [Internett]. Tilgjengelig fra:
http://snl.no/.nbl_biografi/Edvard_Bull/utdypning_%E2%80%93_1 [Nedlasta 15. november 2011].

Store norske leksikon (2011) *Eivind Berggrav* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/.nbl_biografi/Eivind_Berggrav/utdypning [Nedlasta 30. november 2011].

Store norske leksikon (2012) *Isfronten* [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://snl.no/Isfronten> [Nedlasta 27. februar 2012].

Store norske leksikon (2011) *Johannes Andenæs* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/.nbl_biografi/Johannes_Andenæs/utdypning [Nedlasta 14. november 2011].

Store norske leksikon (2012) *Magne Skodvin* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/.nbl_biografi/Magne_Skodvin/utdypning [Nedlasta 2. januar 2012].

Store norske leksikon (2011) *Magnus Jensen* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/.nbl_biografi/Magnus_Jensen/utdypning [Nedlasta 15. november 2011].

Store norske leksikon (2012) *Norges Hjemmefrontmuseum* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/Norges_Hjemmefrontmuseum [Nedlasta 19. februar 2012].

Store norske leksikon (2011) *Ole Kristian Grimnes* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/Ole_Kristian_Grimnes [Nedlasta 13. desember 2011].

Store norske leksikon (2011) *Tore Linné Eriksen* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/Tore_Linn%C3%A9_Eriksen [Nedlasta 15. november 2011].

Store norske leksikon (2012) *Undersøkelseskommissjonen av 1945* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://snl.no/Unders%C3%B8kelseskommissjonen_av_1945 [Nedlasta 10. april 2012].

Universitetet i Agder (2011) *May-Brith Ohman Nielsen* [Internett]. Tilgjengelig fra: http://www.uia.no/no/portaler/om_universitetet/humaniora_og_pedagogikk/religion_filosofi_og_historie/ansatte/may-brith_ohman_nielsen [Nedlasta 15. november 2011].

VG nett (5. juli 2004) *Rettferdighet for alle? - Hvilket ansvar har nålevende generasjoner for de skader og synder som er gjort i tidligere generasjoner?* [Internett]. Tilgjengelig fra: <http://www.vg.no/nyheter/meninger/artikkel.php?artid=233637> [Nedlasta 11.9.2011].

Studiemateriale

- Abrahamsen, O. A., Dyrvik, S., Ohman Nielsen, M. B. & Aase, A. (2007) *Portal: Verdenshistorie og norgeshistorie etter 1750*. Det Norske Samlaget.
- Bjørnsen, Bjørn (1985) *Norges- og verdenshistorie etter 1850*. Aschehoug.
- Bull, Edvard (1970) *Nordmenn før oss: Norgeshistorie for gymnaset*, 5. utg. Tanum.
- Bull, Edvard (1948) *Nordmenn før oss: Norgeshistorie for gymnaset*, 1. utg. Tanum.
- Emblem, T., Libæk, I., Stenersen, Ø. & Syvertsen, T. (1997) *Norge 2, Norgeshistorie etter 1850*, 4. utg. Cappelen.
- Emblem, T., Libæk, I., Stenersen, Ø. & Syvertsen, T. (1994) *Norge 2, Norgeshistorie etter 1850*, 3. utg. Cappelen.
- Emblem, T., Syvertsen, T. & Stenersen, Ø. (1989) *Norge 2, Norgeshistorie etter 1850*, 2. utg. Cappelen.
- Emblem, T., Syvertsen, T. & Stenersen, Ø. (1983) *Norge 2, Norgeshistorie etter 1850*, 1. utg. Cappelen.
- Eriksen, T. L. & Eriksen, K. (1977) *Fortid og samtid, Norsk historie etter 1850*. Fabritius.
- Grimnes, O. K., Øhren, A., Linné Eriksen, T., Wiig, H., Ertresvaag, E., Eliassen, J. & Skovholt, L. (2008) *Tidslinjer 2: Verden og Norge, Historie Vg3*. Aschehoug.
- Grimnes, O. K. red. & Nøkleby, B. (1997) *Spor i tid: Norge etter 1850*. Aschehoug.
- Hansen, S. O., Bakkerud, A., Hagen, H. J., Hamran, O., Jacobsen, A. K., & Heum, T. (2008) *Mennesker i tid 2: Verden og Norge etter 1750, Historie Vg3*. Cappelen Damm.
- Holden, Finn (1971) *Vår tids historie. Mot vår egen tid 1920-1945*. Oslo, Tanum.
- Jensen, Magnus (1962) *Nordens historie for gymnaset*, 5. oppl. Cappelen.
- Jensen, Magnus (1947) *Nordens historie for gymnaset*, 2. oppl. Cappelen.
- Olstad, Finn (1994) *Veier til vår tid. Norgeshistorie etter 1850*. Universitetsforlaget.

Øverås, A. & Midgaard, J. (1963) *Norges historie: med hoveddrag av de andre nordiske lands historie, for gymnas og lærerskoler*. 6. utg. Aschehoug.

Øverås, A. & Midgaard, J. (1946) *Norges historie: med hoveddrag av de andre nordiske lands historie, for gymnas og lærerskoler*. 2. utg. Aschehoug.

Læreplaner

Kirke- utdannings og forskningsdepartementet: *Læreplan for videregående opplæring, Eldre og nyere historie* (1996)

Kirke- og undervisningsdepartementet: *Læreplan for den videregående skole, Del 1 og 2* (1976)

Kirke- og undervisningsdepartementet: *Ny foreløpig melding om leseplaner og pensum i de boklige fag i den høgre skolen etter lov av 10. mai 1935*.

Utdanningsdirektoratet (2012) *Læreplan i historie - fellesfag i studieforberedende utdanningsprogram* [Internett]. Tilgjengelig fra:

<http://www.udir.no/Lareplaner/Grep/Modul/?gmid=0&gmi=161231&v=5&s=2&kmsid=87603> [Nedlasta 13. mai 2012].

Personlig kommunikasjon

Hagen, H. J. (hans-jorgen.hagen@kg.vgs.no), 14. desember 2011. *Spørsmål vedrørende masteroppgave i historie*. E-post til S. Nikolaisen (steffen@getmail.no).

Korbøl, K. (karsten.korbol@fritt-ord.no) 9. januar 2012. *Spørsmål vedrørende masteroppgave i historie*. E-post til S. Nikolaisen (steffen@getmail.no).

Schwach, V. (vera.schwach@nifu.no), 3. og 9. januar 2012. *Spørsmål vedrørende masteroppgave i historie, svar*. E-post til S. Nikolaisen (steffen@getmail.no).